

Göran Sandell

PSYKO-  
SOCIALT  
FÖR  
ÄNDRINGS-  
ARBETE

Liber

Liber Förlag  
205 10 Malmö

Detta verk är skyddat av upphovsrättslagen.  
Kopiering är förbjuden utöver vad som anges  
i gällande kopieringsavtal.

Sandell, Göran  
Psykosocialt förändringsarbete  
Upplaga 1:2  
ISBN 91-38-61422-7

Redaktör Lars Wetterberg  
Omslag Ingvar Bylund  
Typografi Wera Månsson  
Layout Jan Wendel

© 1985 Göran Sandell och Liber AB Stockholm

Svenskt Tryck Stockholm 1988 808097

# DEL IV: UTVÄRDERING AV MODELLEN

## GENERELL IDÉ

Avhandlingen utgår från grundfrågan: "Hur kan psykosocialt förändringsarbete bedrivas så att det leder till positiva förändringar i de avvikande och utslagna människornas liv och livssituation?" Denna fråga har lett till att jag i de föregående delarna har redovisat mina meta-teoretiska perspektiv och värderingar (Del I), presenterat ett försök till generaliserbart teoretiskt perspektiv på avvikelser och utslagning (Del II) och beskrivit en modell för psykosocialt förändringsarbete (Del III).

Grundfrågan innebär emellertid också att man måste försöka ta reda på om det psykosociala arbetet verkligen leder till positiva förändringar i de människors liv för vilka arbetet är till. Leder arbetet till de uppställda målen? Hur upplevs arbetet av familjerna och hur kan det bättre anpassas till deras situation och behov? Går det att finna några strategiska aspekter, i familjernas liv och i modellen för arbetet, som är särskilt väsentliga för att positiva förändringar skall kunna äga rum?

Dessa frågor leder fram till avhandlingens fjärde huvudsyfte: att *genom utvärdering av modellen försöka erhålla generaliserbar kunskap om hur verkningsfullt psykosocialt arbete kan bedrivas.*

## UPPLÄGGNING

Efter en sammanfattning av min principiella inställning till forskning i socialt arbete och en redovisning av olika tänkbara forskningsmetoder följer en kritisk genomgång av tidigare forskning om hemma-hos-arbete. Denna bakgrund leder fram till utvärderingens målsättning och till en diskussion där utvärderingens syfte preciseras i ett antal frågeställningar.

Utvärderingen sker med hjälp av tre undersökningar. I den första intervjuas 19 familjer, som haft hemma-hos-arbete enligt modellen, om sin situation, om sina upplevelser av arbetet och om de förändringar som skett. Den andra undersökningen är en uppföljning av dessa familjers "yttre" situation 1,5 år efter intervjuerna. Den tredje undersökningen är en enkel kostnadsanalys av de ekonomiska konsekvenserna av hemma-hos-arbetet. Metoderna för intervju- och uppföljningsundersökningen presenteras och därefter redovisas resultaten från dessa båda undersökningar. Kostnadsanalysens metod och resultat presenteras i ett sammanhang. Slutligen försöker jag, utifrån de erhållna resultaten, att dra slutsatser om hur ett verkningsfullt psykosocialt förändringsarbete kan bedrivas.

I intervjuundersökningens genomförande fick jag hjälp av *Camilla Brandström*, som var psykologpraktikant hos mig vid tiden för denna undersökning. Även om jag är ansvarig för utvärderingen som helhet vill jag framhålla den stora arbetsinsats som hon lade ner genom att intervjua familjerna och genom att tillsammans med mig bearbeta och strukturera materialet och redovisa resultaten från denna undersökning.

# 18 Bakgrund

## 18.1 Forskning i socialt arbete

### 18.1.1 Sammanfattning av min principiella inställning

(Se "Vetenskapsteori – eget ställningstagande" Del I: Kap 5.6)

*Socialt arbete som forskningsdisciplin* skall enligt min uppfattning inriktas på utvecklandet av "socialt förändringsarbete" gällande strukturer och processer på såväl intrapsykisk och interpersonell som strukturell nivå.

Forskaren i socialt förändringsarbete kan inte enbart nöja sig med att samla in kunskap för bearbetning och analys (åskådarpadigm). Han måste dessutom utifrån ett aktörsperspektiv medverka till kritik, medvetandegörande och handling för förändring som kommer de utslagna och problemdrabbade individerna/grupperna tillgodo.

Aktörsparadigmet förutsätter en syn på samhället som möjligt att kritisera och förändra och en syn på människan som aktivt, förstående, handlande och ansvarigt subjekt. För forskaren med aktörsperspektiv och förändringsinriktning är det därför naturligt att försöka möta dem man forskar tillsammans med ("forskningsobjektet") i en personlig relation för samtal, kritik och samarbete. *Teori- och metodutveckling* bör därför helst ske i teoretiskt och praktiskt arbete "på fältet" och i samarbete med de människor för vilka förändringsarbetet är avsett – man bör alltså försöka utgå från "klienternas" situation och behov och söka efter möjligheter att bedriva forskning tillsammans med dem.

*Det sociala förändringsarbetet* kan beskrivas som en *dialektisk spiral* som, med Harald Swedner's terminologi (1980), kan delas upp i ömsesidigt påverkande faser: förberedelsearbete, målformulering, kunskapsproduktion, redskapsproduktion, genomförande och utvärdering, vilka bildar bakgrund till nästa "sväng" i "förändringsspiralen". Dialog och samarbete bör prägla förhållningssättet under förändringsarbetets samtliga faser.

Med den terminologi som jag själv använder i denna skrift består *förändringsarbetet* sammanfattningsvis av följande faser:

- 1 Att explicitgöra sina meta-teoretiska värderingar beträffande världsbild, människosyn, samhällssyn, förklaringsnivåer och vetenskapsteori (Del I).
- 2 Att analysera de avvikande och utslagna individernas och gruppernas inre och yttre strukturer och processer utifrån redovisade teorier på intrapsykisk, interpersonell och strukturell nivå och att klargöra sitt eget teoretiska perspektiv på avvikelse och utslagning (Del II).

- 3 Att utveckla en modell för förändringsarbete — med målsättning, förhållningssätt, arbetsinnehåll, organisation etc — utvecklad i samarbete och dialog på fältet (Del III).
- 4 Att genomföra förändringsarbetet enligt modellen — i detta fall — hemma-hos-arbete med s k multiproblemfamiljer.
- 5 Att utvärdera modellen (3) och förändringsarbetet (4) med utgångspunkt i konkreta erfarenheter i arbete på fältet.
- 6 Att återföra de erhållna kunskaperna till det totala förändringsarbetet för kritik, vidareutveckling eller omprövning. Den övergripande målsättningen är härvid att arbetet skall bidra till positiva förändringar för de utslagna och problemdrabbade individerna och familjerna.

*Forskning i socialt arbete* kan med detta synsätt inte betraktas som ett isolerat mål i sig utan måste ses som en *fas i ett totalt förändringsarbete*.

På vägen till målet frigörelse och handling för förändring kommer forskaren (både i kortare och längre tidsperspektiv) att behöva tillgripa faser av

- *förklaring*, med distansering och tillfällig objektifiering
- *förståelse*, enligt hermeneutikens inkännande och tolkande ideal
- *kritik och medvetandegörande*, enligt den kritiska teorins emancipatoriska ideal.

För forskaren med aktörsparadigm och förändringsinriktning finns *ingen motsättning* mellan kvantitativa och kvalitativa *metoder*. De kan, i analogi med förhållandet mellan förklaring och förståelse, ses som kompletterande aspekter vilka återfinns i all form av kunskapssökande/bildning. I detta perspektiv kan såväl försök till teoribildning med analyser och generaliseringar som användandet av kvantitativa metoder med systematisering och matematisk/statistisk bearbetning etc ses som olika former av "tillfällig objektifiering". Varken förklaring eller förståelse är emellertid något mål i sig. Den överordnade målsättningen är utvecklandet av ett förändringsarbete som kan förbättra de utsatta människornas situation och frigöra deras egna resurser och förändringsaktivitet.

### 18.1.2 Forskningsmetoder

Det finns många olika tänkbara forskningsmetoder inom ämnet socialt arbete. Harald Swedner beskriver ett antal olika tillvägagångssätt i "Ämnet socialt arbete — Ett försök att formulera en tankesamling för en ny universitetsdisciplin" (1980). Med utgångspunkt i hans resonemang skall jag kortfattat redovisa min egen uppfattning.

De olika metoderna för undersökningar i socialt arbete kan sägas utgå från *två principer*:

- antingen att undersöka *hur man förverkligar de mål* som man vill uppnå t ex i en verksamhet/ett projekt,
- eller att undersöka *hur man följer de handlingsregler* (principer, för-

hållningssätt, metoder etc) som gäller för en verksamhet/ett projekt. För att kunna utvärdera målen respektive handlingsreglerna är det naturligtvis en förutsättning att dessa är klart formulerade och öppet redovisade.

I utvärderingsarbetet kan man, relaterat till dessa båda principer, gå tillväga på två huvudsakliga sätt — beskrivning och analys av *processer* eller av "*tillstånd*".

*Processbeskrivningar och processanalyser* innebär kortfattat att man kontinuerligt, inträngande och under lång tid beskriver och analyserar vad som händer under arbetets fortgång. Olika berörda parter tankar, handlingar, upplevelser, reaktioner, relationer osv samt samspelet med vårdorganisation och samhälle studeras i en process där forskaren idealt själv är deltagare och medaktör.

Processbeskrivningar kan fokusera på olika aspekter:

- sökandet efter målet med verksamheten
- hur långt man kommit på vägen mot målet, olika faser i arbetet osv
- vilken väg, bland flera tänkbara, som man valt för att uppnå det uppsatta målet
- hur man följer verksamhetens formulerade handlingsprinciper, förhållningssätt, arbetsinnehåll etc.

Processbeskrivningar ger i första hand en grund för teori- och metodutveckling — i sökande efter mål, principer, förhållningssätt, arbetsinnehåll etc och i hur man följer de handlingsregler som formulerats.

*Tillståndsbeskrivningar och -analyser* kan däremot vara att föredra om man främst är ute efter hur man i arbetet förverkligar de mål som satts upp. ("Tillstånd" är en term som jag personligen har svårt att förlika mig med eftersom jag inte tror att någonting någonsin är ett tillstånd i statisk bemärkelse utan ser hela tillvaron med dess olika dimensioner och nivåer som en dynamisk föränderlig process. Termen "tillstånd" använder jag därför i fortsättningen i betydelsen att tillfälligt stanna upp, distansera sig och objektifiera — i en process som hela tiden pågår.)

Tillståndsanalyser kan ske med hjälp av olika metoder — observationer, enkäter, intervjuer, matematiska och statistiska beräkningar etc. Dessa kan (enligt Swedner, 1980) fokuseras på olika aspekter:

- *Analys av hur man uppfyller målen* i ett visst arbete/projekt relaterat till formulerade målvariabler och målnivåer för olika tidpunkter i arbetet — hos berörda institutioners, kommuners etc verksamheter eller hos individer och grupper som är föremål för verksamheten, t ex uttryckt i olika sk levnadsnivåkomponenter.
- *Jämförelseanalyser* där man exempelvis jämför en tidigare situation (t ex "startläget" då arbetet med en individ, grupp eller institution etc påbörjades) med ett faktiskt "nuläge". I vissa fall kan man försöka jämföra ett nuläge i ett visst projekt med ett nuläge där inget med-

vetet förändringsarbete har skett eller där man försökt bedriva arbetet med hjälp av andra åtgärder (olika "kontrollgruppsmodeller"). I andra fall kan det vara svårt att jämföra med ett faktiskt nuläge. Man kan då i stället försöka jämföra med ett "tänkt" nuläge — vad man tror skulle ha hänt om arbetet/projektet inte genomförts (vilket kan ske med hjälp av "tankeexperiment" eller med hjälp av olika "simuleringsmodeller" eller "spel", t ex med användning av datateknik).

- *Beräkningar av kostnader* och (i vissa fall) *intäkter* i en viss verksamhet (uttryckt i pengar). Man kan t ex försöka beräkna vilket av flera olika åtgärdsprogram som (till samma kostnad) når längst mot ett uppställt mål (målmaximeringsanalys) eller vilket av ett antal åtgärdsprogram, som har den lägsta kostnaden för att nå ett visst mål (kostnadsminimeringsanalys).
- *Kostnads-nyttö-analyser* där man jämför de kostnader som vissa åtgärdsprogram har i förhållande till hur berörda individer och grupper kan dra nytta av dessa åtgärder. Sådana jämförelser kan ske med hjälp av monetarisering (förenklat = "omräknat i pengar") av individers och grupperns levnadsnivå och resurser (cost-benefit-analyser), med hjälp av rangordning av olika projekt relaterat till vissa fastställda mål (cost-effectiveness-analyser) eller med hjälp av poängvärden för olika målvariabler (cost-utility-analyser).

*Samtliga undersökningsmetoder har för- och nackdelar, ger vissa kunskaper och innebär vissa risker:*

*Processbeskrivningar och processanalyser* ger en möjlighet att få en fördjupad insikt om och förståelse för processen — i vad som faktiskt händer i inre och yttre bemärkelse i en viss verksamhet och i hur berörda människor, grupper, organisationer etc tänker, känner och fungerar. Denna form av fördjupad förståelse tror jag är helt nödvändig som en grund för teori- och metodutveckling i socialt arbete.

Även om man som "medagerande" forskare så noggrant som möjligt försöker följa en process över lång tid i en viss verksamhet finns det emellertid risk att processbeskrivningen blir konturlös och "subjektivt flummig" (vilket också varit en vanlig kritik mot denna typ av forskning). Jag tror därför att det är särskilt viktigt att man vid processbeskrivningar klart formulerar sina meta-teoretiska och teoretiska utgångspunkter — vad man ser som problem, självklart/märkvärdigt på olika nivåer, t ex i sökandet efter mål och principer. Det finns annars en risk att processbeskrivningen blir som en lång historieberättelse — "först gjorde vi så och sedan gjorde vi så och det upplevde vi på detta sätt" osv — utan något värderingsmässigt, historiskt kontextuellt sammanhang som gör det möjligt att förstå vad som faktiskt händer och dra lärdom av denna förståelse.

*Tillståndsanalyser* har enligt min uppfattning sin huvudsakliga förtjänst i att man verkligen tvingas att stanna upp och se situationen på

distans. — Har verksamheten någon effekt och vad har faktiskt åstadkommit? Rullar arbetet på år efter år som i en sluten cirkel med enbart "förflyttningar av pjäser inom systemet" eller leder det till verkliga överskridande förändringar för de utslagna och problemdrabbade människorna?

Tillståndsanalyser innebär emellertid som jag ser det många *risker*:

Genom det ömsesidiga påverkansförhållandet mellan forskarens värderingar, teori, syn på problem, val av teori och metod, tolkning av resultat och de slutsatser han drar utifrån dessa, kan sådana analyser av "tillstånd" leda till att man faktiskt uppfattar människa och samhälle som möjliga att uppdelas i olika separata operationaliserbara tillstånd och egenskaper. I förlängningen kan detta, medvetet eller omedvetet, ge stöd för en statisk, determinerad *objektsyn* på tillvaron och människan.

Eftersom "effektmätningar" i form av tillståndsanalyser sker i förhållande till förändringsarbetets formulerade mål, principer och handlingsregler blir det viktigt att man i forskningen är medveten om de skillnader som kan finnas mellan de *öppet* formulerade målen för en viss verksamhet och de *dolda* mål som i själva verket kan vara de styrande. Ibland är målet inte medvetet och därför oklart även för dem som arbetar i verksamheten. Det händer också att man medvetet döljer sina faktiska avsikter — genom att målen "mystifieras". Så är t ex de öppet redovisade målen för så gott som samtliga verksamheter inom socialvården (liksom inom alla andra "vårdområden") att arbetet skall leda till verkliga positiva förändringar för de människor man arbetar med och att dessa skall kunna frigöra och utveckla resurser som leder till att de kan fungera självständigt med personligt ansvar för sina liv. Frågan man då måste ställa sig är om det faktiskt är dessa mål som styr verksamheten eller om det kanske är andra outtalade motiv som styr i stället, t ex genom att utnyttja samhällets termostatfunktioner och disciplineringsmekanismer för att bevara status quo. Detta skapar ett grundläggande validitetsproblem: Mäter man verkligen det man avser att mäta, dvs de relevanta målen? (Se min tidigare diskussion om validitet under Del I: Kap 5.6.)

En annan uppenbar risk med tillståndsbeskrivningar uppstår om sådana effektmätningar så som sker *inom* ett slutet system, t ex att man mäter "effektiviteten" på en öppen socialbyrå genom att se på antalet besök, antal ifyllda formulär, avsatt tid för olika åtgärder, sammanträden osv i stället för att se vad som faktiskt händer med klienterna i deras livssituation. Det behövs oftast sådana uppgifter för att organisatoriskt driva en verksamhet med planering av budget, tjänster, schemaläggning osv. Det finns dock en stor risk att sådana "inomsystemsmätningar" legitimerar en verksamhet som inte leder till verkliga förändringar för klienterna. Det hela blir (för att ta en analogi från näringslivet) som att mäta effektiviteten i en bilindustri genom att räkna antalet arbetsmoment och arbetstimmar eller bedöma kvaliteten på företagets system för produktion, administration, ekonomisk styrning etc men låta bli att ta reda



på företagets förmåga att uppfylla de överordnade målen för verksamheten — att producera bilar som fungerar och går att sälja och som därmed kan ge vinst på satsat arbete och "riskvilligt" kapital.

En ytterligare risk med "inomsystemsmätningar" av en verksamhets effekt och måluppfyllelse, som kan sägas vara legitimeringens motsats, är när man genom ett organisatoriskt/byråkratiskt *förmont effektivitetsmått i stället omöjliggör en verklig effektivitet* i betydelsen hög uppfyllelse av verksamhetens överordnade mål. Ett icke helt ovanligt exempel på ett sådant "byråkratiskt inomsystemsmått" är när man försöker mäta effektiviteten hos en institutions verksamhet (t ex ett behandlingshem för missbrukare) genom att mäta beläggningsfrekvensen eller "genomströmningshastigheten". Det kan ju visserligen se snyggt och effektivt ut i förvaltningens "årsberättelse" att den aktuella institutionen hade så gott som fullbeläggning av antalet vårdplatser under det gångna budgetåret och att vårdtagarna/patienterna/klienterna/missbrukarna/eleverna/gästerna (bara för att nämna några vanliga beteckningar) vistades i genomsnitt 4,3 månader vid berörda institution — relaterat till den byråkratiska målsättningen, 4 månaders genomsnittlig vårdtid. Detta sätt att mäta effektivitet säger endast att verksamheten som sådan, organisatoriskt inom vårdsystemet, har gått bra, att personalen har haft fullt upp att göra osv. Däremot säger dessa mått inget som helst om verksamhetens effekt i förhållande till arbetets övergripande målsättning: att få människorna med missbruksproblem (där missbruket endast är en aspekt av ett helt "problemliv") att kunna leva ett annat ansvarigt, fullödigt och människovärdigt liv. Den sorgliga, men enligt min uppfattning faktiska, bilden av den "genomsnittlige missbrukaren i vårdsvängen" är en person som mer eller mindre kontinuerligt och ofta år efter år vandrar runt på olika institutioner — socialbyråer, somatiska öppenvårdsmottagningar och sjukhusavdelningar, mentalvårdsinrättningar och -sjukhus, behandlingshem, vilohem, "torkar" osv och därmed bidrar till respektive institutions höga beläggningsfrekvens och goda genomströmningshastighet. Men relaterat till det övergripande målet är det ju i stället "effektivare" med en enda människa som (oavsett vårdtidens längd) börjar leva ett annat liv (bl a utan missbruk) än hundra stycken som vandrar runt mellan olika institutioner men som inte förändrar sina liv som missbrukare.

*Jämförelser med kontrollgrupper eller med ett "tänkt" nuläge* är både principiellt och praktiskt problematiska. På grund av att människor, enligt min uppfattning, lever i ett dialektiskt påverkansförhållande till sin omgivning på en mängd nivåer och dimensioner är det omöjligt att "matcha" och kontrollera "allt" utom den eller de variabler vars effekt man vill undersöka. I de oerhört komplicerade strukturer och processer som ger människan och samhället dess dynamiska helhet går det inte inom ett ämne som socialt arbete att bedriva kontrollerade experiment (t ex av typen "läkemedelsprövning" där, mycket förenklat, en grupp får ett verksamt kemiskt preparat medan en annan "kontroll"-grupp, sig

själv ovetande, får "sockerpiller").

Försök att beräkna *kostnader och intäkter* och att göra kostnadsnyttö-analyser på olika verksamheter har jag inget principiellt att invända mot. Jag anser dock att det innebär mycket stora både teoretiska och praktiska svårigheter att ta hänsyn till alla tänkbara påverkande ekonomiska faktorer och de ekonomiska konsekvenser som en viss verksamhet kan få gällande klienter, organisation och samhälle. Enligt min uppfattning kan man därför aldrig betrakta sådana kostnadsanalyser som exakta balansräkningar och bokslut. Däremot tror jag att de kan vara nyttiga som komplement till processbeskrivningar och måluppfyllelseanalyser genom att de kan ge ytterligare kunskap i form av "ekonomiskt stöd" för om man är inne på rätt väg eller inte.

De samhällsekonomiska realiteterna gör det nödvändigt att "spara", dvs att försöka uppnå sina mål till lägsta möjliga ekonomiska kostnad. Jag tror inte att en "dyr" verksamhet per individ automatiskt är effektivare än en "billig". Att en verksamhet är kostnadskrävande betyder tyvärr ofta att det är byråkratin och "pappershierarkin" som växer, inte att resurserna "på fältet" ökar. Att byråkratin växer och oftast hamnar i en alltmer centraliserad och ineffektiv process har övertygande visats av bl a den franske forskaren Crozier (se hans artikel "Byråkratins onda cirkel" i Burns, red: Människan i industrisamhället, 1972). Inom socialförvaltningarna i vårt land förstärks dessutom byråkratin av det faktum att den i stort sett enda möjlighet som finns att "avancera" för den enskilde socialarbetaren är att lämna det direkta klientarbetet och vandra uppåt i hierarkin allt längre från arbetet på fältet och kontakterna med klienterna. En allt dyrare verksamhet kan också indirekt tyda på att arbetet bedrivs med allt mindre utnyttjande av klienternas egna resurser vilket i många fall kan stå i direkt motsättning till de övergripande målen.

Under förutsättning att man relaterar de ekonomiska analyserna till de övergripande målen för verksamheten kan de emellertid fylla en mycket väsentlig funktion.

Sammanfattningsvis bör alltså tillståndbeskrivningar/måluppfyllelseanalyser/effektmätningar inte begränsas till organisatoriska mått inom vårdsystemet. Det är naturligtvis viktigt att söka kunskap om vad som händer med organisationen och med socialarbetarna som individer och yrkesgrupp, hur de upplever sin situation, sitt arbete, hinder mot förändring osv. *Mätningar av effekter* och "effektivitet" måste emellerid alltid i första hand *relateras till verksamhetens övergripande mål* — till vad som händer i den avvikande, utslagna, problemdrabbade individens/gruppens faktiska liv och till ett överordnat samhällsperspektiv.

Om *forskning i socialt arbete* skall fungera som *en fas i ett socialt förändringsarbete* (med många olika faser) måste den *metod* man väljer *relateras till det totala förändringsarbetet*. Det som avgör om en viss undersökningsmetod är relevant är följaktligen främst att den fyller ett syfte i

det aktuella förändringsarbetet — inte att metoden i sig är stringent. Kraven på validitet i vid bemärkelse får därmed överordnad betydelse i förhållande till kraven på mätmetodernas reliabilitet och noggrannhet, även om dessa givetvis inte får negligeras.

*Det totala förändringsarbetets värderingar och teoretiska analyser och dess målsättning, förhållningssätt och arbetsinnehåll måste alltså styra val av metod i utvärderingsarbetet och inte tvärtom.*

### 18.1.3 Mera specifikt om studier av hemma-hos-arbete

Vid undersökningen av hemma-hos-arbete kan man (i analogi med ovanstående resonemang) använda följande tillvägagångssätt:

- *Process-studier* där man kontinuerligt under lång tid noggrant och inträngande beskriver och analyserar arbetet i familjerna: hur strukturer och processer ser ut och fungerar, vilka förändringar som sker och hur dessa och arbetet som helhet upplevs av berörda parter, familjernas inre och yttre relationer, förhållande till släkt, vänner, närmiljö, skola, arbetsliv, myndigheter och samhället i stort. Processbeskrivningarna kan mycket väl kompletteras med ytterligare information från t ex intervjuer, dagböcker, handledningssamtal, journalanteckningar etc.
- *Måluppfyllelseanalyser* eller om man så vill "effektmätningar" i form av "tillståndsbeskrivningar" med hjälp av olika former av intervjuer eller enkäter med berörda familjer och/eller hemma-hos-arbetare och/eller övriga socialarbetare. Dessa analyser kan inriktas dels på hur en hemma-hos-verksamhet uppfyller de mål man satt upp, dels på jämförelser mellan ett "startläge" och ett "nuläge" eller ett "före"-, "under tiden"- och "efter"- perspektiv på verksamhetens utformning, situationen i familjerna etc.
- *Jämförande studier* mellan olika modeller och metoder, t ex mellan hemma-hos-arbete, grannskapsarbete och traditionell öppen socialvård. Studierna kan fokusera olika aspekter i arbetets målsättning, utformning etc, vilka effekter de olika arbetssätten får för klienterna och inom vårdorganisationen, hur eventuella förändringar upplevs osv. Jämförande studier kan utföras med hjälp av både intervjuer och enkäter enligt ovan men kan också ske med hjälp av olika former av ekonomiska beräkningar typ kostnadsminimerings-, kostnadsintäkts- och kostnads-nyttanalyser.
- *Övergripande statistiska undersökningar* där man t ex med hjälp av enkäter som vänder sig till landets samtliga kommuner och socialförvaltningar gör en generell kartläggning av hemma-hos-arbetets utbredning och utformning, målgrupp, vilka som är hemma-hos-arbetare, organisatorisk tillhörighet, handledning etc.
- *Studier som ger en generell kunskapsbakgrund* som gör det möjligt att bedöma hemma-hos-arbete i ett vidare samhällsperspektiv, t ex

den typ av övergripande statistiska undersökningar om olika grupper levnadsförhållanden som ingår i "Statens offentliga utredningar" och i rapporter från Statistiska centralbyrån.

Det är viktigt att studier av samtliga ovanstående typer kommer till stånd. Jag anser dock att vissa undersökningsmetoder är tveksamma eller svåra att genomföra.

Vid utvärdering i socialt arbete anser jag att man alltid skall sträva efter samarbete och dialog i samtalsform när så är möjligt och att man inte "i onödan" skall objektifiera människor och föra en envägskommunikation. Därför anser jag att man inte bör använda enkäter eller intervjuer efter hårt strukturerade frågeformulär då man t ex vänder sig till små populationer på 10–20 familjer eller hemma-hos-arbetare. Här bör man i stället använda intervjuer som ger möjlighet till samtal i dialogform. Om man dessutom är intresserad av dessa människors inre processer är enkäter och intervjuer med bundna fråge- och svarsalternativ inte lämpliga. Validiteten och reliabiliteten hos dessa mätmetoder är generellt mycket diskutabla p g a kommunikationsproblem och tolkningssvårigheter. Det går inte att "mäta" inre upplevelser hos människor med hjälp av traditionella frågeformulär.

Som jag tidigare redovisat är jag mycket tveksam till effektmätningar med hjälp av "inomsystemsvariabler" som arbetstid, genomströmningshastighet etc, speciellt om sådana studier inte relateras till hemma-hos-arbetets övergripande målsättning.

Jämförande studier av olika modeller av socialt arbete är principiellt mycket viktiga. Här är snarare problemet att de för närvarande är mycket svåra att genomföra, speciellt om man försöker jämföra med konventionell öppen socialvård. Det är en generell svårighet som man bl a möter vid utvärdering av hemma-hos-arbete, att man inte kan jämföra med det konventionella öppna socialbyråarbetet eftersom detta inte varit föremål för motsvarande försök till utvärdering — med formulering av bakomliggande värderingar och teorier, med beskrivning av arbetets målsättning, förhållningssätt, innehåll och organisation och med redovisning av de effekter som arbetet får och hur det upplevs av klienterna.

När man inom social- och mentalvård försöker pröva nya verksamhetsformer, där målsättning, förhållningssätt och arbetsinnehåll skiljer sig från de traditionella vårdformernas, ställs ofta stora krav på utvärdering av kostnader och effekter. Detta är givetvis både riktigt och nödvändigt. Samtidigt tycker jag emellertid att det är anmärkningsvärt att inte motsvarande krav på utvärdering ställs på de konventionella vårdformerna.

Även om det alltså är svårt att få fram preciserade jämförelsedata för resultaten av konventionellt öppet socialbyråarbete vet man ändå ganska väl vad som händer med utslagna familjer om inga speciella insatser görs. Oftast kvarstår den svåra, ohållbara situationen eller så förvärras den och resulterar i omhändertaganden, i splittring av familjerna och i

placering av barnen på barnhem och i fosterhem. Frånsett de personligt negativa konsekvenserna som dessa separationer oftast får för barn och föräldrar och vilka värderingar man i övrigt har beträffande omhändertaganden kan det vara intressant att ställa sig frågan vilka ekonomiska konsekvenser som olika åtgärder för med sig. Att låta situationen fortgå och enbart betala ut socialbidrag blir för en barnfamilj, som enbart lever på dessa bidrag, inte särskilt billigt i längden. Vid placeringar av familjens medlemmar i olika former av öppen och sluten vård blir kostnaderna mycket höga — på institutioner mellan 500 och 1 500 kr/dygn och individ. Detta bör vägas mot att sätta in kraftfulla insatser under viss tid och hjälpa familjen att klara sig själv och därmed eliminera behovet av fortsatta hjälpinsatser.

*Sammanfattningsvis* anser jag att alla de ovannämnda undersökningsmetoderna för studier av hemma-hos-arbete kan fylla en viktig funktion, under förutsättning att utvärderingsarbetet bedrivs utifrån ett aktörsparadigm, med redovisade meta-teoretiska värderingar och teoretiska analyser, och genomförs i ett förändringsarbete.

## 18.2 Kritik av tidigare forskning om hemma-hos-arbete

Den forskning om hemma-hos-arbete som hittills ägt rum i Sverige går enligt min uppfattning att sammanfatta i några olika huvudtyper. Jag skall kortfattat beskriva och kritisera dessa typer av studier. Jag avser varken att täcka in allt som skrivits om och forskats runt hemma-hos-arbete eller kritisera de olika forskarnas/författarnas "akademiska" prestationer. Min tanke är i första hand att beskriva de olika typer av studier som genomförts och kritisera dessa i positiv och negativ bemärkelse — vad man fokuserar, vilken kunskap de ger och vad som saknas. I min kritik är jag särskilt intresserad av om dessa studier bidrar till sådan teori- och metodutveckling i psykosocialt förändringsarbete som kommer de avvikande och utslagna individerna och grupperna tillgodo. Kritiken relateras till mina tidigare resonemang om vetenskapsteori och forskning i socialt arbete (Del I: Kap 5.6). Kritiken fungerar dessutom som motivering för mitt eget val av forskningsmetod.

### 18.2.1 Process-studier

Den första typen av hemma-hos-undersökningar kan betecknas som *processstudier*, dvs beskrivningar som utförs av en forskare som själv deltagit "i processen" — undersökningar i vilka det kontinuerliga arbetet och de inblandades upplevelser och reaktioner skildras dag för dag under lång tid. Exempel på sådana process-beskrivningar är Anna-Lena Isakssons *Psykoterapi i en multiproblemfamilj* (Sfph's monografiserie nr 6,

1974) och *Familj i kris* (1975) av Elsie Gottberg och Åse Åkerstedt.

Dessa båda skildringar ger fina beskrivningar av dessa speciella familjers situation och problem och av hur arbetet gick tillväga. De är dock enligt mitt förmenande alltför specifika, i betydelsen "specialfall".

Anna-Lena Isakssons beskrivning av ett 5-årigt arbete med psykoterapi i en multiproblemfamilj är mycket "specifik" dels genom att arbetet bedrivs av en psykoterapeut med stor tidsinsats under lång tid, dels genom att formulering av frågeställning, målsättning, behandlingsprinciper, beskrivningen av arbetet osv är ensidigt förlagda till intrapsykisk nivå i en psykoanalytisk referensram. Framställningen är klar och bra på denna nivå och inom den teori som valts men innebär samtidigt att det är svårt att se vad som händer på andra nivåer och i det praktiska vardagslivet.

I "Familj i kris" visar Elsie Gottberg och Åse Åkerstedt på de olika vedermödor som en hemma-hos-arbetare utsätts för i sitt arbete. Det är emellertid inte en skildring av något hemma-hos-arbete i "vanlig" bemärkelse eftersom kvinnan i den beskrivna familjen var välutbildad, hade egen hög inkomst och var mycket välmotiverad till hemma-hos-arbetet. Situationen skilde sig alltså t ex beträffande ekonomi och maktrelationer väldigt mycket från de förhållanden som vanligtvis gäller för arbete i multiproblemfamiljer.

Sammanfattningsvis tycker jag att dessa skildringar utifrån sina respektive förutsättningar är både intressanta och lärorika. Författarna redovisar emellertid inte sina meta-teoretiska värderingar och beskrivningarna saknar teori- och arbetsmodell anpassad just till hemma-hos-arbete. Dessutom är dessa skildringar alltför "specifika" för att ge möjligheter till mer generella slutsatser om hur detta arbete kan bedrivas.

### 18.2.2 *Forskningen på Skå*

Den andra typen av studier av hemma-hos-arbete är inte processbeskrivningar i strikt bemärkelse men har dock en klar *processinriktning*. Jag avser här främst den *forskningstradition som utvecklats vid Barnbyn Skå* med forskare som Gustav Jonsson, Bengt Börjesson, Pär Nygren, Rosmarie Eliasson, Sven Hessle, Ted Winther m fl. Av den mängd rapporter och böcker som producerats vid eller i anslutning till Skå kommer här endast att beröras de som mera direkt fokuserar på hemma-hos-arbete och "familjebehandling". De olika forskarna vid Barnbyn Skå kan naturligtvis inte dras över en kam utan de representerar delvis olika inriktningar och fokuserar olika aspekter, t ex mer eller mindre djuppsykologisk inriktning, politiskt engagemang etc. För en levande historisk beskrivning av Barnbyn Skå, de inblandade personernas olika inriktningar och synsätt se Kerstin Vinterhed: "Visionen", 1980, och "Kampen", 1980.

Gustav Jonsson har, både som chef för Barnbyn Skå och som forskare, författare och karismatisk ledare, stått i förgrunden för utvecklingen av

hemma-hos-arbete i Sverige under en lång följd av år. Hans bok *Det sociala arvet* (1969), som är en tillspetsad omarbetning på svenska av hans doktorsavhandling "Delinquent boys, their parents and grandparents" (1967), uppfattar jag som en metodologiskt traditionell forskningsansats med hypoteser, statistisk datainsamling, klinisk barnpsykologisk intervjumetod och testningsteknik etc. Samtidigt står hans teori om "det sociala arvet" för en radikal politisk samhällsuppfattning och en syn på människan som medvetet handlande subjekt. "Det sociala arvet" blev ett startskott och en betydelsefull inspirationskälla till en förändrad och fördjupad syn på utslagna individer och familjer och har fått en betydelse i detta sammanhang som knappast kan överskattas. Med stöd av exempel från sin långa erfarenhet för Gustav Jonsson i *Att bryta det sociala arvet* (1973) ett mer allmänt teoretiskt/praktiskt resonemang runt social utslagning, socialt arv, maktlöshet, isolering osv och vad som kan göras t ex i form av hemma-hos-arbete, grannskaps-/samhällsarbete och politiskt arbete i samhället som helhet.

Som förgrundsfigur och ledargestalt intar Gustav Jonsson en särställning inte enbart på Barnbyn Skå utan också för teori- och metodutveckling i socialt förändringsarbete i svensk socialvård och svensk socialpolitik.

Bengt Börjesson, som bl a blev Gustav Jonssons efterträdare som chef för Barnbyn Skå, intar också en särställning. Med en politiskt radikal grundhållning och med engagemang för de utslagna grupperna har han gjort inträngande analyser av svåra frågor inom socialvårdens och socialpolitikens område. Han har bl a behandlat brottslighet, straff och dess följder, sjukdomsmyter, fattigdom, maktfördelning i samhället, identitetsproblematiken som avvikare och utstött, omhändertagandeproblematiken osv. Han har vågat gå mot strömmen, ta den utslagna människans parti och har, oavsett hur modevindarna inom vårdområdet har växlat, stått fast vid en syn på människan som aktivt, förstående, tolkande subjekt som kan bli medveten om sin situation och kan handla för förändring. Enligt min åsikt har Bengt Börjessons sammantagna skrifter (vilka är av varierande slag — debattinlägg, teoretiska analyser och mera traditionella forskningsansatser) haft en väsentlig betydelse för teori- och metodutveckling och inte minst för en välgörande debatt inom socialt förändringsarbete i generell bemärkelse (för Bengt Börjessons skrifter se litteraturlistan).

Hemma-hos-arbete och familjebehandlingen på Skå har förutom av Gustav Jonsson och Bengt Börjesson också behandlats av andra Skå-forskare och redovisats i några rapporter med sinsemellan många gemensamma drag.

I *Familjebilder*, 1977, av Rosmarie Eliasson, Sven Hessle och Pär Nygren skildrar författarna på grundval av intervjuer (vilka i vissa fall också fungerat som familjesamtal i behandlingen på Skå) tre familjers "livshistoria" eller "levnadsöden". Dessa beskrivningar av enskilda personers och familjers livsförlopp sätts in i ett radikalt samhällsperspek-

tiv. De går från det specifika, "säregna", till det generella, "allmänna". Författarna försöker att utifrån inträngande analyser av individers och familjers livsprocesser — barndom, uppväxt, skola, klassbakgrund etc och deras möten med samhället, vårdapparaten, stämpnings- och utslagning-mekanismer etc visa på generella förhållanden och motsättningar i samhället som leder till utslagning. Tanken med den kunskap som erhålls är enligt författarna att denna både skall kunna användas av familjerna själva men också mera generellt i utveckling av teori och metod i socialt förändringsarbete. I förlängningen skall studierna också kunna resultera i socialpolitiskt användbar kunskap.

En liknande ansats återfinns i *Att vara familjebehandlare* av Lena Västberg, Marta Schebehely, Jurgen Reeder och Marianne Åhm (två Skå-rapporter: nr 19, 1976 och nr 42, 1980). I rapport nr 19 använder författarna två undersökningsmetoder. Dels gör de en statistisk kartläggning av hemma-hos-behandlingen i Stockholm vid tiden för undersökningen (1976) där man försöker få en generell bild av hur många och vilka familjer som får hemma-hos-behandling, tidsinsats per familj etc och av vilka som arbetar som familjebehandlare, deras anställningsförhållanden etc. Den statistiska undersökningen ger en bild av en splittrad, organiserad verksamhet med generellt mycket svåra och oklara arbetsförhållanden. Dels görs en processbeskrivning av en "familjebehandling" i form av intervjuer med familjen, familjebehandlaren, den handläggande socialassistenten och familjebehandlarens handledare. Den beskrivna "familjebehandlingen" pågick endast i 2 månader och startade utifrån oklara och orealistiska målsättningar och med negativa förväntningar från handledaren. I arbetet utgick man från antagandet att kvinnan i familjen var psykiskt sjuk och att hon skulle botas och bli "frisk". Familjebehandlaren och familjen fick inte någon tid att lära känna varandra, och arbetet bedrevs utan klar kommunikation beträffande det dolda tvånget (att familjens nyfödda barn skulle omhändertagas om man inte "lyckades"). Arbetet ledde till utstötning av kvinnan i familjen, till ambivalens och skuld känslor hos familjebehandlaren och till fosterhemsplacering av familjens nyfödda barn. Denna processbeskrivning ger ett i mitt tycke varnande, och i denna mening lärorikt, exempel på hur hemma-hos-arbete absolut inte skall bedrivas.

I rapport 42 gör författarna en inträngande beskrivande studie av arbetsprocessen i fem olika "familjebehandlingsärenden". Man har dokumenterat det handläggande arbete i anslutning till respektive familj som bedrivits av socialassistenter på socialbyråerna, intervjuat familjerna och familjebehandlarna samt dokumenterat det dagliga arbetet i familjerna med hjälp av dagböcker som nedskrivits av familjebehandlarna. Efter analys av det insamlade materialet har man diskuterat detta genom kontakt med berörda parter. Det som framkommer från de beskrivande specifika studierna av arbetsprocessen med enstaka familjer sätts på liknande sätt som i "Familjebilder" in i ett vidare samhällsperspektiv för att försöka få generaliserbar kunskap om familjebehandling, om soci-



alpedagogiska insatser i allmänhet och om socialvård och socialpolitik i relation till övergripande samhällsförändringar.

Sammanfattningsvis har jag en mycket positiv syn på den forskning runt hemma-hos-arbete som bedrivits på Skå. Forskningen sker i nära anslutning till ett faktiskt förändringsarbete och i närhet till de utslagna familjernas vardagssituation — forskarna känner ofta familjerna personligen från gemensamt arbete över flera år och ibland mycket inträngande som t ex från familjeterapi. Man redovisar också vad som händer i det faktiska vardagslivet såväl med familjerna som med socialarbetarna. Utifrån ett radikalt konfliktorienterat samhällsperspektiv försöker man sedan gå "från det säregna till det generella" och har därvid bidragit till mycket värdefull kunskap om samhällets utslagningsmekanismer. Jag uppfattar Skå-forskningen som klart aktörsorienterad: att kunskapen inte ses som något mål i sig utan att den skall användas för förändringsarbete på olika nivåer — från de enskilda familjerna till samhället i stort.

Däremot saknar jag en klagörande beskrivning av hemma-hos-arbetet från Skå-forskarnas sida. Jag avser då inte själva arbetet med familjer under den tid de vistas på Skå, vilket på ett inträngande sätt har beskrivits i flera böcker och rapporter. Den teoretiska grundsynen för Barnbyns familjebehandling finns främst redovisad i Bengt Börjessons *Samtal med K — en bok om identiteten* (1974). De principiella och praktiska aspekterna på arbetet har bl a beskrivits i *Att återupprätta en identitet — Familjebehandlingen på Barnbyn Skå* av Bengt Börjesson (1974), *Barnbyn Skå från insidan — Några upplevelser av familjearbetet på Skå* av Sven Hessle och Sölvie Eriksson (Skå rapport nr 34, 1978) och *Barnbyns familjearbete* av Bengt Börjesson och Ted Winther (Skå rapport nr 40, 1978). Jag instämmer i de teoretiska resonemangen om isolering, vanmakt, socialt arv, identitetslöshet eller "avvikareidentitet" och möjligheter att bygga upp en ny identitet etc. Jag delar också de principer för familjearbetet som beskrivits i dessa skrifter: frivillighet med medvetenhet om det underliggande tvånget, "familjeprincipen" med den teoretiskt och ideologiskt betingade tveksamheten inför separationer mellan föräldrar och barn, integration med närhet till vardagslivet, strävan till jämlika relationer mellan personal och familjer, ingen symtombehandling (även om akuta problem givetvis måste åtgärdas) utan ett långsiktigt arbete till social och politisk kompetens med brytning av familjernas vanmakt och isolering både i inre och yttre bemärkelse. Skå-forskningens försök att integrera forskning, behandling och socialt förändringsarbete är helt i linje med mitt eget synsätt.

Vad jag saknar är en modell för *hur* hemma-hos-arbetet bedrivs i familjernas vardagsliv *efter* eller *utanför* Skå-vistelsen — alltså en beskrivning av den form av arbete som är mera tillämplig inom den öppna socialvården och som man i allmänhet avser med begreppet "hemma-hos-arbete". Jag skulle också önska en mera explicit redovisning av bakomliggande meta-teoretiska värderingar — vilka man förutom den radikala

samhällssynen i mycket får läsa ut mellan raderna. Något som jag också saknar är mera övergripande "tillståndsbeskrivningar" i form av måluppfyllelseanalyser ("effektstudier"). De noggranna beskrivningarna av arbetet i enskilda familjer och av dessa levnadsöden är, som jag tidigare påpekat, nödvändiga för förståelse av utslagningsprocesserna i samhället och för de utslagna människornas faktiska och upplevda situation. Jag tycker att Skå-forskningen här har bidragit till viktig teoriutveckling.

Däremot tror jag inte man med hjälp av sådana beskrivningar av enskilda familjeärenden kan se om arbetet verkligen når de mål man vill nå. Det blir därför vanskligt att bedöma om man arbetar på ett riktigt sätt eller om arbetsmodellen behöver förändras. För en sådan analys tror jag att det krävs måluppfyllelseanalyser ("effektstudier") med många familjer där arbetet bedrivs efter en redovisad modell med formulerade målsättningar. En fråga som jag ställt mig i detta sammanhang: Kan det vara så att det är bristen på en enhetlig modell för hemma-hos-arbetet och bristen på måluppfyllelseanalyser som gör att Gustav Jonssons efterföljare på Skå hamnar i en, enligt min uppfattning, alltför negativ syn på hemma-hos-arbetets möjligheter och effekter? (Se t ex Bengt Börjessons förord till och beskrivningen av hemma-hos-arbetarnas "omöjliga" arbetssituation i "Att vara familjebehandlare", Skå rapport 42 1980.)

En annan form av kritik som jag har beträffande familjearbetet på Skå rör egentligen inte forskningen direkt utan mer själva uppläggningsen av arbetet som sådant vilket i sin tur får indirekta konsekvenser för vad man kan våga uttala sig om utifrån den forskning som bedrivs.

Barnbyn Skå har ju stått i förgrunden och haft avgörande betydelse för utvecklingen av hemma-hos-arbete och synen på de utslagna individernas liv och situation relaterat till samhällets utslagningsmekanismer. Trots detta har jag vissa kritiska synpunkter på behandlingen av multiproblemfamiljer på Skå. Enligt min uppfattning liknar nämligen denna, från ett övergripande perspektiv, i många avseenden en traditionell form av institutionsvård — ett oftast ganska slutet system likt en drivhusmiljö dit familjer tas från sin svåra situation i vardagslivet för att växa till och sedan åter placeras ut i den kalla verkligheten. Skå-forskarna tar själva upp denna problematik och det finns givetvis ingen anledning att kritisera allt på Skå över en enda kam. Mycken kunskap som nåtts genom arbetet på Skå har kommit oss andra som arbetar med liknande problem till del. Förutom att en institutionsliknande miljö i sig för med sig många problem vad gäller makt, ansvar och fjärande från vardagslivet, även om det är en "god" institution av typ miljöterapeutiskt samhälle (se t ex Manocchio-Petitt: "Kejsarens nya kläder", 1978), är det emellertid svårt att tänka sig en metod av Skå-modell tillämpad inom öppen socialvård eftersom den sociala utslagningen är så omfattande i vårt samhälle. På Skå har man sett som konsekvenser att den vidare utvecklingen måste gå mot grannskaps- och samhällsarbete och insatser på en mer övergripande politisk nivå — ett synsätt som jag helhjärtat stöder.

Problemet är emellertid att de mest utslagna familjerna ofta kommer utanför denna typ av arbete och att man därför ändå måste räkna med att något form av arbete behövs just i dessa familjer — vilket inte motsäger att de eventuellt senare själva kan engagera sig i samhällsarbete eller liknande.

En institutionsmiljö leder också till en större risk för uppdelning i olika grupper — personal och klienter/patienter — där den ena gruppen i praktiken är den som fattar beslut och tar ansvar trots goda intentioner om jämställdhet och demokrati. Systemteoretiskt kommer ju varje form av överordnad struktur att påverka underordnade subsystems strukturer och processer och i sista hand de enskilda människornas upplevelser av valmöjligheter etc. Eftersom varje institution måste ha någon form av juridisk ansvarsfördelning och därmed följande hierarki finns det en risk att institutionen bortsett från alla intentioner kommer att utöva ett dolt och mystifierande förtryck av de "intagna". Dessa hamnar då i ett oansvarigt beroendeförhållande, vilket i sin tur direkt motverkar arbetets övergripande mål. Det är t ex inte otänkbart att det är Barnbysns egen historia som institution — från behandlingshem för "missanpassade" pojkar, över psykoanalytiskt orienterad sandlådeterapi etc fram till våra dagars idéer om samhällsarbete och socialpolitiska insatser (se Vinterheds "Kampen", 1980) — som gör att förändringsarbetet tillsammans med familjerna på Skå fortfarande kallas för "familjebehandling", en term som för mig leder tankarna till experter som objektifierar, diagnosticerar, behandlar och sätter in åtgärder över huvudet på de ansvarslösa sjuka patienterna.

Även om jag alltså sammanfattningsvis är mycket positiv till Skå-forskningen om hemma-hos-arbete och familjebehandling, framförallt till teoriutvecklingen rörande vårt samhälles utslagningsmekanismer, anser jag att den har vissa svagheter. Dels saknar jag måluppfyllelseanalyser, dels anser jag att det faktum att man primärt studerat "institutionsbaserat" familjearbete i sig gör det svårt att av Skå-forskningen kunna dra några slutsatser om hur hemma-hos-arbete bör utformas och bedrivs inom ramen för den "vanliga" öppna socialvården.

En undersökning som metodologiskt i mycket liknar Skå-forskningen om hemma-hos-arbete är SM-projektets *Att se och bli sedd — Om familjebehandling inom socialvården* (1980) av Nina Dahl, Eva Marianne Haglund, Else-Britt Kjellqvist, Karl-Erik Lundgren och Lars Swedberg. (Som synes kallar även dessa författare förändringsarbetet för "behandling".)

Med hjälp av en mängd material — från journalanteckningar, intervjuer med familjemedlemmar, fosterhem, socialarbetare etc — görs en mycket fin och inträngande beskrivning och analys av en familjs liv under 10 års tid. Denna enskilda familjs levnadsöden sätts sedan in i ett radikalt historiskt samhällsperspektiv. Genom "perspektivanseende" — genom att växla mellan närhet/inlevelse och distans i sitt perspektiv (liknande

Skå-forskningens perspektivväxling mellan det "säregna" och det "allmänna") — gör man försök att nå en generell förståelse för de utslagnas situation och för de processer i vårt samhälle som leder till denna utslagning.

Bortsett från en i mitt tycke alltför ytlig jämförande kritik av familjeterapi i olika skolformer gör författarna en inträngande analys av utslagningsmekanismerna i vårt samhälle, för ett resonemang om solidaritet, lojalitet och stöd och lägger fram generella förslag till utformning av hemma-hos-arbete som jag helt vill instämma i.

### *18.2.3 Tillståndsbeskrivningar med hjälp av enkäter, strukturerade intervjuer och registerdata*

En tredje typ av undersökningar av hemma-hos-arbete är sådana som med hjälp av bedömningsformulär, enkäter eller hårt strukturerade intervjuer av typen frågeformulär, ibland kompletterade med vissa registerdata, försöker göra en tillståndsbeskrivning av en viss socialbyrås eller en eller flera kommuners hemma-hos-verksamhet. Ett flertal sådana studier har gjorts, bl a som uppsatser vid landets socialhögskolor och som rapporter initierade av berörda kommuner. Här skall endast redovisas några exempel.

En sådan studie är *Att bedriva och vara föremål för hemma-hos-terapi* av Audrey Andreasson och Ingrid Hjertensson (trebetygsuppsats vid Socialhögskolan i Göteborg 1976). Efter en historisk och teoretisk genomgång av begrepp som multiproblemfamilj och hemma-hos-terapi redovisar författarna en ambitiöst upplagd enkätstudie som vänder sig till samtliga hemma-hos-arbetare och alla familjer som varit aktuella i sådant arbete inom Göteborgs socialförvaltning från starten 1970 fram till undersökningen 1975. Familjernas svar tydde på att de överlag var positiva till hemma-hos-arbetet som de uppgav hade lett till "ökad självkänsla och möjligheter till mänsklig kontakt". Trots att familjerna hade en hel del negativ kritik mot "myndigheter" och upplevde misstroende och undervärdering från socialarbetarnas sida ville de allra flesta rekommendera hemma-hos-arbetet till andra familjer i motsvarande situation. Från hemma-hos-arbetarna framkom framförallt ett stort behov av fortbildning, handledning och ordnade arbetsförhållanden.

Vid undersökningar som bygger på utskickade frågeformulär är det emellertid svårt att bedöma svarens tillförlitlighet. Enkäter som inte enbart fokuserar yttre sakförhållanden (som tid, plats, antal osv) utan som försöker täcka in känslö- och upplevelseaspekter skapar, som jag ser det, alltid validitetsproblem både i hur man uppfattar frågorna och svaren. Dessutom blir det vid enkäter ofta ett stort svarsbortfall. I den ovan nämnda undersökningen svarade t ex endast 40 av 80 familjer och 21 av 32 hemma-hos-arbetare. Som positivt med denna undersökning ser jag författarnas strävan efter en helhetsbild där såväl familjernas som hemma-hos-arbetarnas upplevelser ingår. Däremot saknar jag explicita

teoretiska resonemang och försök att beskriva vad som faktiskt händer familjerna i deras vardagsliv. Dessa brister tillsammans med den låga svarsfrekvensen gör det svårt att dra några mer generella slutsatser av denna undersökning.

En undersökning som kombinerar registerdata med intervjuer är *Beskrivning av hemterapiverksamheten vid socialbyrå 5 i Västra Frölunda* av Kristina Johansson och Christina Wendel (trebetygsuppsats vid Psykologiska Institutionen vid Göteborgs Universitet, 1978). Författarna beskriver verksamheten vid socialbyrå 5 inom Göteborgs Socialförvaltning med hjälp av registerdata för de familjer som varit aktuella under perioden 1974–78 och arbetsinsatsens längd, tid per vecka etc. De försöker också få fram hur hemma-hos-arbetet har upplevts av berörda parter genom intervjuer med hemma-hos-arbetare och handledare och med ett begränsat antal familjer (5) och socialassistenter (5).

Sammanfattningsvis ger denna studie en god bild av den undersökta hemma-hos-verksamheten. Den visar bl a att det finns ett stort behov av vidareutbildning från hemma-hos-arbetarnas sida, att de intervjuade familjerna är positiva till arbets sättet och till hemma-hos-arbetarna som personer, att familjerna har en fortsatt negativ syn på de "sociala myndigheterna" samt att familjerna själva och hemma-hos-arbetarna har en positiv syn på familjernas situation, resurser, möjligheter etc till skillnad från de intervjuade socialassistenterna som har en mera negativ uppfattning. Undersökningen sätts däremot inte in i någon vidare teoretisk referensram. Studiens utformning ger små möjligheter till utvärdering av verksamhetens effekter och till teori- och metodutveckling.

En undersökning som har en bred ambitiös uppläggnings är *Kamrat på tjänstetid — Rapport om hemma-hos-verksamheten inom Skåne-projektet 1975/76* av Sven-Axel Månsson, Arne Persson, Conny Svenning, Marianne Svenning och Mats Ödman (Sociologiska institutionen vid Lunds universitet, 1977). Författarna gör en beskrivning och analys av hemma-hos-verksamheterna i nio skånska kommuner. Verksamheterna beskrivs med hjälp av data ur dagböcker och vissa "redovisningsblanketter" och från intervjuer med hemma-hos-arbetare, socialassistenter och ett urval av de aktuella familjerna. Forskarna har också haft fortlöpande kontakter med olika personalkategorier och deltagit i hemma-hos-arbetarnas vidareutbildningskurser. Familjerna har beskrivits med hjälp av "bedömningsscheman", behandlingsplaner och intervjuer med 17 av totalt 91 familjer.

Undersökningen ger sammanfattningsvis en bred översikt över de nio kommunernas hemma-hos-verksamheter, deras organisation, arbetsinnehåll, handledning etc. Man diskuterar dessutom viktiga principfrågor, som för- och nackdelar med hemma-hos-arbetarens olika roller — som "kamrat på tjänstetid" (som döljer och mystifierar positionen som myndighetsrepresentant), som "fixare" istället för frigörare av familjernas egna resurser och som utövare av social kontroll och bidragande till stämplingen av familjerna som avvikande. Även om författarna menar

att hemma-hos-arbete troligen är mindre stämplande och förnedrande än många andra arbetssätt inom socialvården är man i grunden negativ till hemma-hos-arbete som man ser som ett slags symtombehandling. — I viss mening är detta givetvis riktigt men påståendet måste i så fall efter vad jag förstår också innefatta all annan vård, hjälp, behandling etc inom den samlade vårdapparaten. Kort sagt: allt som inte i grunden förändrar samhällssystemet är i denna mening symtombehandling.

Som positivt uppfattar jag författarnas belysning av viktiga principfrågor beträffande de olika motstridiga roller som en hemma-hos-arbetare kan ha. Däremot saknar jag beskrivning av författarnas teoretiska och meta-teoretiska perspektiv (även om man mellan raderna kan skimta en radikal samhällssyn). Dessutom verkar det som om författarna inte varit fullt medvetna om sitt val av paradigm. Å ena sidan verkar de avslutande teoretiska resonemangen utgå från ett aktörsperspektiv med subjektsyn och förändringsinriktning. Användandet av bedömningsscheman, blanketter och behandlingsplaner som ifylls av tjänstemän men inte av familjerna leder å andra sidan snarare tankarna till ett objektifierande åskådarperspektiv.

#### *18.2.4 Övergripande statistisk kartläggning*

En fjärde metodologisk undersökningsvariant representeras av SM-projektets *Vård eller solidaritet — Om hemma-hos-arbete i familjen* (1977) av Else-Britt Kjellqvist, Karl-Erik Lundgren, Hans Mattsson och Lars Swedberg. Med hjälp av en enkät till landets samtliga 278 kommuner samt till 56 psykiatriska kliniker och 35 PBU-mottagningar görs en övergripande statistisk kartläggning av hemma-hos-arbetets omfattning, utveckling och olika arbetssätt, dess organisatoriska tillhörighet och utformning, personalens arbetsvillkor, utbildning, handledning, vilka familjer som kommer ifråga osv. Dessutom försöker man få fram hur hemma-hos-arbetet värderas, hur man ser på dess möjligheter och begränsningar etc. Studien inleds med en beskrivning av hemma-hos-arbetets utveckling och avslutas med att författarna försöker sätta in den bild man fått av hemma-hos-arbetet i ett socialpolitiskt och samhällsligt perspektiv.

Undersökningen, som utgår från ett aktörorienterat förändringsperspektiv, är enligt min uppfattning fint genomförd. Bland annat redovisas enkätens möjligheter, brister och oklarheter på ett föredömligt sätt. Jag anser också att det resonemang som författarna för om hemma-hos-arbetets roll i samhället som helhet är principiellt mycket viktigt. — Vad står hemma-hos-arbetet för och i vems intresse bedrivs arbetet? Rör det sig om vård eller solidaritet? Är hemma-hos-arbetets framväxt ett av många tecken på att den hjälp och det stöd som människor kan ge varandra i vardagslivet alltmer får ge vika för åtgärder som sker genom de olika vårdorganens experter? Kan en utbyggnad av den samhälleliga

”vården” i sig leda till att vardagliga solidaritetshandlingar minskar mellan människor?

Jag instämmer i författarnas slutsats att det på lång sikt är orimligt att satsa på en utbyggnad av socialvården och andra vårdorgan för att möta de problem som samhället skapar. Detta måste i första hand vara en uppgift för de politiska partierna, fackföreningarna och andra organisationer. Det krävs politiska förändringar som främst tar sikte på de strukturer och processer som leder till utslagning, snarare än att försöka inrätta ytterligare fler institutioner för att ”vårda” och ”behandla” de som slås ut.

Denna typ av övergripande kartläggningar är både viktig och nödvändig för att ge en generell bild av hemma-hos-arbetet i vårt land. Kartläggningar behövs inte minst på grund av att arbetssättet är relativt nytt och har bedrivits på många sätt, med olika målsättning, av olika personalkategorier osv. En sådan kartläggning är emellertid alltför generell och därmed alltför ytlig för att ge någon verklig grund för teori- och metodutveckling i hemma-hos-arbete (något som rapporten ”Vård eller solidaritet” inte heller har som målsättning). Nya arbetssätt måste utvecklas, prövas och utvärderas ”i verkligheten” tillsammans med de utslagna och problemdrabbade familjerna.

### *18.2.5 Forskning inom psykiatri och psykoterapi*

Ytterligare en forskningstradition som jag mycket kortfattat vill kommentera är den forskning som bedrivits inom *psykiatri och psykoterapiområdena*. Då avser jag inte forskning som direkt försöker utvärdera hemma-hos-arbete. Jag anser emellertid att mycket av forskningen inom psykiatri- och psykoterapiområdena i själva verket rör sig om samma grundproblematik: människor med livsproblem som orsakats av en mängd negativa strukturer och processer såväl på individ-, familje-, grupp-, organisations- och samhällsnivå. Inom dessa forskningstraditioner har man så gott som alltid begränsat och därmed i hög grad förenklat problematiken till att gälla avgränsade biologiska eller mentala symtom på individnivån, vilka dessutom idealt kan diagnostiseras av ”utanför”-stående experter. Denna avgränsning anser jag är både teoretiskt och praktiskt mycket tveksam (se min tidigare diskussion om validitetsproblematik under ”Vetenskapsteori — eget ställningstagande”, Del I: Kap 5.6. Detta i mitt tycke fragmentariska och objektifierande vetenskapsideal verkar i sig mystifierande och förtryckande.

Vid den forskning som bedrivits inom traditionell psykiatri har man oftast gått tillväga efter vissa grundmodeller. Antingen har man fokuserat undersökningen på en viss psykiatrisk diagnos, t ex olika former av schizofreni eller depression, till vilka man relaterar terapins (oftast mediciner eller elbehandling) eventuella värde och effekter, eller också har man vid sk samtalsbehandling intervjuat patienterna och/eller terapeu-

terna för att få fram deras upplevelser av denna. Ibland har utomstående bedömare och olika skattningsskalor använts för att få fram en bättre sk interbedömarreliabilitet. (För översikt se Kringlen: "Psykiatri", 1980.)

Inom den beteendeterapeutiska skolbildningen har en hel del forskning bedrivits som liksom inom den ortodoxa psykiatrin fokuserats på det aktuella symtomet.

I den psykoanalytiska forskningstraditionen, som i många avseenden, såväl teoretiskt som metodologiskt, skiljer sig från de övriga tillvägagångssätten, har man istället oftast fokuserat på processen mellan terapeut och patient (motstånd, överföring etc) och på patientens beteende i terapin relaterat till den psykoanalytiska utvecklingsteorin. Mycket värdefull kunskap har erhållits denna väg. (Se litteraturlistan under Appendix "Teorier på intrapsykisk nivå — Psykoanalytisk utvecklingsteori".)

En i mitt tycke väsentligt annorlunda och mycket lovande forskningstradition har utvecklats på senare tid inom den kommunikations-, process- och systemorienterade psykoterapiinriktning som främst gjort sig känd inom familjeterapiområdet (se litteraturlistan under Appendix "Teorier på interpersonell nivå"). Forskarna har här fokuserat kommunikationen, processerna och strukturerna "i systemet" i relation till underordnade, sidoordnade och överordnade system, istället för att begränsa sig till individuella egenskaper och symtom. Detta har i många fall lett fram till en helt annan och djupare förståelse för en mängd mänskliga beteenden som tidigare varit svårförklarliga och klassificerats som "sjuka".

En forskning som till sitt angreppssätt i mycket liknar den kommunikations- och systemteoretiska är den existentialistiskt-analytiskt-kommunikationsteoretiskt orienterade "antipsykiatri" vars mest kände företrädare är den engelske psykiatern Ronald Laing. Genom att fokusera kommunikation och interaktion mellan människor i relation till ett samhällsperspektiv har man här utifrån en delvis annan teoretisk referensram kommit fram till mycket likartade synsätt och kunskaper som inom den systemteoretiska inriktningen. Se tex Laing, Estersson: "Mentalsjukdom och miljö" (1971).

En forskningsansats som radikalt skiljer sig från de övriga är den kritiskt-sociologiska metod som bl a tillämpats av de tidigare nämnda Skå-forskarna Pär Nygren och Rosmarie Eliasson. Även om de, enligt mitt förmenande, inte kommit med några större bidrag till teori- och metodutveckling för arbete med människor som har psykiska problem, har de däremot på ett kritiskt och avslöjande sätt visat hur samhällets utslagningsmekanismer fungerar — också inom mentalvårdssystemet (se Eliasson: "Den nya psykiatrin i korseld", 1979 och Eliasson och Nygren: "Psykiatrisk verksamhet 1. Samhälle, människosyn och modern själavård", 1981).



Det finns en anmärkning som man i stort sett kan rikta mot all terapiforskning (med undantag för vissa delar av den systemteoretiskt och existentialistiskt orienterade forskningen), och det är motståndet mot att beskriva vad som faktiskt händer patienten, gruppen etc i vardagsverkligheten. Vad händer med personliga relationer, barnens omvårdnad och uppfostran, arbete, utbildning, ekonomi, sociala kontakter osv? Jag anser att detta är en brist eftersom man måste ifrågasätta en behandling som, även om denna upplevs som givande, inte får några egentliga effekter på patientens sätt att leva och fungera i vardagen. Detsamma gäller för forskning som begränsar sig till vad som händer inom terapirummets eller sjukhusets väggar. Det verkar nästan som om en del forskare resonerade enligt modellen "operationen lyckades men vi vet inte om patienten lever".

Svårigheterna med tolkning av resultaten inom den traditionella psykiatri och psykoterapiforskningen blir dessutom ytterligare förstärkta genom att det finns en generell brist på öppenhet i att klart redovisa sina meta-teoretiska värderingar och vad man faktiskt håller på med i behandlingen/terapin (se Manocchio och Pettitt: "Kejsarens nya kläder", 1978). Jag anser att det finns en stor fara i den traditionella psykiatri- och psykoterapiforskningens avgränsning av problematiken, i motståndet mot att beskriva vad som faktiskt händer i vardagslivet och i oviljan att redovisa sina meta-teoretiska värderingar och vad man faktiskt gör i själva behandlingen.

Denna typ av forskning tror jag både leder till, bevarar och förstärker risken att man inom socialvård, psykiatri, kriminal- och missbruksvård etc omedvetet spelar med i samhällets totala utslagningsprocess, där det s a s hela tiden "behövs" avvikare, "psykiskt sjuka", kriminella osv och där förändringarna egentligen är skenbara "inom-systemsförändringar" som i mycket ringa grad påverkar det övergripande systemets strukturer, processer och utslagningsmekanismer.

Den läsare som själv vill bilda sig en uppfattning om mina ovanstående generella påståenden kan börja med Mertzoff och Kornreich: "Research in Psychotherapy" (1970), Armelius (red) "Ger behandlingen resultat?" (1980) och Smith, Glass and Miller: "The benefits of psychotherapy" (1980).

### *18.2.6 Sammanfattning av min kritik*

*Jag har både positiv och negativ kritik till den forskning som tidigare bedrivits i vårt land beträffande hemma-hos-arbete.*

Redan det faktum att forskning överhuvudtaget har bedrivits är väsentligt och positivt. Jag ser försöken till kunskapsproduktion som i sig viktigare än att man i varje undersökning har använt en "oklanderlig" metodologisk ansats (om nu någon sådan överhuvudtaget är möjlig). Jag är kritisk till användandet av objektifierande metoder som enkäter, bedömningsscheman etc när sådana inte är nödvändiga och då t ex samtal i

dialogform istället vore att föredra. I övrigt anser jag att de undersökningsmetoder som hittills använts vid forskning om hemma-hos-arbete är både nödvändiga och viktiga.

Process-studierna behövs för att "inifrån" kunna belysa och förstå familjens situation, upplevelser och sätt att fungera på olika nivåer — en förståelse som jag ser som nödvändig för teori- och metodutveckling i alla former av arbete med mänskliga problem. Särskilt den processinriktade forskningsvariant som utvecklats vid Skå, där man indirekt beskriver en process med hjälp av intervjuer, familjesamtal etc, tycker jag har visat sig värdefull för förståelse för utslagningens mekanismer med socialt arv, isolering, vanmakt, identitetsproblem etc.

De tillståndsbeskrivningar i vilka man med hjälp av intervjuer, journalteckningar, dagböcker, statistik etc försöker skapa en bild av t ex en viss socialförvaltnings hemma-hos-verksamhet har också sina förtjänster. Dels kan man härigenom beskriva verksamheten och hur denna upplevs från hemma-hos-arbetarnas och vårdorganisationens perspektiv, dels kan man visa på de många svårigheter som finns i organisationsformer och -tillhörighet, hemma-hos-arbetarnas konflikterande roller etc.

Övergripande statistiska undersökningar, av typen "Vård eller solidaritet", med inventering av hemma-hos-arbetets utbredning, utformning etc är också nödvändiga för att ge en allmän kartläggning av hur situationen generellt ser ut i landet.

Min *negativa* kritik av den tidigare hemma-hos-forskningen är i korthet:

De renodlade processbeskrivningarna "Psykotterapi i en multiproblemfamilj" (1974) och "Familj i kris" (1975) saknar meta-teori och modeller för hemma-hos-arbetet. De är alltför "speciella", handlar om psykoterapinarare än psykosocialt arbete och behandling utifrån psykoanalytisk teori på huvudsakligen intrapsykisk nivå, respektive rör en helt annan ekonomisk situation och andra maktrelationer än dem man vanligen möter. De kan därför inte leda till generella slutsatser om hur hemma-hos-arbetet mera allmänt kan bedrivas.

I Barnbyn Skås forskning saknar jag dels en modell för hemma-hos-arbete utanför "institutionen" Skå, dels försök till mera övergripande måluppfyllelseanalyser och "effektmätningar". Detta gör, trots Skå-forskningens många förtjänster, att det är svårt att dra generella slutsatser om hur hemma-hos-arbete kan bedrivas inom den öppna socialvården.

Kritiken av SM-projektets "Att se och bli sedd" (1980) sammanfaller i mycket, både vad beträffar det positiva och det negativa, med kritiken av Skå-forskningen. Framförallt ställer jag mig tveksam till idén att man, utifrån noggranna studier av en enda familj och utan tidigare beskrivning av en modell för arbetet, kan dra generella slutsatser om hemma-hos-arbete. Jag kritiserar alltså metoden vilket inte hindrar att jag i stort sett helt delar de värderingar och tankar som författarna för fram.

När det gäller tillståndsbeskrivningarna med hjälp av enkäter, intervjuer, statistik etc saknas både explicit meta-teori och modell för hemma-hos-arbetet. De flesta sådana studier verkar vara gjorda "utifrån" ett åskådarperspektiv och inte som del i ett socialt förändringsarbete. Dessutom saknas genomgående analyser av vad som faktiskt händer familjerna i deras vardagsliv. Man har alltså gjort "tillståndsbeskrivningar" av hur organisationen ser ut och av hur arbetet upplevs av familjerna, hemma-hos-arbetarna och socialassistenterna men däremot har det mig veterligt inte gjorts några försök till "effektstudier" typ måluppfyllelseanalyser eller ekonomiska beräkningar. Vid användandet av enkäter vid studier av känslor och upplevelser är jag dessutom mycket tveksam både till resultatens validitet och reliabilitet (p g a tolkningsproblem, "språksvårigheter", bortfall etc).

Den statistiska kartläggningen i "Vård eller solidaritet" tycker jag är välgjord efter sina intentioner. Min kritik ligger här utanför denna undersöknings syfte — jag anser att den är alltför generell för att ge någon grund för teori- och metodutveckling.

Som underlag för teori- och metodutveckling tycker jag att framförallt Skå-forskningen har lämnat värdefulla bidrag. Karaktären av "institutionsbunden" verksamhet gör det dock svårt att direkt föra över slutsatser från detta arbete till hemma-hos-arbete i öppen socialvård.

SM-projektets båda studier och Skåne-projektets "Kamrat på tjänstetid" för viktiga principdiskussioner om hemma-hos-arbetets roll i ett vidare socialpolitiskt och samhälleligt perspektiv. Däremot anser jag att dessa principdiskussioner är svåra att foga in i en modell för hur hemma-hos-arbetet faktiskt kan bedrivas på fältet.

Bland de undersökningsmetoder som jag kortfattat beskrivit i Del IV: Kap 1,2 finns några angreppssätt som helt *saknas*:

- Det saknas forskning som bedrivs inom ramen för ett förändringsarbete, där forskaren själv är en del i förändringsprocessen och där erhållna kunskaper kan föras tillbaka till arbetet med den långsiktiga målsättningen att komma de utslagna familjerna tillgodo.
- Det saknas verkliga processbeskrivningar och -analyser av *hemma-hos-arbete* så som detta vanligtvis bedrivs inom öppen socialvård, där man kontinuerligt och under lång tid beskriver och analyserar det som händer på olika nivåer både i arbetsprocessen, i familjerna och hos hemma-hos-arbetarna.
- Det saknas effektstudier av typen måluppfyllelseanalyser och kostnad-nyttanalyser där man inte enbart studerar verksamheten med "inom-systemsmått" utan "mäter" effekten av arbetet i relation till verksamhetens övergripande mål: hur det går för de avvikande och utslagna familjerna i deras vardagsliv.
- Det saknasjämförande studier, mellan hemma-hos-arbete och traditionell öppen socialvård. Som jag tidigare nämnt är sådana studier för

närvarande omöjliga att åstadkomma eftersom det inte har genomförts några studier med motsvarande uppläggnings av den traditionella öppna socialvården (baserade på koppling mellan meta-teorier, teorier och modeller).

# 19 Målsättning och syfte

## 19.1 Målsättning

Som jag tidigare deklarerat ser jag *forskningsarbetet* inom ämnet socialt arbete som en *fas i ett totalt förändringsarbete*. Den övergripande långsiktiga målsättningen är att de kunskaper som produceras skall återföras till dem som medverkar i förändringsarbetet på ett sådant sätt att det kommer de avvikande och problemdrabbade individerna och grupperna tillgodo. Forskningsarbetet skall alltså leda till *generaliserbar kunskap om hur socialt förändringsarbete kan bedrivas* så att det bidrar till positiva förändringar i de utslagna människornas liv.

Tillämpat på det förändringsarbete som här skall utvärderas — hemma-hos-arbetet enligt den beskrivna modellen — blir analogt den aktuella *utvärderingens övergripande målsättning*: — Att försöka få fram *generaliserbar kunskap för teori- och metodutveckling i hur hemma-hos-arbete kan bedrivas* så att det leder till *positiva förändringar i multiproblemfamiljernas inre och yttre strukturer och processer på olika nivåer*.

*Utvärderingen* skall alltså ses som en *fas i ett förändringsarbete*. Det innebär att utvärderingen inte kan ses som något mål i sig. De tidigare faserna — klargörandet av meta-teoretiska värderingar (Del I), den teoretiska analysen av multiproblemfamiljernas strukturer och processer på olika nivåer (Del II) och den fleråriga utvecklingen av hemma-hos-arbetet — i praxis, dvs i dialektik mellan praktiskt arbete och kritisk/teoretisk reflektion, fram till den beskrivna modellen (Del III) är minst lika viktiga faser i det psykosociala förändringsarbetet.

### 19.1.1 Kort om målsättningens metodologiska konsekvenser

Den empiriska studie som här presenteras utgår från den hemma-hos-verksamhet som sedan modellens införande hösten 1976 har bedrivits inom Göteborgs Socialförvaltning vid Socialavdelning Hisingen (socialbyrå 4, sedermera uppdelad i socialbyråerna 4 och 7). Såväl utvecklingen av denna hemma-hos-verksamhet som min egen roll i sammanhanget har beskrivits under Del III: Kap 10.3.

Om man, som fallet är i mitt aktuella utvärderingsarbete, är intresserad av att erhålla *generaliserbar kunskap* om hur psykosocialt förändringsarbete kan bedrivas, kan man inte begränsa utvärderingen till att gälla vissa familjer eller en viss verksamhet. *Utvärderingen* måste främst inriktas på *modellen* för arbetet — dess målsättning, förhållningssätt, arbetsinnehåll, organisation osv utifrån ett mera generellt

perspektiv. Denna undersökning är därför inte primärt inriktad på att utvärdera om just denna verksamhet är "bra eller dålig" utan *fokuserar på de generella aspekterna av den beskrivna modellen för hemma-hos-arbete*. Det är min förhoppning att denna inriktning skall kunna ge kunskaper om hur socialt förändringsarbete kan bedrivas också i ett vidare perspektiv.

För en "heltäckande" utvärdering av hemma-hos-arbete måste man egentligen ta hänsyn till "allt" som hänt och händer i familjerna på samtliga nivåer. Man måste studera både jag-utveckling, identitet, självkänsla osv på intrapsykisk nivå, förändrade strukturer och processer i familjesystemet på interpersonell nivå och familjens funktion i och relationer till samhället på strukturell nivå. Man måste också försöka se vilka förändringar som sker i familjens yttre vardagsliv med arbete, ekonomi, barntillsyn och sociala kontakter. Dessutom måste man försöka få kunskap om det dialektiska samspelet mellan familjerna, vårdapparaten och samhället — hur hemma-hos-arbetarna bedriver och upplever sitt arbete och familjens sätt att fungera, hur samspelet med ursprungsfamiljer, grannar, eventuella vänner osv ser ut, hur vårdorganisationerna reagerar på familjen och på eventuella förändringar, hur man i handledning och i andra sammanhang förmår analysera detta dialektiska samspel osv.

För detta krävs noggranna process-studier över lång tid, där förändringarna studeras i det löpande arbetet och "förstås i processen" och där forskaren själv samtidigt är deltagare, alltså en undersökningsmetod som i mycket liknar hemma-hos-arbetarens egen arbetsprocess med arbete i familjen: egna tankar, upplevelser och teoretiska funderingar tas upp i handledningen, återföres till familjen — nya förändringar sker som familj och hemma-hos-arbetare upplever och reagerar på osv. Dessutom behövs "effektstudier" av typen måluppfyllelseanalyser, gärna kompletterade med ekonomiska analyser av kostnaderna för olika alternativ. Som framgår av mina tidigare resonemang om forskning i socialt arbete är förutsättningarna för sådana effektstudier både att man har en klart redovisad modell för förändringsarbetet med bakomliggande värderingar och teoretiska analyser och att man kan vara förhållandevis säker på att arbetet faktiskt bedrivs enligt den modell man beskrivit.

Om utvärderingsarbetet enligt mina intentioner skall kunna fungera i ett förändringsarbete får detta vissa konsekvenser: Utvärderingens målsättning, syfte och metod måste relateras och anpassas både till det totala förändringsarbetets värderingar, teoretiska analyser och modell för arbetet och till de engagerade personernas kunskapsnivå och kunskapsbehov.

Tillämpat på det aktuella förändringsarbetet — hemma-hos-verksamheten på Hisingen i Göteborg — måste vi därför inför utvärderingen försöka se vilka kunskaper vi har (eller åtminstone tror oss ha) inom denna verksamhet och vilka kunskaper vi saknar och har behov av. — Med "vi" menar jag hemma-hos-arbetarna, mig själv som handledare och berörda socialsekreterare.

### 19.1.2 Vilka kunskaper har vi?

Genom att arbetet organiserats och bedrivs i mycket nära anknytning till socialbyråns övriga verksamhet och genom att mycken tid och energi kontinuerligt läggs ner i handledningens olika former (i genomsnitt ca 6 tim/månad för resp socialassistent, ca 5 tim/vecka för resp hemma-hos-arbetare och ca 15 tim/vecka för mig som handledare — vecka efter vecka, år efter år) är det vissa aspekter av arbetet som jag tror att vi känner till relativt väl:

Vi har ingående kunskaper om hur arbetet upplevs av hemma-hos-arbetarna, socialassistenterna och mig själv som handledare eftersom dessa upplevelser kontinuerligt bearbetas i de olika handledningsformerna.

Våra kunskaper är också goda om *de enskilda* familjernas förändringar på olika nivåer och om det ömsesidiga samspelet mellan familjerna, hemma-hos-arbetarna, socialvårdsapparaten och samhället, dvs så som det upplevs *av oss* ur vårt "socialarbetarperspektiv". Dessa kunskaper framkommer främst genom hemma-hos-arbetets processororienterade inriktning — det dialektiska samspelet mellan olika instanser, förändringar, reaktioner, konsekvenser och upplevelser genom kritisk reflektion, bearbetning både intellektuellt och känslomässigt i handledningen och genom återföring till arbetet i familjerna i form av nya insatser, som i sin tur kan leda till positiva förändringar eller misslyckanden osv. En stor del av dessa förändringar och detta dialektiska samspel har också kontinuerligt dokumenterats, av socialassistenterna i löpande journalanteckningar, av hemma-hos-arbetarna i personliga dagboksanteckningar och av mig i daterade handledningsanteckningar.

Detta "datamaterial" från sammanlagt över hundratalet familjer över en lång rad av år är mycket omfattande och är insamlat av många personer med skilda perspektiv, värderingar, intressen etc. Det har därför inte använts i denna utvärdering även om det indirekt har påverkat valet av problemställningar och datainsamlingsmetoder. I utvecklingen av modellen för hemma-hos-arbete har detta omfattande kunskapsmaterial däremot haft en mycket väsentlig betydelse.

Modellens grundläggande värderingar, målsättning, förhållningssätt, arbetsinnehåll med integrering av olika typer av insatser, organisation, handledning osv tas kontinuerligt upp och utvärderas i de olika handledningsformerna. Jag anser därför att modellen är ganska väl förankrad både ideologiskt, intellektuellt och känslomässigt hos hemma-hos-arbetarna och hos det övervägande antalet socialassistenter. Beträffande socialassistenterna måste det dock framhållas att det funnits socialassistenter som inte delat modellens grundvärderingar och att det på grund av denna yrkesgrupps kraftiga personalomsättning hela tiden tillkommit "nya" socialassistenter som inte känt till modellen och som man därför successivt har fått "skola in" i denna.

### 19.1.3 Vilka kunskaper saknar vi?

I alla former av arbete med människor, oavsett om det gäller vård, hjälp, behandling, psykoterapi, socialt förändringsarbete osv, finns alltid en risk för att bli "hemmablind" — att man inte ser vad man faktiskt håller på med och inte heller vet om arbetet verkligen styrs av de värderingar, målsättningar etc som man formulerat. Det finns alltid en risk att arbetet rullar på i gamla rutiner. För att slippa den ångest som en eventuell klarsynthet skulle kunna väcka gör man kanske aldrig ett verkligt försök att stanna upp och från ett distanserat perspektiv fråga sig om arbetet, i relation till sin övergripande målsättning, har några egentliga effekter. Dessa frågetecken gäller också för vår aktuella hemma-hos-verksamhet.

Att jag bedömer *modellen som förankrad* hos i stort sett alla som direkt eller indirekt arbetar i hemma-hos-verksamheten är i sig ingen garanti för att det praktiska arbetet i familjerna faktiskt bedrivs efter denna modell. Familjernas uppfattningar kan ge mycket värdefulla kunskaper om det verkliga förhållandet.

Vi kan inte heller vara säkra på *hur arbetet upplevs av familjerna*. Det är inte självklart att arbetet fungerar bra ur familjernas perspektiv även om det upplevs som stimulerande och givande av oss som arbetar i denna verksamhet. Hemma-hos-arbetarnas och övriga socialarbetares upplevelser kan direkt framföras och bearbetas i handledningen och i andra sammanhang. Däremot blir familjernas upplevelser oftast indirekt förmedlade åtminstone till oss som inte arbetar dagligen i familjerna. Dessutom är det fullt tänkbart att det trots vår strävan efter öppenhet och dialog är svårt för familjerna att ärligt föra fram sina verkliga upplevelser, eftersom de befinner sig i en ojämlig beroende- och maktrelation till oss som "myndighetspersoner". Familjernas erfarenheter av hemma-hos-arbetet är därför mycket viktiga eftersom arbetet, enligt mitt förmenande, står och faller med hur vårt samarbete med familjerna fungerar och med hur arbetet anpassas till deras situation och till deras behov, förväntningar och önskemål.

Vi har visserligen en allmänt positiv uppfattning om hemma-hos-arbetets effekter och har kunnat se positiva förändringar i många enskilda familjer genom åren. Däremot har vi inte stannat upp och undersökt *vilka faktiska förändringar arbetet enligt modellen leder till* i familjernas liv, sedda ur ett sammantaget och mera generaliserbart perspektiv.

Vi har dessutom en ganska diffus uppfattning om vad som faktiskt händer med familjerna och med de positiva förändringar som vi tror har skett, sedda över en längre tidsperiod och då vi har avslutat arbetet i familjerna. Går situationen tillbaka till "utgångsläget" eller blir förändringarna bestående? Kommer familjerna att fortsätta sin positiva utveckling även sedan vi avslutat vårt gemensamma arbete?

Sammanfattningsvis är alltså min idé med forskningsarbetet att *utvärderingen av modellen skall ge generaliserbara kunskaper som kan bidra*



till teori- och metodutveckling i hemma-hos-arbetet. I förlängningen finns den övergripande målsättningen att utvärderingen skall fungera som en fas i ett *verkningsfullt socialt förändringsarbete* som leder till positiva förändringar för de utslagna familjerna. För detta behöver vi som arbetar i hemma-hos-verksamheten få kunskaper om förändringsarbetet och få feedback på vårt sätt att arbeta och förhålla oss som kan återföras till arbetet i familjerna.

Det är härvid vissa generella kunskaper som vi saknar i hemma-hos-verksamheten och som är särskilt viktiga för modellens vidareutveckling. Vi behöver ta reda på

- om hemma-hos-arbetet i praktiken bedrivs enligt den beskrivna modellen,
- hur familjerna upplever sin situation och hemma-hos-arbetet,
- vilka mer generella förändringar som sker i familjernas liv och livssituation genom arbetet,
- vad som händer med familjerna och de eventuella förändringar som arbetet kan ha bidragit till över en längre tidsperiod.

Dessutom vore det intressant att försöka analysera de ekonomiska konsekvenserna av att bedriva hemma-hos-arbete — att jämföra kostnaderna för socialbidrag till familjerna före respektive efter hemma-hos-arbetet och att jämföra kostnaderna för hemma-hos-arbetet, inklusive socialbidrag till familjerna under tiden arbetet pågår, med motsvarande kostnader för ekonomiskt bistånd om något förändringsarbete inte bedrivs.

Slutligen behöver vi se om det går att finna strategiska aspekter i förändringsarbetet — viktiga generaliserbara "nyckelfaktorer", i modellen och i familjernas inre och yttre situation —, som leder till positiva förändringar för familjerna, både på kort och lång sikt.

## 19.2 Syfte

Mot bakgrund av mitt resonemang i kapitel 18 och i ljuset av forskningsarbetets generella målsättning och våra kunskapsluckor (19.1) kan utvärderingens mer specifika syfte formuleras.

*Utvärderingens syfte* är att få fram generaliserbar kunskap om den faktiska tillämpningen av modellen, om familjernas syn på sin situation och deras erfarenheter och upplevelser av hemma-hos-arbetet, om vilka förändringar som sker i familjerna, om familjernas fortsatta utveckling över en längre tidsperiod, om de ekonomiska konsekvenserna av hemma-hos-arbetet samt om vilka aspekter i modellen som leder till förändringar och till fortsatt positiv utveckling även sedan hemma-hos-arbetet har avslutats.

Syftet kan formuleras i ett antal *huvudfrågor med underordnade följdfrågor*:

1. *Bedrivs hemma-hos-arbetet i praktiken enligt den redovisade modellens målsättning, förhållningssätt och arbetsinnehåll?*
2. *Hur upplevs hemma-hos-arbete enligt modellen av familjerna?*

Förväntningar vid arbetets start och då detta pågått en tid.  
Syn på och relation till hemma-hos-arbetaren som person.  
Syn på och relation till socialbyrå/assistenten.  
Bedömning av hemma-hos-arbetets funktion, tid och berättigande.  
Förslag till andra alternativ (än hemma-hos-arbete enligt modellen).  
Syn på sin egen situation och om förändringar skett i denna.  
Om hemma-hos-arbetet enligt familjerna bidragit till några förändringar och i så fall på vilket sätt.  
Om psykoterapi i traditionell betydelse förekommit, hur detta i så fall upplevdes och om det gav något resultat.
3. *Leder hemma-hos-arbete enligt den redovisade modellen till positiva förändringar i familjernas yttre och inre situation och sätt att fungera?*

Förändringar i familjernas *yttre* situation:

  - arbete/studier
  - ekonomi
  - barntillsyn
  - skola
  - sociala kontakter

Förändringar i familjernas *inre* situation:

  - familjesystemets struktur, kommunikation och processer
  - förhållandet mellan föräldrarna
  - förhållandet mellan föräldrar och barn
  - förhållandet mellan syskon
4. *Vad händer med familjerna i ett längre tidsperspektiv — sedan hemma-hos-arbetet avslutats?*

Går situationen tillbaka till utgångsläget?  
Består den förändrade situationen?  
Sker en fortsatt positiv förändring?
5. *Vilka är de ekonomiska konsekvenserna av hemma-hos-arbete enligt modellen?*

Kostnader i form av socialbidrag till familjerna före hemma-hos-arbetet jämfört med motsvarande kostnader efter det att arbetet har avslutats.  
Kostnader för att bedriva själva hemma-hos-arbetet och för socialbidrag till familjerna under tiden detta arbete pågår.

Kostnader i form av socialbidrag till familjerna om hemma-hos-arbete inte bedrivs och familjerna skulle fortsätta att leva som vid tiden före hemma-hos-arbetet.

Kostnader om inget hemma-hos-arbete bedrivs och situationen därmed skulle förvärras för familjerna.

Ekonomiska konsekvenser av att bedriva hemma-hos-arbete jämfört med att inte göra några sådana insatser.

6. *Hur kan hemma-hos-arbetet bättre anpassas till familjernas behov och upplevelser?*
7. *Vilka "strategiska aspekter" — i modellen och i familjernas inre och yttre situation — är det som leder till förändringar, till att dessa blir bestående och till att familjerna fortsätter att förändras i positiv riktning även sedan hemma-hos-arbetet har avslutats?*

*Aspekter i modellen:*

- grundläggande värderingar
- teoretiskt synsätt
- målsättning
- arbetsinnehåll
- organisation/handledning

*Aspekter i familjerna:*

- inre strukturer och processer
- yttre strukturer och processer

# 20 Metod

## 20.1 Metodologiska förutsättningar och krav

Undersökningens syfte och mina tidigare ställningstaganden beträffande vetenskapsteori och forskning i socialt arbete kräver att vissa generella förutsättningar är för handen och att undersökningen lägges upp på ett visst sätt. Jag skall gå igenom dessa krav i punktform med kortfattade motiveringar och kommentarer.

Som jag tidigare hävdade (Del I: Kap 5.6.1) bör vissa *generella förutsättningar* vara uppfyllda *i forskning i socialt arbete*:

1. De meta-teoretiska värderingar beträffande världsbild, människosyn, samhällssyn, nivåperspektiv och vetenskapsteori som utgör grunden till förändringsarbetet måste explicitgöras.
2. Modellen för förändringsarbetet, med målsättning, förhållningssätt, arbetsinnehåll, organisation etc, måste redovisas.
3. De bakomliggande teoretiska analyser som lett fram till modellen måste klargöras.
4. Att förändringsarbetet faktiskt bedrivs enligt modellen måste fastställas.

Idealt anser jag att dessa förutsättningar gäller i all forskning som bedrivs som ett led i ett förändringsarbete. I process-studier, som just har som målsättning att i förlängningen leda till en modell för förändringsarbete, kan man dock inte ställa krav på att mer än den första och eventuellt den tredje av dessa förutsättningar skall vara uppfyllda.

I den här aktuella undersökningen tycker jag att de tre första förutsättningarna är förhållandevis väl täckta (redovisade i Del I—III). Där emot är det oklart om den fjärde förutsättningen är för handen. Om så är fallet skall därför undersökas (syftets första huvudfrågeställning).

Andra krav är mer specifika för just denna undersökning. Målsättningen att få fram *generaliserbara kunskaper om hur hemma-hos-arbete kan bedrivs* leder till följande krav på undersökningens uppläggning:

5. Undersökningen måste inriktas på ett studium av *modellen* och inte avgränsas till en viss specifik verksamhet med vissa familjer.
6. Undersökningen måste gälla familjer där hemma-hos-arbete under en längre tid har bedrivits enligt den beskrivna modellen.
7. Undersökningen måste omfatta ett relativt stort antal familjer (som studeras enligt kriterierna i punkt 6). Endast i så fall kan man våga

anta att resultaten är generaliserbara. Om man emellertid vänder sig till ett alltför stort antal familjer finns risken att den erhållna kunskapen blir alltför distanserad och ytlig och att man därigenom missar den faktiska verklighetskontakten med arbetet i familjerna.

8. Information om familjerna måste insamlas på ett sådant sätt att den går att sammanställa för överblick, både över varje enskild familj och över samtliga studerade familjer. Sammanställningen skall möjliggöra jämförelser både mellan olika familjer och mellan olika frågeområden. Dessutom måste resultaten kunna relateras till hemma-hos-arbetets olika faser, typer av insatser osv.

Kravet 5., på fokusering av modellen, har jag försökt att tillgodose genom det sätt på vilket syftets huvudfrågeställningar är utformade.

De olika frågeställningarna i undersökningens syfte kräver, förenklat uttryckt, *tre typer av delvis olika information*:

Den *första* typen av information skulle kunna kallas för "*inre upplevelser*". Den gäller familjemedlemmarnas upplevelse av sin familjesituation (relationer, kommunikation, ansvarsfördelning etc) och deras förväntningar och syn på hemma-hos-arbetet/arbetaren, socialbyrå/assistenten osv.

Den *andra* typen av information skulle kunna kallas för "*yttre fakta*". Den gäller familjens faktiska situation beträffande arbete, ekonomi, barntillsyn och sociala kontakter samt kostnaderna för hemma-hos-arbetet och olika former av ekonomisk hjälp till familjerna.

Dessa båda typer av information måste, både vid insamling och analys, värderas på olika sätt:

Beträffande familjernas *inre upplevelser* är det nödvändigt att familjerna kan uttrycka sin ärliga uppfattning om sin situation, om hemma-hos-arbetet, om hemma-hos-arbetaren som person osv. Detta leder till följande krav på undersökningens metod:

9. Familjerna måste få möjlighet att redovisa sina erfarenheter och upplevelser på sitt "eget språk". De måste förstå frågornas innebörd och ha möjligheter att få dem förtydligade.
10. Den som samlar in informationen måste ha möjlighet att kunna klargöra, kontrollera, sammanfatta och få förtydliganden av familjernas uppgifter så att så full förståelse som möjligt kan erhållas.
11. Familjerna måste vara säkra på att deras svar behandlas konfidentiellt — i förhållande till de övriga krav som ställs på utvärderingens uppläggning.
12. Den som i samband med undersökningen är i kontakt med familjerna bör helst inte uppfattas som representant för socialbyrå eller som någon annan "myndighetsperson".

Beträffande *yttre fakta* om familjernas situation fokuserar undersökning både dessa aspekters faktiska förhållanden och på familjernas upplevelser av dessa. Dessa frågor bör därför ställas direkt till familjerna. Vid insamlingen av information om dessa aspekter kan emellertid ett ytterligare krav ställas:

13. Familjernas uppgifter om sin yttre faktiska situation beträffande arbete, ekonomi etc bör kontrolleras och eventuellt kompletteras med de skriftliga uppgifter som finns om dessa förhållanden i t ex socialassistenternas journalanteckningar.

Kravet 13., på kontroll och komplettering, bygger inte på misstro mot familjernas ärlighet utan på att jag är osäker på familjernas kunskaper om dessa förhållanden — t ex vad man som familj hade i olika former av ekonomiska bidrag vid tiden före hemma-hos-arbetets start, för ett halvår sedan eller kanske ännu längre tillbaka.

När man skall relatera kostnaderna för hemma-hos-arbetet till olika former av ekonomisk hjälp till familjerna kan man i praktiken endast använda "formellt" material från journalanteckningar, löneuppgifter, hyra av hemma-hos-lägenhet osv.

Den *tredje* typen av information gäller syftets första, sjätte och sjunde huvudfrågeställningar — om arbetet bedrivs enligt modellen, hur arbetet bättre kan anpassas till familjernas behov och situation och vad som leder till förändring och fortsatt utveckling.

Dessa frågeställningar är av delvis annan art än syftets övriga huvudfrågor. Det går inte att ställa dessa frågor direkt till familjerna och de kan inte heller undersökas med hjälp av skriftligt "formellt" material. Även om man kanske kan ställa frågor till familjerna om vissa aspekter av dessa frågeställningar rör det sig här snarare om frågor till vilka man får söka svaren genom att dra slutsatser från en analys av det insamlade materialet i sin helhet. Här blir därför det tidigare formulerade kravet (8.) på att informationen skall kunna ställas samman på ett överblickbart sätt särskilt viktigt.

## 20.2 Utvärderingens generella uppläggning

För att kunna besvara syftets olika frågeställningar och möta de olika metodologiska kraven delas utvärderingen upp i *tre olika undersökningar*:

- *en intervjuundersökning* som fokuserar familjernas erfarenheter och upplevelser av sin inre och yttre situation av hemma-hos-arbetet/arbetaren och socialbyrån/assistenten samt på deras upplevelser

av förändringar i sin inre och yttre situation fram till intervjutillfället. (Syftets huvudfrågeställningar 2 och 3 samt indirekt 1, 6 och 7.)

- En *uppföljningsundersökning* — 1,5 år efter intervjuundersökningen — som i första hand fokuserar familjernas faktiska yttre situation och förändringar i denna, från tiden före hemma-hos-arbetets start fram till tiden för uppföljningsundersökningen. (Syftets huvudfrågeställning 4, de yttre aspekterna av 3, samt indirekt 1, 6 och 7.)
- En *enkelt kostnadsanalys* som skall göras i samband med uppföljningsundersökningen för att besvara syftets återstående huvudfrågeställning, 5, de ekonomiska konsekvenserna av hemma-hos-arbetet. — Kostnadsanalysens metod och resultat redovisas separat och i ett sammanhang under Del IV: Kap 23 (efter sammanfattningarna av de övriga resultaten av utvärderingsarbetet).

Efter redovisning av urvalet av familjer till utvärderingen presenteras tillvägagångssätten för intervjuundersökningen och uppföljningsundersökningen var för sig med kommentarer till hur metoden täcker syftets frågeställningar och möter de metodologiska kraven.

## 20.3 Urval

För att man med någon säkerhet skall kunna sätta eventuella förändringar i familjernas situation i relation till hemma-hos-arbetet måste utvärderingen (enligt krav 6.) göras med familjer i vilka hemma-hos-arbete bedrivits enligt den redovisade modellen. Dessutom måste arbetet ha pågått under så lång tid att hemma-hos-arbetaren har kunnat börja arbeta intensivt i familjen.

Detta ledde till följande *urvalskriterier*:

1. Arbetet i familjen skulle ha pågått under eller påbörjats efter hemma-hos-arbetarnas vidareutbildning (tidigare presenterad under Del III: Kap 10.3).

I samband med hemma-hos-arbetarnas vidareutbildning lades arbetsinnehåll, organisation, handledning etc upp på sådant sätt som beskrivs i modellen för hemma-hos-arbete (Del III). Att arbetet i familjen pågår under eller påbörjas efter denna utbildning garanterar därför i stort sett att arbetet bedrivits enligt denna modell. (Arbetet kan alltså i vissa familjer ha startat tidigare.)

2. Hemma-hos-arbetet skulle ha pågått minst 6 månader i familjen.

Om hemma-hos-arbetet har pågått i minst 6 månader kan man vara så gott som helt säker på att arbetet har passerat introduktionsfasen och kommit över i den intensiva arbetsfasen. (Se Del III: Kap 13.4.)

*22 familjer uppfyllde urvalskriterierna. Den utvalda gruppen omfattar*

tade *samtliga* familjer inom hemma-hos-verksamheten på Hisingen i Göteborg som uppfyllde urvalskriterierna vid tiden för utvärderingen. En familj (nr 10) kom med i utvärderingen på grund av ett misstag. Här pågick inget hemma-hos-arbete under utbildningen eller senare. Arbetet i denna familj bedrevs sammanlagt i 1 års tid och var avslutat 1,5 år före intervjuens genomförande. Hemma-hos-arbetet i denna familj hade således avslutats innan hemma-hos-arbetarna genomgick sin vidareutbildning vilket alltså innebär att arbetet i denna familj inte bedrivits enligt den redovisade modellen. Orsaken till att familjen trots detta kom med i undersökningen var att hemma-hos-arbetaren fortfarande hade kontakt med familjen vid tiden före intervjun genom att hon (i detta speciella ärende) var övervakare för familjens åttaårige son efter att hemma-hos-arbetet avslutats. Denna familj anmäldes därför av misstag av hemma-hos-arbetaren till intervjuaren som ett pågående ärende. Jag valde ändå att ta med denna familj vid redovisningen av undersökningsresultaten p g a att kvinnan avvek markant från flertalet familjer vad beträffar uppfattning och upplevelse av hemma-hos-arbetaren, arbetets innehåll, kontroll osv. Det var därför intressant att ta reda på vad som kunde orsaka denna skillnad.

## 20.4 Intervjuundersökning

*Intervjuundersökningen genomförs i form av strukturerade djupintervjuer kring vissa centrala frågeområden.*

### 20.4.1 Innehåll

Intervjun inleds med en presentation av intervjuaren, syftet med intervjun, redovisningssätt och integritetsskydd samt med frågor om familjemedlemmarnas namn, ålder, bostad, vem som är hemma-hos-arbetare, arbetets omfattning, orsaken till hemma-hos-arbetet enligt familjen och vilka förväntningar som familjen hade inför hemma-hos-arbetet.

Intervjun innehåller därför följande *frågeområden*:

- Arbete/studier
- Ekonomi
- Barntillsyn — förskola, familjedaghem
- Skola
- Sociala kontakter — personliga relationer, fritid, föreningar, politik, religion, sport, kultur, övrigt
- Förhållande mellan föräldrarna
- Förhållande mellan föräldrar och barn
- Förhållande mellan syskon



- Missbruk och kriminalitet
- Föräldrarnas egna uppväxtvillkor
- Familjens syn på hemma-hos-arbetaren
- Familjens syn på socialbyrå/assistenten
- Psykoterapi/familjesamtal
- Familjens generella syn på hemma-hos-arbetet — tid, funktion, berättigande, ev andra alternativ etc.

Inom varje frågeområde följer intervjun en *tvärgående struktur*:

- Före hemma-hos-arbetets början
- Vid intervjutillfället
- Om hemma-hos-arbetaren varit inblandad och bidragit till den eventuella förändringen och i så fall i vilken utsträckning och på vilket sätt.

Exempel:

Hur var familjens ekonomiska situation när hemma-hos-arbetet skulle påbörjas?

Hur är den ekonomiska situationen nu, dvs vid intervjun?

Har hemma-hos-arbetaren varit inblandad i den eventuellt förändrade ekonomiska situationen för familjen och i så fall i vilken utsträckning och på vilket sätt?

#### 20.4.2 Uppläggning

Varje frågeområde genomarbetas noggrant för att få med så många aspekter som möjligt. *Underrubriker* och vissa viktiga frågor formuleras som stöd i intervjun (se bilaga 2 i "Bilagor till Psykosocialt förändringsarbete").

*Intervjuerna skall genomföras i öppna samtal i dialogform.* Intervjuaren skall se till att samtliga områden och aspekter täcks av. Underrubrikernas inbördes ordning kan styras av samtalet och kan alltså variera mellan intervjuerna. Denna uppläggning gör det möjligt att genomföra intervjuerna i ledig samtalsform där familjen kan uttrycka sig på sitt eget språk och be om förtydliganden. Samtidigt kommer samtliga frågeområden och aspekter med vid alla intervjuer vilket är nödvändigt för att man senare skall kunna sammanställa och jämföra de olika familjernas svar.

*Formulär för anteckningar* med frågeområde och underrubriker konstrueras — på separata papper för respektive frågeområde och familj (se bilaga 2) — för att underlätta den senare bearbetningen. Intervjuaren skall skriva ned familjernas svar och dessa anteckningar skall föras öppet under intervjun — familjen kan om de önskar se vad som skrives. En viss sammanfattning av svaren kan härvid ske men i stort sett skall familjens svar antecknas med deras egna ord. I anteckningsformulären representeras respektive familj av en siffra som gör det möjligt för en utomstående att identifiera familjen.

Varje intervju beräknas ta ca 3 timmar.

Att intervjuerna struktureras kring vissa frågeområden, med separata papper för respektive frågeområde och familj, gör det möjligt att åstadkomma den överblick och de jämförelser som nämns i krav 8.

I förarbetet läggs en hel del möda ner på genomarbetningen av frågeområdena. Detta är väsentligt för att man i intervjuerna verkligen skall kunna täcka av alla aspekter och få fram den eventuellt djupare problematiken under varje frågeområde. Man går då tillväga på följande sätt: Först får man "brain-storma" runt respektive frågeområde och försöka hitta så många aspekter och infallsvinklar som möjligt. Ur detta, oftast ganska digra "material", formuleras vissa underrubriker och frågor som *stöd* för intervjuaren under själva samtalet. Dessa formuleras medvetet så nära talspråket som möjligt för att man inte indirekt genom alltför "akademiska formuleringar" skall fjärma sig från den man intervjuar. Idén är alltså inte att dessa underrubriker och frågor skall läsas innantill, som vid en intervju med slutna frågor, utan att man ledigt skall kunna samtala runt dessa aspekter samtidigt som man kan se till att samtliga kommer med i intervjun.

Exempel: Frågeområdet "Skola" (se bilaga 2). — Om man här skulle ställa som enda fråga "Hur har barnen det i skolan?" skulle man riskera att få ett mycket kort och allmänt svar typ "Bra". Om man däremot börjar samtala runt förälderns kontakt med skolan, med barnens lärare etc så kommer man kanske också in på förälderns egna erfarenheter, misslyckanden etc från sin egen skolgång. När man samtalar om vilken form av klass de olika barnen går i kan man troligtvis också komma in på hur det går för dem i skolan. Skolkamrater och skolk är viktiga aspekter för att få förståelse för hur barnen har det i skolan, och deras eventuella framtidsambitioner säger mycket inte bara om skolan, utan också om familjens sociala och "kulturella" förhållande till utbildning i relation till samhället i stort osv. Problemet i intervjun blir härvid oftast inte att man får alltför korta svar utan snarare hur man skall kunna avsluta detta frågeområde inom en rimlig tid för att kunna gå vidare till nästa. En sådan övergång bör i sin tur vanligtvis ske med hjälp av s k sammanfattningsteknik: "Om jag sammanfattar så har du/ni sagt det här och det här etc om skolan. Har jag fattat det hela rätt eller är det något som du vill ändra eller lägga till innan vi går vidare till nästa område?" Förutom att sammanfattningar av denna typ ger intervjuaren en möjlighet att se till att man täcker in hela frågeområdet är de oftast mycket motivationsskapande eftersom det ju klart visar att man "faktiskt hört på" och varit intresserad av vad den intervjuade har att säga.

Den genomgående strukturen inom varje frågeområde — före och vid intervjun, om och i så fall hur hemma-hos-arbetaren har bidragit till den eventuella förändring som skett — gör det möjligt att hela tiden relatera familjernas svar till hemma-hos-arbetarnas förhållningssätt och olika arbetsinsatser.

Att intervjuerna genomföres i form av öppna samtal i dialogform är

den enda möjlighet som jag kan se för att man skall kunna möta kravet 9. och 10. Det är min erfarenhet (bl a som psykolog, psykoterapeut och lärare i intervju- och utredningsmetodik) att detta är den mest framkomliga vägen för att man i *intervjuer* skall kunna täcka av personliga erfarenheter och upplevelser av djupare karaktär (det finns ju andra väl så djupgående psykoterapeutiska metoder, som inte lämpar sig i intervju-sammanhang, t ex fria associationer, psykodramatekniker, ickeverbala kroppsövningar etc). Dessutom blir de möjligheter till frågor, klarifieringar, förtydliganden, sammanfattningar osv som denna intervjuform medger särskilt viktiga om den som intervjuas kan ha svårigheter att uttrycka sig såväl skriftligt som verbalt (p g a utbildningsnivå, social bakgrund, "kultur" etc) vilket ofta är fallet med sk multiproblemfamiljer.

Eventuell bandinspelning av intervjuerna har övervägts. Jag anser dock att den form av skriftliga anteckningar som här förordas är väl så bra. Den ger nämligen inte intervjuaren någon möjlighet att "slappna av" eftersom hon under själva intervjun "måste" ta reda på vad familjerna menar genom frågor, sammanfattningar etc.

Intervjuerna skall genomföras i *familjernas hem*. Familjerna kan därför inte vara anonyma i reell bemärkelse — som t ex vid användning av frågeformulär som ifylls utan några personliga karakteristika som gör det möjligt att identifiera den som svarat. Här eftersträvas inte anonymitet i ovanstående bemärkelse eftersom familjerna redan är kända av sociala myndigheter på grund av den besvärliga situation som lett fram till hemma-hos-arbetet.

I inledningen till varje intervju skall familjerna informeras om hur resultaten kommer att redovisas och på vilket sätt deras integritet är skyddad.

Kravet (11.) på konfidentiell behandling av familjernas svar i betydelsen "total anonymitet" kan inte fullständigt uppfyllas i någon form av intervjuundersökning — av det enkla skälet att man ju personligen måste träffa den man intervjuar. (En sådan anonymitet är ju principiellt möjlig i t ex en enkätundersökning som distribueras med posten.)

Trots information om hur materialet kommer att redovisas och hur integriteten är skyddad kan man inte förutsätta att dessa familjer obetingat litar på detta med tanke på deras ofta ganska välgrundade misstro mot myndigheter (genom tidigare samhällsingripanden, upplevelser av maktlöshet, rädsla för omvärlden etc).

### 20.4.3 *Genomförande*

*Intervjuerna utfördes av Camilla Brandström* som var psykologpraktikant hos mig vid tiden för utvärderingen. Förutom kontakten med mig hade hon, då intervjuerna genomfördes, inte någon förbindelse med Göteborgs Socialförvaltning, med hemma-hos-verksamheten eller med någon annan "myndighet" — i form av anställning, ekonomisk ersättning eller liknande.

För familjerna motiverade Camilla intervjuerna dels med att man senare skulle använda resultaten för att försöka utveckla hemma-hos-arbetet så att det bättre skulle passa till familjernas situation och behov och därmed förhoppningsvis komma andra familjer i motsvarande situation till del, dels att hon själv skulle använda sin del av utvärderingen till en uppsats i sin utbildning till psykolog.

Att Camilla var psykologpraktikant hos mig var givetvis både till fördel och nackdel för undersökningen. Det var en fördel att hon kunde få en god förhandsinformation om hemma-hos-arbetets målsättning, förhållningssätt och arbetsinnehåll, vilket jag ser som en förutsättning för att man skall kunna genomföra undersökningen med den rätta förståelsen både för vad som efterfrågas och vad familjerna svarar. En nackdel kunde vara att hon mer eller mindre medvetet ville få fram så positiva svar som möjligt eftersom hon visste att jag förutom att vara hennes handledare också var handledare i den verksamhet där utvärderingen genomfördes. Med den redovisningsform som används i utvärderingen anser jag dock att fördelarna överväger i förhållande till nackdelarna.

Kravet (12.) att inte uppfattas som någon "myndighetsperson", kan inte uppfyllas fullständigt. Så gott som varje utomstående person kan av dessa familjer uppfattas som representant för myndigheter, eller ännu mer diffust, som representant för "samhället". I en undersökning av denna typ är det alltså inte möjligt att fullständigt uppfylla kravet (11.) på konfidentiell behandling av familjernas svar och kravet (12.) att inte uppfattas som myndighetsrepresentant. Jag anser dock att de var uppfyllda i så pass hög grad att undersökningen kunde genomföras enligt de angivna intentionerna.

Den första delen av Camillas motivering till familjerna — för utveckling av hemma-hos-arbete som kommer andra familjer till del — är viktig av två skäl: dels därför att den är sanningsenlig, dels därför att den ger familjerna en mycket större motivation att svara än exempelvis en rent "inomakademisk" motivering, t ex att någon har behov av dessa uppgifter för att kunna skriva sin doktorsavhandling.

Camilla och jag lade initialt ner en hel del tid på studier i intervjuetodik med inriktning på strukturerade djupintervjuer i form av öppna samtal i dialogform. Vi gick härvid igenom metoder som dialog, tratt-teknik, tolkning, klarifiering, fördjupning, komplettering, sammanfattningsteknik, öppna och slutna frågor, direkta och indirekta frågor osv (se t ex Kahn/Canell: "Dynamics of interviewing", 1957). Camilla genomgick dessutom innan intervjuerna genomfördes en av de introduktionskurser i familjeterapi (48 tim) som jag genom åren har hållit vid Göteborgs Socialpsykologiska Institut (GSI). Familjeterapiutbildningen vid GSI har en interaktionistisk inriktning i vilken kommunikations-, process- och systemteori integreras (se Lundsby, Sandell m fl: "Familjeterapins grunder — ett interaktionistiskt perspektiv", 1981). Vi bedömde därför gemensamt att hon var relativt väl förberedd för att genomföra intervjuerna enligt utvärderingens intentioner.

*Familjernas kontaktades* av sin respektive hemma-hos-arbetare som presenterade utvärderingen i allmänna termer. Camilla Brandström som skulle genomföra intervjuerna tog sedan telefonkontakt med familjerna för att ta reda på om de var villiga att ställa upp och för att bestämma tid för intervjun.

För att undersöka hur intervjuernas uppläggning fungerade med de planerade frågeområdena och om eventuella tillägg eller justeringar behövde göras genomfördes en *pilotstudie* genom *intervjuer med 3 familjer*.

Uppläggningsen visade sig i stort sett fungera bra. Ett tidigare planerat frågeområde, "Missbruk och kriminalitet", ströks emellertid då familjerna blev mycket frustrerade inför frågor på detta område och därför svarade undvikande. Vid svårare problem inom missbruk och kriminalitet har familjerna ofta svårt för att tala öppet om dessa. Man kan dock vänta sig att en hel del av dessa uppgifter indirekt kommer fram vid frågor om orsak till hemma-hos-arbetet, arbete, ekonomi och makarnas förhållande. Eftersom inga andra ändringar gjordes i intervjun förutom denna strykning, ingår även de 3 familjerna i pilotstudien i redovisningen av undersökningsresultaten.

Intervjuerna med de familjer som ställde upp i undersökningen kunde samtliga genomföras enligt intentionerna.

De aspekter av intervjun som berörde familjernas yttre situation, beträffande arbete/studier, bostad, ekonomi och barntillsyn, kompletterades och daterades upp med hjälp av det skriftliga material som fanns i form av journalanteckningar. De berörda socialassistenterna ombads helt enkelt att kontrollera och skriva ner dessa uppgifter för respektive familj.

Socialassistenternas avstämning mot uppgifterna i socialjournalerna anser jag nöjaktigt uppfyller kravet (13.) på kontroll och komplettering.

#### *20.4.4 Bearbetning och sammanställning av intervjumaterialet*

Intervjumaterialet bearbetades först efter genomförandet av samtliga intervjuer. För att strukturera och organisera materialet konstruerades *diagram till varje frågeområde* för familjernas uppgifter beträffande tiden före hemma-hos-arbetets start och vid intervjutillfället och beträffande hemma-hos-arbetarens insatser.

I anteckningsformulären betecknades varje familj med en siffra. Den representerar också fortsättningsvis familjen i alla diagram och tabeller genom hela utvärderingen (såväl i intervjuundersökningen som i uppföljningsundersökningen). Förutom att numreringen skyddar familjerna från att kunna bli identifierade av utomstående underlättas bearbetningen av materialet då uppgifterna i diagrammen härigenom lätt kan kontrolleras med de nedtecknade svaren i formulären. Numreringen gör det också möjligt att följa en viss familjs svar på varje område och se om en

förändring ägt rum från tiden före hemma-hos-arbetets start i familjen till tiden för intervjuerna.

*Familjernas uppgifter fördes in i diagrammen* i olika kolumner beroende på vad de svarat. Familjens beteckningssiffra markeras i diagrammets ytterkant. Ibland används symboler i kolumnerna för att underlätta läsningen. Till diagrammen finns också kommentarer med information och förklaringar.

Familjernas svar redovisas alltså i olika kolumner i respektive diagram. Resultatet kan därför avläsas i siffror — att så många av samtliga familjer uppger att de t ex har en viss ekonomisk situation eller att så många familjer svarar att de upplever förhållandet till socialassistenten på ett visst sätt. I diagrammen redovisas också familjernas uppfattning av vilken typ av insats (praktisk, pedagogisk, terapeutisk) som hemma-hos-arbetaren har gjort inom respektive frågeområde.

Uppgifterna om hemma-hos-arbetarens insats kan i många fall inte erhållas direkt av familjerna. Dessa insatser är ofta integrerade i varandra och familjerna är dessutom inte alltid bekanta med termerna "pedagogiskt" och "terapeutiskt". De olika insatserna måste därför istället registreras i tabellen genom att intervjuaren tolkar familjernas mera "berättande" uppgifter om vilka insatser som hemma-hos-arbetaren har gjort.

Även om Camilla Brandström svarade för det huvudsakliga arbetet med att bearbeta och sammanställa materialet har vi i många fall arbetat tillsammans, speciellt vid svårare tolknings- och kodifieringsfrågor.

Det sätt på vilket intervjumaterialet bearbetas och sammanställs anser jag uppfyller krav 8., på överblick och jämförelsemöjligheter och, med de reservationer som tidigare gjorts, krav 11., på konfidentialitet.

"Föräldrarnas egna uppväxtvillkor" redovisas inte i en speciell tabell. Detta område är alldeles för omfattande och övergripande för att redovisas på liknande sätt som det övriga materialet. Dessa uppgifter kommenteras endast i sammanfattningen av intervjuundersökningens resultat.

*Intervjuundersökningen innehåller* som tidigare diskuterats *olika typer av data*:

- dels uppgifter om den "faktiska" yttre situationen med arbete, bostad, ekonomi, barntillsyn och i viss mån sociala kontakter
- dels uppgifter om familjernas upplevelser av sin inre och yttre situation, familjens förväntningar och syn på hemma-hos-arbetet/arbetaren, socialbyrå/assistenten etc.

*Resultaten från dessa olika typer av data måste bedömas delvis olika* vid de slutsatser som senare dras.

Resultaten beträffande de *yttre omständigheterna* kan, särskilt efter kontrollen med socialassistenternas journalanteckningar, betraktas som *faktiska beskrivningar* av en verklig situation. Det är t ex ett faktum, oavsett hur familjen upplever detta, om man levtt på socialhjälp vid star-

ten av hemma-hos-arbetet och om man senare klarar sin ekonomi utan denna hjälp eller om man är arbetslös eller barnen saknar daghemsplats osv. Familjens uppfattning om frågeområdena "skola" och "sociala kontakter" är något mer relativa eftersom det i familjens bedömning alltid finns med en jämförelse med andra familjer och barn. Dessa resultat kan dock med viss reservation betraktas som beskrivningar av faktiska förhållanden.

När det däremot gäller familjernas *upplevelser och syn* på hemma-hos-arbetet etc bör man vara mer försiktig i sin bedömning. Dessa uppgifter är visserligen "faktiska" i den bemärkelsen att familjernas svar antecknats i stort sett ordagrant och att inplaceringen i en viss kolumn i tabellerna skett i enlighet med detta svar. Här finns emellertid *minst två osäkerhetsmoment*:

Det *ena* osäkerhetsmomentet är att när någon redovisar en upplevelse, även om detta sker fritt, med egna ord och utan risk för negativa konsekvenser, är upplevelsen till sin natur sådan att den i vid mening är gemensam med andra människors, vilket ju är förutsättningen för att kommunikation överhuvudtaget skall kunna komma till stånd. Samtidigt är den dock unik för just denna människa i relation till hennes världsbild, kunskaper, tidigare erfarenheter, upplevelser etc. När t ex en kvinna svarar att hon har ett gott förhållande till sina barn så kan detta vara hennes ärliga uppfattning i relation till hennes tidigare upplevelse av förhållandet till barnen. Däremot är det inte säkert att en annan kvinna i motsvarande situation men med helt andra erfarenheter skulle beteckna ett sådant förhållande som gott. Beroende på vilka förväntningar och behov man har kan också likartade beskrivningar av upplevelser få olika innebörder. När t ex några familjer säger sig uppleva hemma-hos-arbetaren som fast och bestämd så kan detta för en familj vara något mycket positivt, eftersom just detta förhållningssätt har hjälpt dem att klara sig själva, medan det för en annan familj snarare kan upplevas som nedvärderande och hämmande.

Det *andra* osäkerhetsmomentet uppkommer vid utformningen av tabellerna och inplaceringen av svaren i de olika kolumnerna. För att bli överskådliga måste tabellerna sammanfatta de olika svaren under vissa generella rubriker. Detta innebär givetvis en förenkling och förgrovning utan de många nyanser som finns i de individuella svaren. Det kan ibland vara svårt att självklart placera in ett visst svar i en viss kolumn. Även om man är aldrig så noggrann kan man i sådana fall inte undvika en viss godtycklighet.

Att undersökningsresultaten kan avläsas siffermässigt i tabeller innebär alltså inte att de kan uppfattas som en redovisning av en "exakt mätning" av enskilda familjers uppfattningar i olika frågor. Däremot anser jag att *denna redovisningsform* gör det möjligt att relativt säkert våga uttala sig om *de mer generella tendenserna i familjernas "sammanlagda" upplevelser och åsikter*. De resultat som redovisas måste därför ses både i relation till det som övrigt framkommer i intervjumaterialet och i

förhållande till den totala situation i vilken dessa familjer lever. (För fördjupning se "Vetenskapsteori — eget ställningstagande" Del I: Kap 5.6.)

#### 20.4.5 Redovisning av resultat och "frågeformulär" i separat skrift

Här, i avhandlingens huvudskrift, redovisas endast en sammanfattning av intervjuundersökningens resultat (kap 21).

Den utförliga resultatsammanställningen från intervjuerna — med diagram, sifferuppgifter och kommentarer — och intervjuundersökningens "frågeformulär" (anteckningsformulären med de olika frågeområdena) samt uppföljningsundersökningens enkätformulär presenteras i en *separat skrift*:

"Bilagor till Psykosocialt förändringsarbete, Del IV — Utvärdering av modellen." (Göran Sandell, Institutionen för socialt arbete, Göteborgs universitet, 1985.) Här redovisas i

Bilaga 1: Intervjuundersökningens resultat.

Bilaga 2: Intervjuundersökningens formulär för frågor och anteckningar.

Bilaga 3: Uppföljningsundersökningens enkätformulär.

Eftersom Bilaga 1 är ett utdrag ur Del IV: Kap 21 markerar jag denna samhörighet genom att behålla de ursprungliga avsnittsangivelserna. Avsnitten 21.1 t o m 21.15 återfinns därför i Bilaga 1.

## 20.5 Uppföljningsundersökning

Ett och ett halvt år efter intervjuundersökningen gjordes en uppföljningsundersökning av familjernas yttre situation vad beträffar arbete/studier, ekonomi och barntillsyn.

### 20.5.1 Innehåll

Uppföljningsundersökningen görs för att besvara två av utvärderingens huvudfrågeställningar vilka utgör undersökningens innehåll:

*Leder hemma-hos-arbete enligt den redovisade modellen till positiva förändringar i familjens yttre situation och sätt att fungera? (De yttre aspekterna av syftets tredje huvudfrågeställning.)*

Förändringar i familjens *yttre* situation:

- arbete/studier
- ekonomi
- barntillsyn



*Vad händer med familjerna i ett längre tidsperspektiv — sedan hemma-hos-arbetet avslutats? (Syftets fjärde huvudfrågeställning.)*

- Går situationen tillbaka till utgångsläget?
- Består den förändrade situationen?
- Sker en fortsatt positiv förändring?

Tanken är att uppföljningsundersökningens uppläggning och resultat-sammanställning dessutom indirekt skall *belysa* syftets *första, sjätte* och *sjunde* huvudfrågeställningar.

### *20.5.2 Uppläggning och genomförande*

Undersökningen bygger på uppgifter från respektive hemma-hos-arbetare och socialassistent. Genom personlig kännedom, journalanteckningar och "kringkontakter" (med vänner, grannar, andra myndigheter osv) har de mycket tillförlitliga uppgifter om familjens yttre omständigheter vad beträffar arbete/studier, ekonomi och barntillsyn — även i de fall där hemma-hos-arbetet har avslutats.

Materialet samlas in på två sätt:

- dels genom en enkel *enkätstudie* till respektive socialassistent (se bilaga 3 i "Bilagor till Psykosocialt förändringsarbete"),
- dels genom kompletterande *samtal* med respektive hemma-hos-arbetare och socialassistent om eventuella oklarheter eller ofullständigheter föreligger.

Som framgår av bilaga 3 innehåller denna enkät också frågor om social-assistentens uppfattning om orsaken till hemma-hos-arbetets fortgång i sin egen syn på familjen, samarbete, arbetssätt och uppfattning om familjens inställning till socialassistenten, kretshandledningens funktion samt önskemål om förändringar av hemma-hos-verksamheten och i arbetet tillsammans med hemma-hos-arbetaren.

Detta material har inte använts direkt i utvärderingen och kommer inte heller att presenteras i detta sammanhang eftersom det ligger utanför utvärderingens syfte att utgå från *familjernas* upplevelser och faktiska förändringar. Däremot har detta material i en del fall gett ytterligare stöd för mina slutsatser. Min tanke med dessa kompletterande frågor till socialassistenterna var att använda svaren "internt" för vidareutveckling av hemma-hos-verksamheten/arbetet. Det viktigaste ledet i denna process var att i samtalsform på socialbyrån diskutera dessa synpunkter på vårt gemensamma arbete. Detta skedde också senare i samband med handledningen på socialbyråns kretsar.

Om situationen i någon familj inte är känd för hemma-hos-arbetaren eller socialassistenten finns givetvis möjligheten att ta direktkontakt med den aktuella familjen. Detta visade sig i praktiken inte behövas.

Uppföljningsundersökningen koncentreras alltså till att ge en *beskrivning av familjernas yttre situation och eventuella förändringar i denna*. Undersökningen berör inte individuella upplevelser eller inre processer och strukturer i familjerna. Naturligtvis kommer dock fortsatta förändringar i familjernas yttre situation att påverka familjernas inre upplevelser och sätt att fungera.

### 20.5.3 Bearbetning och sammanställning av materialet

Resultaten sammanställdes i ett diagram som ger en sammanfattande överblick över samtliga familjers yttre situation beträffande arbete/studier, ekonomi och barn tillsyn. Diagrammet är uppställt på samma sätt som diagrammen i intervjuundersökningen. Familjerna betecknas med samma siffra som i intervjuundersökningen. Familjernas situation under hela utvärderingstiden beträffande arbete/studier, ekonomi och barn tillsyn redovisas också var för sig i tabeller med vissa förklarande kommentarer. Diagrammet och tabellerna sammanfattar familjernas situation inom ovanstående områden från tiden före hemma-hos-arbetets start i respektive familj fram till ett och ett halvt år efter intervjuernas genomförande.

Både genom uppgifter från hemma-hos-arbetarna, genom de kontrakt som gjordes upp kontinuerligt med familjerna och genom mina egna handledningsanteckningar hade jag kunskap om hur arbetet framskred i olika faser i respektive familj (se Del III: Kap 13.4). Diagrammet redovisas på ett sådant sätt att familjernas yttre situation och förändringar i denna kan relateras till vilken fas i hemma-hos-arbetet respektive familj befann sig i vid intervjun och vid uppföljningsundersökningen.

Uppföljningsundersökningens översiktliga resultatsammanställning gör det möjligt att följa hemma-hos-arbetet och eventuella förändringar i familjernas yttre förhållanden över en period av minst två år (eftersom uppföljningsundersökningen gjordes 18 månader efter intervjuerna då arbetet i familjerna enligt urvalskriterierna skulle ha pågått i minst 6 månader).

- Materialet insamlades och bearbetades av mig i samarbete med Camilla Brandström (som en tid efter intervjuundersökningens slutförande själv fick anställning som hemma-hos-arbetare).
- Det sätt på vilket materialet samlades in, bearbetades och strukturerades gör att jag anser att uppföljningsundersökningen uppfyller de uppställda krav som är tillämpliga i detta fall, nämligen kraven 5, 6, 7, 8, 11 och 13 (se Del IV: Kap 20.1).

## 20.6 Sammanfattande kommentar till utvärderingens innehåll och utformning

Uppläggningsen av undersökningen *som helhet* — sättet att samla in, bearbeta och sammanställa data från intervjuundersökningen, uppföljningsundersökningen och beräkningen av de ekonomiska konsekvenserna av hemma-hos-arbetet — *täcker* enligt min uppfattning in *syftets samtliga huvudfrågeställningar* (Del IV: Kap 19) och *uppfyller nöjaktigt de metodologiska förutsättningar och krav* (Del IV: Kap 20.1) som jag formulerat för denna utvärdering.

### 20.6.1 Samband "fallstatistik" — "hermeneutik" — "kritik"? En personlig reflektion

För den läsare som är van vid mera "rätlinjiga approacher" i forsknings-sammanhang kan metoden i denna utvärdering verka förvirrande. Läsaren kanske tänker: "Det här är ju en konstig röra av djupintervjuer, tolkningsproblematik, diagram med siffror, ekonomiska beräkningar — allt på en gång. Diagrammen ser förresten inte ut som de brukar heller. Tacka vet jag en hederlig positivistisk studie som mäter något exakt för att pröva klara avgränsade hypoteser, som har signifikansprövningar och som innehåller en och annan faktoranalys. Och även om jag tycker att de där hermeneutiska studierna är 'flummiga' så vet man ju i alla fall var man har dem. — Men den här utvärderingen är ju en blandning av allting. Här finns en uppenbar risk för vetenskapens anseende och goda rykte."

(För bättre förståelse av mitt följande resonemang se min tidigare diskussion under Vetenskapsteori Del I: Kap 5.5 och 5.6.)

Givetvis anser jag att man i all forskning skall sträva efter att veta vad man gör och att man efter bästa förmåga skall försöka redovisa detta öppet och klart. Däremot tror jag inte att vetenskapens anseende hänger på om man använder oklanderliga "riskfria" metoder eller om man (tror att man) mäter något exakt.

Värdet av vetenskapligt arbete tror jag i det långa loppet beror på om det ger kunskaper som kan bidra till sådana förändringar som ökar människans livskvalitet — både i inre och yttre bemärkelse.

Jag instämmer med Carl Popper när han hävdar att forskning börjar med "undran" inför ett problem. Enligt min uppfattning blir emellertid vetenskapen konserverande och "andefattig" om man endast undrar över problem som man redan från början "vet" att man kan "lösa" genom etablerade mätmetoder. Vetenskapen måste istället, som Arne Naess säger präglas av pluralism och possibilism — av öppenhet och fantasi.

I överensstämmelse med Schleiermacher, Heidegger och andra hermeneutiker anser jag att vi människor bakom varje fråga alltid har en förhandsuppfattning, en "förförståelse" om tillvaron, människan, samhäl-

let och vetenskapen, som gör att vi just ställer denna fråga.

Min förförståelse — de meta-teoretiska värderingar som ligger bakom denna utvärdering — utgår i korthet från *att* tillvaron är en dynamisk helhet som befinner sig i ständig förändring och utveckling, *att* människan är ett förstående, tolkande, aktivt, meningsskapande subjekt och *att* samhället är möjligt att påverka och förändra genom det dialektiska påverkansförhållande som råder mellan människa och samhälle.

Jag hävdar att det råder ett intimt samband mellan forskarens verklighetssyn och vetenskapssyn. Kunskapsteoretiskt leder detta till att man måste sträva efter kunskap om helheten och om förändringsprocesserna, att människan måste förstås i intersubjektiv dialog "inifrån" hennes perspektiv och i relation till hennes historiskt kulturella, samhällsliga sammanhang och att samhället kan studeras i ett dialektiskt systemperspektiv. Man måste härvid enligt min uppfattning ta avstånd från varje försök till "totalisering av perspektiv". Dessa värderingar leder till att forskaren måste ses som aktör — som "medskapare av verkligheten". Forskaren kommer alltid att påverka och påverkas av det han studerar och av det samhälle och de människor han lever tillsammans med.

I mitt forskningsarbete utgår jag från en grundfråga: *Hur kan psykosocialt förändringsarbete bedrivas så att det leder till positiva förändringar i de avvikande och utslagna människornas liv och livssituation?* Denna frågeställning är ju inte precis den enklaste man kan välja för att finna ett forskningsproblem som är "riskfritt" i betydelsen "lätt att avgränsa" och "mäta". Icke desto mindre är det just denna fråga som jag är intresserad av. Min bakomliggande tanke är att svaren på denna fråga måste sökas i dialog med de utslagna människorna. Utgångspunkterna måste vara deras upplevelser av sin situation och av förändringsarbetet och vad som händer med familjerna under detta förändringsarbete.

För att få förståelse för en annan människas upplevelsevärld anser jag att någon form av intersubjektiv dialog är nödvändig. Att tro att man "utifrån" kan operationalisera och objektivt mäta mänskliga upplevelser visar att man inte känner till de kunskaper som erhållits inom hermeneutiskt tolkningsarbete alltsedan Schleiermacher, inom psykoanalytisk forskning alltsedan Freud och inom senare tiders kommunikations- och systemteoretiskt orienterade forskning och psykoterapi.

Min tanke med denna undersökning är att de kunskaper som erhålls inte skall vara begränsade till en viss verksamhet med vissa specifika familjer. Själva idén är att kunskaperna om familjernas upplevelser av ett socialt förändringsarbete skall vara generaliserbara och att de skall kunna användas inom socialt arbete och mentalvård i mera vid bemärkelse. Detta är anledningen till undersökningens fokusering *på modellen* för hemma-hos-arbete.

Detta har i sin tur lett till undersökningens urvalskriterier, till intervjuer i form av strukturerade djupintervjuer samt till tolkningen, kodifieringen och struktureringen av intervjumaterialet i diagram där man kan få överblick och göra jämförelser. När det gäller de faktiska yttre förhål-

landen som går att "mäta" i mer traditionell betydelse (t ex hur mycket man har i socialbidrag vid en viss tidpunkt) anser jag att man givetvis skall ta de möjligheter till kvantitativ datainsamling och bearbetning som erbjuds.

Utvärderingens långsiktiga målsättning är att de kunskaper som erhålls skall kunna bidra till positiva förändringar för de utslagna familjerna. Jag får nu anledning att i ett mera tillämpat sammanhang återkomma till mina tidigare mera meta-teoretiska resonemang om "tillfällig objektifiering". (Del I: Kap 5.)

Som jag tidigare försökt visa finns det för en forskare med aktörsparadigm och förändringsinriktning ingen motsättning mellan användning av kvalitativa och kvantitativa *metoder*. Såväl "hermeneutisk förståelse" som "positivistisk förklaring" måste ses som faser på väg mot målet som är kritik/medvetandegörande och handling för förändring (enligt den kritiska teorins emancipatoriska ideal). Det finns grundläggande motsättningar mellan olika forskare. Men de gäller inte i första hand val av metoder utan återspeglar motsättningar på meta-teoretisk nivå — mellan skilda synsätt på tillvaron, människan och samhället. Dessa påverkar forskarens val av aktörs- eller åskådarparadigm.

Sett i denna avhandlings övergripande förändringsmålsättning anser jag att såväl den teoretiska analysen av avvikelse och utslagning (Del II) som utvärderingen (Del IV) skall betraktas som olika faser av "tillfällig objektifiering" — som ett slags "kvasinaturalistiska förklaringar" av familjernas upplevda och faktiska situation.

Inom utvärderingen kan man i sin tur se olika faser av förståelse (t ex intervjuerna i dialogform) och förklaring (t ex tabellerna med därtill hörande beräkningar och kostnadsanalysen). Dessa faser av förklaring och förståelse skall slutligen ses som steg på vägen mot målet: att nå en ökad medvetenhet, hos såväl socialarbetare som familjer, och att utveckla ett förändringsarbete som kan genomföras i dialog och samarbete.

Harald Swedner redovisar i "Ämnet socialt arbete — Ett försök att formulera en tankeram för en ny universitetsdisciplin" (1980) ett synsätt på begreppet "utvärdering" som jag vill instämma i:

"Utvärdering är en klumpig svensk översättning av det engelska uttrycket 'evaluation' och antyder genom förstaveln ut- någon form av slutgiltig dom. Det svenska ordet ger därför en missvisande föreställning om vad 'evaluation work' bör inriktas på, nämligen att i samband med ett pågående förändringsarbete granska och analysera det arbete som bedrivs i syfte att genom 'återföring' ('feed-back') till involverade personer och institutioner precisera och skärpa insatserna. I bästa fall kan utvärderingsarbetet på detta sätt bli ett led i arbetet att analysera förändringsarbetet i sin helhet. Det mynnar då ut i en kunskapsproduktion om förändringsarbete, där man både parallellt med arbetets fortgång och retrospektivt granskar samtliga led i förändringsprocessen." (s 27)

Om jag slutligen skall försöka placera in min utvärdering av modellen

för hemma-hos-arbete i de generella utvärderingsformer som jag tidigare beskrivit (Del IV: Kap 18.1.2) kan jag konstatera att den inte passar in i någon av dessa.

Metoden att intervjua familjerna vid ett tillfälle och följa upp vissa aspekter i deras yttre livssituation vid ett annat tillfälle skulle kunna tyda på att det rör sig om en "jämförelseanalys med hjälp av ett klart formulerat målpanorama enligt före-efter-modellen". Inriktningen på utvärdering av modellen — en jämförelse mellan målsättningen för och vad man uppnått genom förändringsarbetet — skulle å andra sidan kunna tyda på att det är en "måluppfyllelseanalys med hjälp av ett klart formulerat målpanorama". Båda dessa former för utvärderingsarbetet är baserade på vad Harald Swedner kallar "tillståndsbeskrivningar".

Denna utvärdering är emellertid inriktad på studiet av förändringar: Vad orsakar förändring, vilka förändringar har skett, vad bidrar till en fortsatt positiv utveckling? Trots denna inriktning kan jag egentligen inte se några hinder mot att använda tillståndsanalyser som bas för sådana förändringsanalyser. Utvärderingen har alltså en inriktning på förändringsprocesser men kan ändå inte betecknas som en "processbeskrivning", där forskaren under lång tid "lever med i processen". Om man däremot ser på hela förändringsarbetet och min medverkan i det löpande hemma-hos-arbetet i teori och praktik över en rad av år så rör det sig i hög grad om en process-studie.

Det verkar som om jag måste uppfinna en ny beteckning. Det närmaste jag kan komma är att kalla denna utvärdering för en "processorienterad effektstudie, i form av en måluppfyllelseanalys enligt före — under tiden — efter-modellen, kompletterad med en enkel kostnadsanalys".

Det framgår alltså att jag inte i alla avseenden följt väletablerade mallar för utvärderingsarbete. Anledningen är sammanfattningsvis att jag låtit min önskan att utveckla ett förändringsarbete tillsammans med de utslagna familjerna styra utvärderingens uppläggnings och inte tvärtom.

## 21 Intervjuundersökningens resultat

Den utförliga resultatsammanställningen från intervjuerna, med diagram, sifferuppgifter och kommentarer — avsnitten 21.1 till 21.15 —, redovisas i Bilaga 1 i en separat skrift: "Bilagor till Psykosocialt förändringsarbete — Del IV Utvärdering av modellen" (Göran Sandell, 1985).

### 21.16 Sammanfattning av intervjuundersökningens resultat

#### 21.16.1 *De studerade familjerna*

Undersökningen genomfördes med 19 familjer.

Bland de totalt 22 familjer som uppfyllde urvalskriterierna (enligt Del IV: Kap 20.3) blev det ett *bortfall* med 3 familjer — en familj hade flyttat från Göteborg (fungerade tillfredsställande vid tiden för flyttningen) och två familjer uppgav (vid telefonkontakt) att de "klarade sig bra själva" och att de inte ville ha något att göra med sociala myndigheter eller något som påminde om dessa. (Dessa familjer var inte heller längre aktuella på socialbyrå utan ärendena var avslutade".)

I de 19 familjerna var 11 kvinnor och 1 man ensamstående vid tiden för intervjun. I 7 familjer levde föräldrarna i parförhållanden, men i 2 av dessa familjer var mannen inte biologisk fader till kvinnans samtliga barn och i en familj med två yngre föräldrar till en 1-årig pojke levde också kvinnans båda bröder, 15 och 11 år gamla, eftersom deras moder var avliden och deras fader mycket svårt handikappad.

I samtliga studerade familjer fanns barn; 18 av 19 var flerbarnsfamiljer. Av totalt 56 barn i de 19 familjerna levde 47 barn med sin biologiska moder. 5 barn bodde i fosterfamilj, 2 barn var bortadopterade, 1 barn levde på ett vårdhem för utvecklingsstörda och en 25-årig pojke yrkesarbetade och hade egen bostad. Av de 47 barn som levde med sin biologiska moder var 25 pojkar och 22 flickor. 21 barn var under skolåldern, varav 10 barn var 3 år eller yngre. 24 barn var skolpliktiga och en 22-årig pojke yrkesarbetade.

#### Vem intervjuades?

De flesta intervjuerna skedde med modern i familjen som enda närvarande vuxna person. Detta berodde främst på att många av kvinnorna var ensamstående och i några fall på att männen inte var hemma vid inter-

vjun. Vid tre intervjuer var båda makarna närvarande och en intervju skedde med en ensamstående fader. I flera familjer var barnen periodvis närvarande och kom då ofta med kompletterande upplysningar.

## Bostad

De flesta familjerna bodde i 3- eller 4-rumslägenheter i ytterområden av typ "betongförort". Ingen familj var påfallande trångbodd.

### *21.16.2 Hemma-hos-arbetet i respektive familj*

Hemma-hos-arbetets omfattning relaterat till arbetsfas i respektive familj vid intervjun

I 12 av familjerna hade arbetet pågått i högst 1,5 år och i ytterligare 4 familjer i högst 2,5 år. I 8 av familjerna pågick intensivt arbete och i dessa hade arbetet i samtliga fall pågått i högst 1,5 år. I 3 familjer hade arbetet avslutats strax före intervjun och i 1 familj 1,5 år före intervjun (se kommentar under Del IV: Kap 20.3). Resterande 7 familjer hade stöd-kontakt.

### Orsak till hemma-hos-arbetet enligt familjen

Familjerna uppgav oftast flera orsaker till hemma-hos-arbetet. De flesta angav problem med barnen och egna personliga problem. Andra vanliga orsaker var ekonomiska problem, sjukdom, missbruk och äktenskapsproblem.

### Familjens förväntningar inför hemma-hos-arbetet

De allra flesta familjerna hade inga som helst förväntningar på att hemma-hos-arbetet skulle ge dem någonting. Snarare var förväntningarna före arbetets start något negativa — att det bara skulle visa sig vara ytterligare en "lönlös" åtgärd. Många familjer uppgav att de gått med på arbetet som "ett sista halmstrå". "Det kan ändå inte bli värre än vad det är" var en känsla man ofta uttryckte.

De flesta familjerna hade vid intervjun markant ändrat sin inställning till vilka förväntningar de hade på hemma-hos-arbetet. Nästan alla var mycket positiva och samtliga ville att också andra skall få hjälp på detta sätt.

### *21.16.3 Arbete/Studier*

En klar förändring hade skett när det gäller kvinnornas förvärvsarbete. Före hemma-hos-arbetets start i respektive familj hade endast 1 kvinna av 18 fast arbete på deltid och 3 kvinnor hade sporadiska jobb. Vid in-



tervjun arbetade 4 kvinnor halvtid, 2 arbetade sporadiskt och 3 studerade på heltid. Dessutom stod 3 kvinnor i beredskap att börja arbeta eller studera och inväntade antingen daghemsplats eller kursstart.

En kvinna som var synskadad och uppbar änkepension och en kvinna som var sjukpensionerad p g a gravt rörelsehinder har inte tagits med i ovanstående sammanräkning. De resterande 4 kvinnorna nämnde inga planer på förvärvsarbete inom den närmaste framtiden. De hade minderåriga barn och var ambivalenta inför att lämna barnen på daghem medan de var små.

Före hemma-hos-arbetets start arbetade 7 av 11 män heltid och vid intervjun 7 av 8. Förändringen måste relateras till att separationer ledde till att det vid intervjuerna fanns 3 män färre i de 19 familjerna och att endast 1 av dessa 3 män tidigare hade bidragit till försörjningen.

Hemma-hos-arbetarens insatser bedömdes inte av familjerna som särskilt stora beträffande arbete och studier. Även om vissa praktiska insatser angavs betonade familjerna i första hand hemma-hos-arbetarens försök att stödja och uppmuntra familjerna till att själva söka arbete etc. Genomgående uppgav familjerna att de inom detta område själva hade gjort de största insatserna.

#### *21.16.4 Ekonomi*

Genom att fler kvinnor och samtliga män vid intervjuerna bidrog till familjens försörjning hade både antalet socialbidragstagare och socialbidragens omfattning minskat. Före hemma-hos-arbetet levde 7 familjer på enbart socialbidrag och 6 hade kompletterande ekonomiskt stöd. Vid intervjun levde 5 familjer på enbart socialbidrag och 4 familjer hade kompletterande bidrag. Graden av förändring måste ses i förhållande till att arbetet i 8 familjer fortfarande pågick intensivt vid intervjun.

Familjernas ekonomiska stabilitet verkade också ha förbättrats. 14 familjer uppgav att de fått lära sig att göra upp budget och planera inköp osv och fler familjer än tidigare hade själva börjat sköta sin ekonomi med avbetalningar på skulder, veckopeng till barnen etc.

Hemma-hos-arbetarna uppgavs ha gjort stora insatser inom så gott som samtliga familjers ekonomi genom att man praktiskt gjort gemensamma inköp, lagat billig mat osv och genom att hemma-hos-arbetaren pedagogiskt lärt ut planering, budget, veckopeng och liknande. Indirekt hade de stödjande terapeutiska insatserna bidragit till att fler kvinnor vågat sig ut i arbetslivet vilket också hade förbättrat ekonomin. Socialassistenten hade medverkat i den ekonomiska planeringen, hade i vissa fall gett ekonomiskt stöd till hemutrustning och liknande och hade tillsammans med hemma-hos-arbetaren bidragit till att få en fastare struktur i familjens ekonomi.

### 21.16.5 *Barntillsyn*

Av 25 barn i förskoleåldern före hemma-hos-arbetets start hade endast 6 barn någon form av kommunal barntillsyn. Vid intervjun hade 9 av 21 barn i förskoleåldern kommunal barntillsyn och ytterligare 8 barn väntade på daghemsp plats. Under hemma-hos-arbetets gång hade också några av de barn, som under denna tid uppnått skolåldern, under en kortare tid varit placerade på daghem.

Hemma-hos-arbetaren hade enligt familjernas uppfattning gjort insatser vid så gott som samtliga barns placering i kommunal barntillsyn. Hon hade pedagogiskt informerat och samtalat med föräldrarna om barnens behov och nyttan av struktur och stimulans och om de positiva effekter som det också kunde få för kvinnan i familjen som kanske skulle kunna börja yrkesarbete eller studera. I samarbete med assistenten hade hon hjälpt till att sätta upp barnen i daghemskö och ibland skyndat på intagningen genom förtursanmälningar. Indirekt hade hon också bidragit till barnens placering i förskola genom att stärka kvinnornas självförtroende. — Det är svårt att få daghemsp platser i de ytterområden i Göteborg där dessa familjer bor vilket i vissa fall var orsaken till att barnen vistades hemma. I några fall hade emellertid kvinnorna inte vågat släppa iväg barnen till någon form av kommunal barntillsyn eftersom de var mycket misstänksamma mot "allt som har med myndigheter att göra". I andra fall hade kvinnorna hållit barnen hemma trots erbjudande om daghemsp plats för att själva slippa ta ställning till eget yrkesarbete eller studier — ett krav som många av kvinnorna upplevt som mycket hotande.

### 21.16.6 *Skola*

I de 19 familjerna fanns vid intervjun sammanlagt 19 barn i grundskoleåldern. Vad gäller barnens skolgång och eventuella förändringar i själva skolsituationen före hemma-hos-arbetet gav inte intervjumaterialet tillräcklig information.

Barnens kontakt med skolan fungerade i stort sett bra vid tiden för intervjun i den bemärkelsen att så gott som samtliga regelbundet gick i skolan. Det var endast ett fåtal barn som skolkade — dels barn från 2 familjer där arbetet fortfarande pågick intensivt och där dessa barn periodvis stannade hemma då situationen i familjen var alltför kaotisk, dels två skoltrötta tonårsflickor som skolkade periodvis men som i övrigt klarade sig bra i skolan. Några av barnen hade fått fler kamrater och uppvisade klarare ambitioner för framtiden. De flesta barnen var dock så unga att några mer uttalade ambitioner inte kunde förväntas.

Hemma-hos-arbetarens insatser inom detta område hade enligt familjerna framför allt betytt mycket för föräldrarnas relationer till skolan och till barnens lärare. De flesta föräldrarna hade en negativ grundinställning till skolan på grund av misslyckanden under sin egen skoltid. Denna grundinställning förändrades inte nämnvärt. Däremot hade

hemma-hos-arbetarna ibland konfronterat föräldrarna med deras benägenhet att "sticka huvudet i busken" vid rapporter om problem i skolan. De hade arbetat med familjernas rädsla för att ta kontakt med barnens lärare och med kurator eller skolpsykolog. Många familjer uppgav att hemma-hos-arbetarna gjort insatser för relationerna till skolan genom att i hemmet diskutera och försöka finna en lösning på de rapporterade problemen och genom att stödja och vara med i kontakter med skolan. De hade t ex sett till att mamman själv ringt eller gått till skolan för samtal med läraren. I många av dessa familjer som tidigare inte haft någon kontakt alls med skolan var det redan en förbättring att de överhuvudtaget hade etablerat en sådan kontakt.

#### *21.16.7 Sociala kontakter*

I de personliga relationerna med respektive ursprungsfamilj och släkt hade vissa men inte särskilt stora positiva förändringar skett. Det verkade vara så att familjerna här snarare svarade på mängden kontakter än på kvaliteten i dessa. Kontakter med grannar och vänner ökade något. De flesta av de kvinnor som börjat yrkesarbete eller studera hade fått nya kontakter i dessa sammanhang. Trots detta var dock de flesta familjerna fortfarande mycket isolerade. Belysande är att 8 av de 19 familjerna uppgav att de inte hade någon kontakt alls med respektive ursprungsfamilj och släkt och att 12 familjer helt saknade kontakter med grannar och vänner vid tiden före hemma-hos-arbetets start.

Frågorna om relationerna i samhället i stort och om familjernas allmänna syn på sin situation i samhället besvarades mycket oklart av så gott som samtliga familjer. Detta kan bero på att frågan framställdes oklart men det tyder också på hur diffust och i avsaknad av perspektiv de flesta av familjerna ser sin position och sina relationer i samhället. Trots sin sociala utslagning, utestängning från många områden i samhället och ofta mycket negativa syn på olika myndigheter är det endast 1 familj (som är allmänt negativ under intervjun) som visar upp en negativ eller fientlig syn på samhället och omvärlden.

De flesta familjer hade ökat sina aktiviteter på fritiden. Barnens olika fritidsintressen och de vuxnas sportaktiviteter och sportintresse hade ökat. Familjerna hade i mycket liten utsträckning ägnat sig åt kulturella aktiviteter före hemma-hos-arbetet. En ökning hade skett främst genom gemensamt ordnade besök på bio, teater, muséer etc inom hemma-hos-verksamheten. Flera familjer uppgav att de fått ett ökat intresse för nyhetsbevakning och politik men däremot hade inte detta lett till någon ökning av t ex fackligt engagemang. Deltagandet i religiösa aktiviteter hade inte förändrats. Tv-tittandet hade minskat i tidsomfång.

Hemma-hos-arbetaren uppgavs ha varit aktiv inom de områden där förändringar skett i familjernas olika aktiviteter på fritiden. Om man bortser från kulturella aktiviteter hade hemma-hos-arbetaren inte varit aktiv i direkt praktisk bemärkelse. Insatserna hade snarare skett indi-

rekt genom uppmuntran och stöd och genom samtal om nyttan och glädjen av att ägna sig åt olika former av sport- och fritidsaktiviteter, både för vuxna och barn. Hemma-hos-arbetaren hade inte varit inblandad i familjernas politiska eller religiösa engagemang. Flera familjer uppgav dock att de fått ökat politiskt engagemang, intresserat sig mera för nyhetsbevakning och blivit mera aktiva på fritiden p g a sin förändrade livssituation som de till stor del ansåg bero på att hemma-hos-arbetaren hade stärkt familjernas självförtroende. Den förändrade livssituationen med mera ordning och struktur på en mängd områden gjorde också att de upplevde sig ha mer energi och tid till engagemang av olika slag eftersom inte längre all kraft gick åt till att klara av akuta problem.

#### *21.16.8 Förhållandet mellan föräldrarna*

Före hemma-hos-arbetet var föräldrasituationen i de 19 familjerna sådan att 10 levde i parförhållanden medan 8 kvinnor och 1 man var ensamstående. 7 separationer skedde strax före hemma-hos-arbetets start i respektive familj. Dessutom hade ett flertal separationer skett tidigare genom åren i de studerade familjerna. Vid intervju tillfället levde 7 familjer i parförhållanden medan 11 kvinnor och 1 man var ensamstående.

4 separationer skedde under den första tiden efter det att hemma-hos-arbetet påbörjats i familjerna. Dessa separationer hade samtliga föregåtts av tidigare misslyckade separationsförsök genom åren. Separationerna som ägde rum i anslutning till hemma-hos-arbetet verkade vara mera genomarbetade och ha en mer definitiv karaktär. Detta var troligen en konsekvens av kvinnornas stärkta självförtroende och av arbetets inriktning mot att familjerna själva skall planera sina liv, ta ansvar och stå för konsekvenserna. I flera familjer hade detta lett till bättre relationer mellan föräldrarna medan det i andra fall resulterade i dessa separationer. Att separationerna blivit mera genomarbetade framgick bl a av att barnens förhållande till respektive frånskild förälder i alla utom en familj fungerade bra. Detta bör jämföras med att de barn som berörts i de tidigare separationerna vanligtvis inte hade någon kontakt alls med respektive frånskild förälder.

I föräldrarnas ansvars- och maktfördelning inbördes uppgav ingen familj att man gemensamt delat på beslut och ansvarstagande för hem, barn, ekonomi etc före hemma-hos-arbetets start, medan 4 av 7 familjer (med parförhållanden) vid intervjun uppgav att de delade på ansvar och beslut.

Hemma-hos-arbetarens insats i de flesta parförhållanden hade bestått i att genom samtal med föräldrarna försöka förbättra deras kommunikation och bearbeta deras ansvars- och maktrelationer. (I några familjer hade föräldrarnas förhållande också bearbetats i familjesamtal — se vidare under "Psykotterapi" avsnitt 21.16.14)

### 21.16.9 Förhållandet mellan föräldrar och barn

De flesta föräldrarna uppgav att de vid tiden för intervjun hade fått bättre relationer till sina barn än de hade före hemma-hos-arbetets start. De hade t ex blivit bättre på att sätta gränser och att samtala med sina barn. Fortfarande uppgav dock många familjer att de tyckte att gränssättning var svårt och att de hade oklar kommunikation med barnen. Detta innebar emellertid inte att förbättringar inte hade skett — flera familjer gav t ex konkreta exempel på bättre förhållanden i dessa avseenden. Att man upplever gränssättning till barn som svårt, är ju i sig inte särskilt förvånande. För många av dessa familjer, där nästan inga gränser alls förekom tidigare, kan denna upplevelse snarare vara ett uttryck för att de upptäcker dessa svårigheter mer tydligt när de i samband med hemma-hos-arbetet försöker tillämpa gränssättning i praktiken.

Arbets- och ansvarsfördelning mellan samtliga familjemedlemmar, både barn och vuxna, hade förändrats. 5 familjer uppgav att de före hemma-hos-arbetets start hade någon form av arbets- och ansvarsfördelning där barnen var inbegripna. Vid intervjun var det 9 familjer som hade en relativt klar sådan fördelning. Dessa uppgifter måste ses i relation till att föräldrarna i 12 av familjerna var ensamstående och att barnen i många familjer var så unga att någon arbets- eller ansvarsfördelning inte kunde förväntas.

De barn som berörts i de separationer som skett strax före eller under hemma-hos-arbetet hade god kontakt med den förälder som de inte längre bodde tillsammans med, vilket inte var fallet med barnen i de separationer som ägt rum i familjerna tidigare genom åren. 7 separationer i 5 familjer hade skett långt innan hemma-hos-arbetet påbörjats. Från dessa separationer hade inget av 9 berörda barn kontakt med sin frånskilde förälder. 7 separationer skedde strax före arbetets start i respektive familj och 4 separationer skedde under arbetets gång. I dessa 11 separationer hade 22 barn berörts och av dessa hade 20 barn en fungerande kontakt med sin frånskilde förälder.

Hemma-hos-arbetarens insatser för förhållandet mellan föräldrar och barn hade enligt familjerna främst bestått i att både praktiskt hjälpa och pedagogiskt lära föräldrarna hur man sköter barn med omvårdnad, stimulans och gränssättning inom olika områden (tider, skolgång, mat, veckopeng osv) så att barnen härigenom fått en ordnad tillvaro. Vissa föräldrar med spädbarn hade fått konkret undervisning i spädbarnsvård. Hemma-hos-arbetarna hade också terapeutiskt försökt förbättra familjemedlemmarnas inbördes relationer genom att underlätta kommunikationen mellan föräldrar och barn både i samtal med respektive förälder och tillsammans med hela familjen.

Så gott som samtliga förskolebarn fick efterhand daghemsp plats. Detta hade också en stor effekt på familjernas inre relationer genom att barnen på dagtid fick en strukturerad tillvaro och genom att kvinnorna indirekt kunde få möjligheter till ett mer stimulerande liv. Detta bidrog till att dessa kvinnor fick mer energi och säkerhet i relation till barnen. Flera fa-

miljer uppgav att relationerna också har förbättrats genom de terapeutiska insatserna med stöd, uppmuntran och stärkande av föräldrarnas självförtroende och genom att hela familjens situation förändrats med mer ordning och struktur inom en mängd områden.

#### *21.16.10 Förhållandet mellan syskonen*

18 av de 19 familjerna var flerbarnsfamiljer vid intervjun. Familjerna uppgav att syskonrelationerna i allmänhet hade förbättrats — flera hade fått gemensamma fritidsintressen och kunde leka och fungera ihop utan större konflikter. Föräldrarnas ökade förmåga till stimulans och gränsättning påverkade naturligtvis också barnens inbördes förhållanden. Intervjusvaren inom detta område är emellertid ganska oklara och svåra att tolka. Beträffande uppgifterna om avundsjuka, maktfördelning och eventuella "hackkycklingar" kan man inte uttala sig med någon större säkerhet utifrån familjernas svar.

Hemma-hos-arbetaren hade enligt familjerna gjort olika praktiska insatser för att förbättra syskonrelationerna dels genom att samtala, aktivera och leka med barnen, dels genom att, oftast tillsammans med mamman i familjen, ta ut dem på olika aktiviteter som besök på museer, barn-teater, djurparker och liknande. Hemma-hos-arbetaren hade också arbetat pedagogiskt genom att fungera som en modell för föräldrarna i sitt sätt att lösa konflikter mellan barnen och samtala med dessa då de varit ledsna, oroliga, arga osv.

#### *21.16.11 Föräldrarnas egna uppväxtvillkor*

Så gott som samtliga föräldrar i de intervjuade familjerna kommer från lågutbildade och fattiga familjer som långa tider levde på enbart socialhjälp/fattigvård. Många kommer från familjer där fäderna missbrukade alkohol och från skilsmäsohem. De hade ofta bestående dåliga relationer till sina föräldrar och till sin släkt. 8 av de 19 familjerna uppgav att de inte har någon kontakt alls med sin ursprungsfamilj och släkt. Många föräldrar uppgav att de periodvis vistats på barnhem och haft en uppväxt i ett eller flera fosterhem och redovisade ofta negativa erfarenheter från dessa förhållanden.

De flesta föräldrarna i de intervjuade familjerna hade alltså själva haft en mycket svår barndom och uppväxt där problemen ofta kunde spåras generationer bakåt. Gustav Jonssons teori om "socialt arv" stämmer in på flertalet av familjerna i undersökningen.

#### *21.16.12 Familjernas syn på hemma-hos-arbetaren*

Hemma-hos-arbetaren bedömdes genomgående mycket positivt inom samtliga aspekter som berörts i intervjun. Förväntningarna på hemma-hos-arbetet hade i de flesta familjerna markant förändrats. Familjerna

som från början i regel var likgiltiga eller negativa, blev efterhand mycket positiva. Attityden till hemma-hos-arbetaren som person hade genomgått en liknande utveckling.

15 familjer uppgav att de hade ett odelat förtroende för sin hemma-hos-arbetare och att de hade kommit mycket bra överens. 14 familjer ansåg att deras egna önskemål beträffande arbetets uppläggning och målsättning har tillvaratagits av hemma-hos-arbetaren och ingått i det kontrakt som gjorts upp mellan familj, hemma-hos-arbetare och socialassistent. 4 familjer var tveksamma till om detta varit fallet och 1 familj var direkt negativ. 17 familjer sade att de inte upplevt att hemma-hos-arbetaren hade kontrollerat, "snokat" eller "gått bakom ryggen". De allra flesta var mycket nöjda med hemma-hos-arbetarens förhållningssätt. Många angav att hon "samtidigt" varit både mjuk, varm och bestämd och att de upplevt att detta fungerat fint i deras familj.

5 familjer avvek i olika avseenden från de övrigas mycket positiva syn i bedömningen av hemma-hos-arbetaren. De har därför särskilt beskrivits i en "kommentar till de familjer som är negativa i olika avseenden" under 21.12.10 i Bilaga 1.

Familjerna uppger att hemma-hos-arbetaren har gjort insatser inom en mängd områden, främst beträffande barntillsyn, ekonomi, kontakt med skolan, fritidsintressen, kulturella aktiviteter och förhållandet mellan familjernas medlemmar.

När det gällde ekonomi, barnens omvårdnad, hemmets skötsel, kontakter med skolan och kulturella aktiviteter hade insatserna varit både praktiska och pedagogiska. När det gällde arbete/studier och vissa sociala kontakter t ex i samband med fritids- och sportaktiviteter bestod insatserna huvudsakligen i att stödja och uppmuntra familjerna att själva våga pröva och aktivera sig inom dessa områden. Terapeutiska insatser uppgavs främst ha förekommit när det gällde familjernas kommunikation, gränssättning och förmåga att fatta beslut, ta ansvar och fungera självständigt.

Många av förändringarna upplevdes av familjerna vara resultat av den förändrade totala situationen med mera ordning och struktur på många olika områden. Detta uppgavs i sin tur bero på hemma-hos-arbetet. Enligt det övervägande antalet familjer var hemma-hos-arbetarens viktigaste funktion att stödja och uppmuntra — att vara någon som man i förtroende kunde samtala med om personliga problem, som man kunde rådgöra med i olika situationer och som trodde på familjens möjlighet att förändra sin situation i positiv riktning.

### *21.16.13 Familjernas syn på socialbyrån/assistenten*

Om förändringarna i familjernas inställning till socialbyrån hade innefattat hemma-hos-arbetarens person och hennes arbete skulle det "sammanslagda" resultatet blivit klart positivt. Om man däremot ser vad familjerna uppgav som sin syn på socialbyrån utan att ta med hemma-hos-

arbetaren i bedömningen blev resultatet en förändring i negativ riktning. 9 familjer hade en negativ och 10 familjer hade en positiv syn före hemma-hos-arbetet medan 12 familjer hade en negativ och 7 familjer hade en positiv syn på socialbyrån vid intervjun. Deras syn på samarbetet med socialassistenter förändrades också i negativ riktning. Dessa förändringar berodde enligt familjerna på flera omständigheter.

Det hände ganska ofta att familjerna (p g a personalomsättning, organisationsförändringar, graviditetsledighet osv) fick byta socialassistent, ibland flera gånger, under tiden hemma-hos-arbetet pågick. Assistentbyte upplevdes som mycket negativt av familjerna. Oavsett om bytet innebär att en "dålig" relation med en assistent kunde bytas mot en "bra" relation med en annan så verkade själva bytet i sig upplevas negativt genom att den personliga relationen bröts. "Just som man lärt känna sin assistent så byts hon ut." En bidragande orsak till familjernas negativa inställning till byte av socialassistent var enligt familjerna det faktum att synen på vad man behövde, vilka krav som ställdes osv skiftade mellan olika socialassistenter. Osäkerhet om "var man hade assistenten" upplevdes negativt oavsett om den nya socialassistenten uppfattades som mer eller mindre tillåtande, "givmild" etc än den förra.

En ytterligare orsak till familjernas negativa syn var att när de började fungera bättre på egen hand så ledde detta till nya problem i familjens relation till socialbyrån. När familjerna fick egna inkomster och bättre planerade sin ekonomi innebar detta ofta att de inte längre kunde få den ekonomiska hjälp som de tidigare erhållit. Även om alltså socialassistenten handlade helt "lagenligt" så upplevdes detta ofta av familjerna som att de blev "bestäffade" för att de klarade sig bättre. Familjen hade ofta till en början upplevt socialbyrån som en "kontrollapparat". Senare hade hemma-hos-arbetare och socialassistent fått igång ett samarbete med familjen som ledde till förbättringar i familjens situation. När förbättringen inträtt drogs den ekonomiska hjälpen in och ansvaret för ekonomin vilade plötsligt tungt på familjens egna axlar. Familjerna hade oftast inget stöd i sina ursprungsfamiljer utan socialbyrån hade ofta fått fylla ursprungsfamiljens trygghetsskapande funktion. Indragningen av det ekonomiska stödet upplevdes därför ofta av familjerna som ett personligt svek. Några uttryckte det t ex med orden "För att få hjälp av socialbyrån måste man fortsätta att vara alkoholist eller också måste man luras och ljuga". I flera familjer hade hemma-hos-arbetaren försökt att ge familjen en mer positiv och realistisk syn på socialbyrån t ex genom att visa på de föreskrifter som assistenten måste följa för att inte begå "tjänstefel" osv. Familjernas svar visade dock att hemma-hos-arbetaren i detta avseende inte hade lyckats påverka familjernas negativa inställning till socialbyrån.

Det bör framhållas att intervjuerna ofta skedde vid en tidpunkt då många av familjerna just hade börjat klara sig själva. Min erfarenhet från andra familjer där hemma-hos-arbetet varit avslutat en längre tid är att familjerna i ett senare skede, då de fått uppleva mera positiva sidor



av att fungera självständigt, åter får en mera positiv inställning till socialbyrå och assistenten.

#### 21.16.14 Psykoterapi

Den psykoterapi som förekommit inom hemma-hos-verksamheten hade varit av olika slag. I 8 familjer hade psykoterapi av typen "uppklarande krissamtal" bedrivits med endast några få samtal per familj. I vissa fall hade dessa samtal önskats av familjerna själva därför att de ville samtala med en psykolog om ett visst problem, t ex ett barns beteende. I andra fall hade de initierats av hemma-hos-arbetaren som ville få sin egen relation till familjen uppklarad. Samtalen kunde ge hemma-hos-arbetaren en distans till problemen så att arbetet kunde fortgå i en familj där hon upplevt att hon "kört fast". Familjerna var generellt positiva till dessa samtal. De begränsade dock oftast sina omdömen om samtalens resultat till de aspekter som de uppfattat som "problemet", t ex ett störande beteende hos ett visst barn.

I 4 familjer hade familjeterapi av typ krisbearbetning förekommit med 5–10 samtal per familj. Familjens hemma-hos-arbetare hade i samtliga fall fungerat som co-terapeut. Det är svårt att på grundval av intervju-svaren generellt uttala sig om vad familjerna tyckte om dessa samtal. Däremot uppgav samtliga att samtalen resulterat i uppklarade relationer.

I en familj hade kvinnan fått individualterapi av både jag-stödjande och bearbetande karaktär. Detta skedde sedan hemma-hos-arbetet trapats ned till stödkontakt med relativt liten tidinsats per vecka. Denna kvinna var mycket positiv till terapin och angav den som huvudorsak till sitt ökade självförtroende.

#### 21.16.15 Familjernas generella syn på hemma-hos-arbetet

Familjernas bedömning av hemma-hos-arbetarens insatser inom samtliga frågeområden presenteras i ett sammanfattande diagram (21.15 i Bilaga 1) där intervjuaren "klassificerat" de olika insatserna efter familjernas svar beträffande respektive område. Enligt familjernas uppgifter förekom både praktiska, pedagogiska och terapeutiska insatser inom de flesta områden.

De tre typerna av insatser förekom framför allt inom följande områden: *praktiska insatser* när det gällde ekonomi, barntillsyn, skola, kulturella aktiviteter och fritidsintressen, *pedagogiska insatser* vad beträffade ekonomi, skola, förhållandet mellan föräldrar och barn och mellan systerkonen och *terapeutiska insatser* i relationerna mellan familjemedlemmarna, i form av stöd och uppmuntran och i försök att stärka individernas självförtroende.

15 familjer ansåg att hemma-hos-arbetet varit berättigat och fungerat bra i deras familj. 14 av dessa 15 familjer ansåg också att arbetets

omfattning och varaktighet varit "lagom". Ingen av dessa familjer ansåg att insatsernas omfattning per vecka varit för liten eller för stor eller att arbetet hade avslutats för tidigt eller pågått alltför länge. Familjernas uppfattningar måste ses mot bakgrund av att arbetet i de olika familjerna vid tiden för intervjun befann sig i olika faser — intensivt arbete, stödkontakt eller var avslutat.

14 familjer ansåg att de inte kunde "komma på" några bättre alternativ än hemma-hos-arbete — utifrån sina egna erfarenheter av andra vårdformer. 15 familjer uppgav att de inte kunde finna några negativa aspekter i hemma-hos-arbetet. De 4 familjer som tidigare i olika avseenden varit negativa till hemma-hos-arbetaren var också negativa i olika avseenden till hemma-hos-arbetet. (Se mera utförlig kommentar under 21.12.10 i Bilaga 1.)

Samtliga 19 familjer, alltså även de 4 ovannämnda "negativa" familjerna, ansåg att hemma-hos-arbete borde erbjudas andra familjer i motsvarande situation, under förutsättning att dessa själva var villiga och intresserade.

## 22 Uppföljningsundersökningens resultat

Uppföljningsundersökningen fokuserar familjernas yttre situation vad beträffar arbete/studier, ekonomi och barntillsyn samt hemma-hos-arbetets utveckling i faser i de studerade familjerna under utvärderingsperioden.

I uppföljningsundersökningen, som genomfördes 1,5 år efter intervjuundersökningen, är det möjligt att följa förändringar i de undersökta förhållandena under en tidsperiod av minst 2 år — eftersom hemma-hos-arbetet enligt urvalskriterierna (Del IV: 20.3) skulle ha pågått minst 6 månader vid intervjuerna.

Från de 19 familjer som deltog i intervjuundersökningen föll 1 familj (nr 4) bort i uppföljningsundersökningen på grund av flyttning till annan ort. Uppföljningsundersökningens resultat gäller alltså *18 familjer*.

Resultaten presenteras på följande sätt: Förändringarna under utvärderingstiden i familjernas förhållanden beträffande arbete/studier, ekonomi och barntillsyn redovisas först i separata tabeller med kompletterande kommentarer. Hemma-hos-arbetets utveckling i faser i familjerna presenteras också i en separat tabell. En familj som kraftigt avviker från de andra familjernas utveckling kommenteras särskilt.

Därefter presenteras ett diagram som sammanställer familjernas situation inom de studerade områdena under utvärderingstiden. I diagrammet kan familjernas förändringar relateras till den fas som hemma-hos-arbetet i respektive familj befann sig i vid intervjun och vid uppföljningsundersökningen. I anslutning till diagrammet kommenteras utvecklingen i de familjer där hemma-hos-arbetet avslutats före uppföljningsundersökningen.

Slutligen redovisas en sammanfattning av uppföljningsundersökningens resultat.

### 22.1 Förändringar i familjernas förhållanden beträffande arbete och studier, ekonomi och barntillsyn

Familjernas förhållanden vad beträffar arbete och studier, ekonomi och barntillsyn studerades i utvärderingen vid tre tidpunkter — före hemma-hos-arbetets start i respektive familj, vid tiden för intervjuundersökningen och vid uppföljningsundersökningen 1,5 år efter intervjuerna. Förändringarna framgår av följande tabeller (22.1.1, 22.1.2).

Av de tre kvinnor som studerade vid tiden för intervjuerna hade två kvinnor börjat yrkesarbete under tiden fram till uppföljningsundersökningen medan en kvinna hade fortsatt att studera. Ytterligare en kvinna hade påbörjat studier under tiden mellan de båda undersökningarna.

Tabell 22.1.1 Förändringar i familjernas förhållanden beträffande arbete och studier

	Totalt antal vuxna personer		Icke arbetsföräp g a kronisk sjukdom		Varken arbete studier eller pension		Arbete (eller studier) sporadiskt		Arbete (eller studier) halvtid		Arbete (eller studier) heltid	
	M	K	M	K	M	K	M	K	M	K	M	K
Före hemmas-arbetets start i resp familj	11	18	—	2	—	14	3	3	—	1	7	—
Vid intervjun (15 fam = pågående hemmas-arbete 4 fam = avslutade)	8	18	—	2	—	7	1	2	—	4	7	3 <sup>1</sup>
1,5 år efter intervjuerna (4 fam: pågående hemmas-arbete. 14 fam: avslutade)	7	18	—	2	—	—	1	—	—	6	6	9 <sup>2</sup>

<sup>1</sup>samtliga studerande,

<sup>2</sup>varav två studerande

Tabell 22.1.2 Förändringar i familjernas ekonomiska förhållanden

	Totala antalet familjer	Änkepension eller sjukpension	Familjer som lever helt på socialbidrag	Familjer som behöver kompletterande socialbidrag	Familjer som klarar sig helt utan socialbidrag
Före hemmas-arbetets start i resp familj	19	2	7	6	4
Vid intervjun	19	2	5	4	8
1,5 år efter intervjuerna	18	2	—	3	13

Tabell 22.1.1 visar tydligt att andelen vuxna familjemedlemmar som arbetade eller studerade ökade markant efterhand som hemma-hos-arbetet fortskred. Förändringarna var särskilt stora för kvinnornas del. Medan endast 1 kvinna arbetade halvtid och 3 kvinnor sporadiskt före hemma-hos-arbetet hade samtliga kvinnor (utom 2 som inte var arbetsföra p g a sjukdom) arbete eller studier vid uppföljningsundersökningen. I de 5 familjer som vid intervjuerna endast levde på socialbidrag pågick intensivt arbete i 4 familjer och 1 familj hade stödkontakt. I de 4 familjer som hade kompletterande socialbidrag pågick intensivt arbete i 2 familjer och 2 familjer hade stödkontakt.

I de 3 familjer som vid uppföljningsundersökningen hade kompletterande socialbidrag pågick intensivt arbete i 1 familj, 1 familj hade stödkontakt och i 1 familj hade arbetet avslutats. Samtliga 3 familjer bestod av ensamstående kvinnor med flera barn.

Tabell 22.1.2 visar tydligt att den ekonomiska situationen för de flesta familjerna förbättrades markant under hemma-hos-arbetets fortgång. Medan 13 familjer levde helt eller delvis på socialbidrag före hemma-hos-arbetets start var det endast 3 ensamstående kvinnor med småbarn som behövde kompletterande socialbidrag vid uppföljningsundersökningen. Förutom två kvinnor som levde på änke- respektive sjukpension klarade sig övriga 13 familjer ekonomiskt helt på egen hand.

*Tabell 22.1.3 Förändringar i familjernas barn tillsyn*

	Totalt antal barn i förskoleåldern i familjerna	Barn som vistas hemma utan kommunal barnomsorg	Barn som har kommunal barnomsorg <sup>1</sup>
Före hemma-hos-arbetets start i resp familj	25	19	6
Vid intervjun	21	12	9
1,5 år efter intervjuerna	16 <sup>2</sup>	1	15

Tabell 22.1.3 visar att en markant förändring skett under hemma-hos-arbetet i familjerna vad gällde barnens tillgång till kommunal barnomsorg. Medan 19 av 25 förskolebarn vistades hemma utan kommunal barnomsorg före hemma-hos-arbetet hade 15 av 16 förskolebarn daghemsplats vid uppföljningsundersökningen. För ett barn fattade modern ett överlagt beslut att stanna hemma tills barnet blivit äldre.

Vid tiden för uppföljningsundersökningen bedömde respektive social-assistent och hemma-hos-arbetare att barnens omvårdnad och tillsyn var förhållandevis tillfredsställande i 16 av de 18 familjerna. För dessa barn fanns inte heller några anmärkningar från daghem, BVC, skola etc.

Förutom den familj där den ohållbara situationen ledde till ett omhändertagande (redan före uppföljningsundersökningen, se not under 22.2.1) fanns ytterligare en familj där barnen hade en problematisk situation. I denna familj (nr 13) hade visserligen den yttre situationen efterhand blivit förhållandevis god. De känslomässiga relationerna mellan modern och barnen var däremot fortfarande mycket otillfredsställande och intensivt arbete pågick därför i denna familj vid tiden för uppföljningsundersökningen.

Att det för 16 av 18 familjer inte fanns några anmärkningar beträffande barnens omvårdnad och att samtliga förskolebarn med ett undantag hade daghemsplats innebär givetvis inte att barnens situation var problemfri. Det visar emellertid att en markant positiv förändring hade skett sedan tiden för hemma-hos-arbetets start i respektive familj, då barnens situation i de flesta av dessa familjer bedömdes som mycket alarmerande och omhändertaganden i många fall övervägdes.

## 22.2 Hemma-hos-arbetets utveckling i faser i familjerna

I beskrivningen av modellen för psykosocialt förändringsarbete redovisade hur hemma-hos-arbetets uppläggning sker enligt en utveckling i tre olika faser — introduktion (med samarbetskontrakt), intensivt arbete och nedtrappning med stödkontakt fram till avslutning (se Del III kap 13.4). I följande tabell kan man se hur arbetet i de studerade familjerna faktiskt följde dessa faser.

*Tabell 22.2.1 Fas i hemma-hos-arbetet i respektive familj under utvärderingstiden*

	Totala antalet familjer	Intensiv arbetsfas	Nedtrappningsfas med stödkontakt	Avslutat hemma-hos-arbete
Vid intervjun	19	8	7	4
1,5 år efter intervjuerna	18	1	3	14 <sup>1</sup>

1) Varav 1 familj där arbetet avbrutits utan att det kunnat fullföljas på ett tillfredsställande sätt.

Tabell 22.2.1 visar att hemma-hos-arbetet i de studerade familjerna följde modellens utveckling i faser.

## 22.3 Diagram: Uppföljningsundersökningens resultat

Sammanställning av familjernas situation beträffande arbete/studier, ekonomi och barn tillsyn från tiden före hemma-hos-arbetets start i respektive familj till uppföljningsundersökningen 1,5 år efter intervjuundersökningen, samt hemma-hos-arbetets utveckling i faser i familjerna under utvärderings tiden.

Symboler

Betr. arbete och studier  
 ● = heltid  
 ○ = halvtid

♂ = man/pojke  
 ♀ = kvinna/flicka  
 ○ = sporadiskt

		1,5 ÅR EFTER INTERVJUERNA																
		VID INTERVJUUNDERÖKNINGEN					FÖRE HEMMA-HOS-ARBETETS START I RESPEKTIVE FAMILJ											
FAMILJ	Nr	ARBETE OCH STUDIER Σ18 kvinnor Σ19 män	ARBETE OCH STUDIER Σ18 kvinnor Σ19 män	ARBETE OCH STUDIER Σ18 kvinnor Σ19 män	BARNTILLSYN Σ21 barn i förskolledem	FAS I HEMMA-HOS-ARBETET I RESP. FAMILJ	BARNTILLSYN Σ16 barn i förskolledem	BARNTILLSYN Σ25 barn i förskolledem	EKONOMI SOCIAL- BIDRAG Σ19 Fam	ARBETE OCH STUDIER Σ18 kvinnor Σ19 män	ARBETE OCH STUDIER Σ18 kvinnor Σ19 män	BARNTILLSYN Σ21 barn i förskolledem	FAS I HEMMA-HOS-ARBETET I RESP. FAMILJ					
		helt kom- pl.	helt kom- pl.	helt kom- pl.	hemma för- skola	avslutad	helt kom- pl.	helt kom- pl.	helt kom- pl.	helt kom- pl.	helt kom- pl.	helt kom- pl.	avslutad					
1	1	♂	♂	♀	♂	X	X					♂	X					
2	2	♂	♂		♂	X	X	X	♀			♂	X					
3	3	♂	♂		♂	X	X	X				♂	X					
4	4	♂	♂		♂	X	X	X	♀			♂	X					
5	5	♀	♀		♀	X	X	X				♀	X					
6	6	♀	♀		♀	X	X	X				♀	X					
7	7	♀	♀		♀	X	X	X				♀	X					
8	8	---	---	---	---	Sjukens	Sjukens	Sjukens				---	---					
9	9	♀	♀		♀	X	X	X				♀	X					
10	10	♀	♀		♀	X	X	X				♀	X					
11	11	♀	♀		♀	X	X	X				♀	X					
12	12	♂	♂		♂	X	X	X				♂	X					
13	13	♂	♂		♂	X	X	X				♂	X					
14	14	♂	♂		♂	X	X	X				♂	X					
15	15	♂	♂		♂	X	X	X				♂	X					
16	16	♂	♂		♂	X	X	X				♂	X					
17	17	♂	♂		♂	X	X	X				♂	X					
18	18	♂	♂		♂	X	X	X				♂	X					
19	19	♂	♂		♂	X	X	X				♂	X					
	Σ	7	7	0	6	7	7	5	3	7	9	8	4	7	15	1	3	13
		♂	♂	♂	barn för- skola	♂	barn för- skola	helt kom- pl. 1 sjp	♂	♂	barn hemma	barn för- skola	avslutad	avslutad	♂	barn för- skola	intensivt	avslutad
		3	3	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
		1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
		♂	♂	♂	barn för- skola	♂	barn för- skola	helt kom- pl. 1 sjp	♂	♂	barn hemma	barn för- skola	avslutad	avslutad	♂	barn för- skola	intensivt	avslutad
		1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
		♂	♂	♂	barn för- skola	♂	barn för- skola	helt kom- pl. 1 sjp	♂	♂	barn hemma	barn för- skola	avslutad	avslutad	♂	barn för- skola	intensivt	avslutad
		1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
		♂	♂	♂	barn för- skola	♂	barn för- skola	helt kom- pl. 1 sjp	♂	♂	barn hemma	barn för- skola	avslutad	avslutad	♂	barn för- skola	intensivt	avslutad

Diagrammet (22.3) visar översiktligt att så gott som samtliga familjers situation beträffande arbete/studier, ekonomi och barntillsyn utvecklades mycket positivt under utvärderingstiden och att hemma-hos-arbetet överlag följde den utveckling i faser som förespråkas i modellen för psykosocialt förändringsarbete (Del III Kap 13.4).

I 13 familjer hade hemma-hos-arbetet avslutats vid uppföljningsundersökningen efter en gynnsam utveckling medan det i 1 familj hade fått avbrytas utan att situationen hade förändrats till det bättre (se kommentar under tabell 22.2.1).

Av de 13 familjer där arbetet avslutats vid uppföljningsundersökningen hade 4 familjer redan avslutats vid intervjuundersökningen medan 6 familjer hade stödkontakt och intensivt arbete pågick i 3 familjer vid tiden för intervjuerna. I samtliga avslutade familjer kvarstod vid uppföljningsundersökningen den förhållandevis goda situation som rådde då hemma-hos-arbetet avslutats i respektive familj.

Om förändringarna i familjernas situation under utvärderingstiden relateras till hemma-hos-arbetets fortgång i faser i respektive familj framgår det att

- arbetet i de flesta familjerna hade avslutats mellan intervjuerna och uppföljningsundersökningen och i 4 familjer redan före intervjuerna
- positiva förändringar inträffade för så gott som samtliga familjer från tiden för intervjuerna fram till uppföljningsundersökningen, 1,5 år efter intervjuerna.

Sammantaget visar detta att många familjer fortsatte att positivt förändra sin situation då hemma-hos-arbetet endast bestod i stödkontakt och även efter det att hemma-hos-arbetet hade avslutats i familjen. Denna positiva utveckling bekräftades också av berörda socialassistenter och hemma-hos-arbetare (uppgifter som framkom i den fortsatta handledningen och som alltså ligger utanför själva undersökningen).

## **22.4 Sammanfattning av uppföljningsundersökningens resultat**

Uppföljningsundersökningen genomfördes 1,5 år efter intervjuundersökningen med 18 av de 19 familjer som deltog i intervjuerna. För en familj saknades uppgifter på grund av att familjen flyttat till annan ort.

I uppföljningsundersökningen studerades förändringar i familjernas förhållanden vad beträffar arbete/studier, ekonomi och barntillsyn, samt hemma-hos-arbetets utveckling i faser i de studerande familjerna. I en familj hade hemma-hos-arbetet avbrutits innan uppföljningsundersökningens genomförande utan att familjens situation hade förändrats till det bättre.



För 17 (av totalt 18) familjer var situationen vid uppföljningsundersökningen följande:

- Samtliga vuxna personer i dessa familjer hade arbete eller bedrev studier utom två kvinnor. Den ena av dessa kvinnor hade sjukpension (rörelsehindrad) och den andra hade änkepension (var dessutom synskadad).
- Endast 3 familjer, som bestod av ensamstående kvinnor med flera barn, behövde kompletterande socialbidrag. Alla de övriga familjerna klarade sig ekonomiskt helt på egen hand.
- Samtliga barn i förskoleåldern utom ett hade kommunal barntillsyn. Barnens situation bedömdes av respektive socialassistent och hemma-hos-arbetare som relativt välfungerande i 16 av de 17 familjerna.
- 3 familjer hade fortsatt stödkontakt och i 1 familj pågick fortfarande intensivt hemma-hos-arbete eftersom barnens situation i denna familj inte var tillfredsställande (trots att familjen vad beträffar de undersökta yttre förhållandena fungerade väl).
- I 13 familjer hade hemma-hos-arbetet avslutats efter en tillfredsställande förändring av de problematiska förhållanden som rådde i respektive familj då hemma-hos-arbetet initierades. (I 4 familjer hade arbetet avslutats redan vid tiden för intervjuundersökningen och i 9 familjer avslutades arbetet under perioden mellan intervjuerna och uppföljningsundersökningen).
- En fortsatt positiv utveckling hade ägt rum i många familjer även efter det att hemma-hos-arbetet hade avslutats i respektive familj.

Resultaten från denna undersökning visar sammanfattningsvis att det överlag hade skett *mycket positiva förändringar i de studerade familjernas förhållanden* från tiden före hemma-hos-arbetets start i respektive familj till tiden för uppföljningsundersökningen.

## 23 Ekonomiska konsekvenser av hemma-hos-arbetet

Som komplement till intervju- och uppföljningsundersökningarna har jag försökt beräkna de ekonomiska konsekvenserna av hemma-hos-arbetet. Tanken med denna undersökning är enkelt uttryckt att försöka analysera de ekonomiska följderna av att bedriva hemma-hos-arbete jämfört med om man inte skulle göra insatser av liknande karaktär.

Undersökningen görs för att besvara syftets femte huvudfrågeställning:

- *Vilka är de ekonomiska konsekvenserna av hemma-hos-arbete enligt modellen?*

Kostnader i form av socialbidrag till familjerna före hemma-hos-arbetet jämfört med motsvarande kostnader efter det att arbetet har avslutats.

Kostnader för att bedriva själva hemma-hos-arbetet och för socialbidrag till familjerna under tiden detta arbete pågår.

Kostnader i form av socialbidrag till familjerna om hemma-hos-arbete inte bedrivs och familjerna skulle fortsätta att leva som vid tiden före hemma-hos-arbetet.

Kostnader om inget hemma-hos-arbete bedrivs och situationen därmed skulle förvärras för familjerna.

Ekonomiska konsekvenser av att bedriva hemma-hos-arbete jämfört med att inte göra några sådana insatser.

Genom en enkel *kostnadsanalys* skall kostnaderna för ekonomiskt bistånd till de i undersökningen aktuella familjerna vid tiden före hemma-hos-arbetets start i respektive familj jämföras med motsvarande kostnader då hemma-hos-arbetet hade avslutats. Dessa kostnader sätts sedan i relation till utgifterna för bidrag till familjerna och till kostnaderna för att bedriva själva hemma-hos-arbetet under den tid detta pågick i familjerna. Den ekonomiska analysen består alltså av en *jämförelse mellan kostnader* vid olika tidpunkter — före, under tiden och efter hemma-hos-arbetet.

Beräkningen är således *inte* ett försök till kostnads- intäkts-analys där man tar reda på kostnaderna för olika åtgärder som påverkar familjernas livssituation och jämför dem med intäkterna, dvs med det monetära (-penning) värdet av förändringar i familjernas levnadsnivå med avseende på viktiga levnadsnivåkomponenter (som hälsa, kunskap, arbetsförmåga etc). Beräkningen är givetvis *inte* heller ett försök till analys av kostnader i övergripande samhällsekonomisk betydelse — med komplicerade förhållanden mellan löner, sociala avgifter, skatteintäkter, utgifter och statsbidrag, budget inom stat och kommun, ökad eller minskad köpkraft med dess påverkan på investeringar, produktion, arbetstillfällen, BNP, ränteläge, utlandsupplåning etc, etc.

*Samtliga familjer som deltog i intervjuundersökningen ingår i denna kostnadsanalys.*

Såväl de familjer (13, 15, 17 och 19) i vilka arbetet fortfarande pågick vid uppföljningsundersökningen som den familj (4) som föll bort i uppföljningsundersökningen tas alltså med i denna ekonomiska analys. Orsaken är att sannolikheten för att dessa familjers ekonomiska situation beträffande olika bidrag skulle förändrats inom överskådlig tid enligt min bedömning var mycket liten.

— Både familj (13), där intensivt arbete pågick, och familj (15) vilken hade stödkontakt, bestod av ensamstående kvinnor med barn i förskoleåldern. Behovet av kompletterande socialbidrag (vilket var fallet vid uppföljningsundersökningen) hade därför med stor sannolikhet kvarstått oavsett om hemma-hos-arbetet hade avslutats eller inte i dessa familjer. Liknande situation gällde för familj (9) där den ensamstående modern med småbarn behövde fortsatt kompletterande socialbidrag trots att hemma-hos-arbetet var avslutat i denna familj.

— I familjerna (17) och (19) hade den yttre situationen förbättrats så att man inte längre var i behov av socialbidrag vid uppföljningsundersökningen. Arbetet i form av stödkontakt pågick här av andra skäl än den ekonomiska situationen.

— Även den familj (4) som föll bort i uppföljningsundersökningen ingår i denna beräkning. Orsaken är att denna familj, redan vid intervjuundersökningen hade förändrats så att de inte längre var i behov av socialbidrag. Denna situation kvarstod stabilt under den tid familjen var aktuell i hemma-hos-verksamheten och familjen hade fortfarande inget socialbidrag då de flyttade från Göteborg.

### **23.1 Jämförelse av kostnaderna för socialbidrag till familjerna före och efter hemma-hos-arbetet i respektive familj**

De genomsnittliga kostnaderna i form av olika bidrag till de i undersökningen aktuella familjerna under det år som föregick hemma-hos-arbetet i respektive familj, skall jämföras med motsvarande kostnader under ett år efter det att hemma-hos-arbetet avslutats i respektive familj.

#### *23.1.1 Kostnader före hemma-hos-arbetets start*

Vid tiden för hemma-hos-arbetets start i respektive familj var de *samanlagda* kostnaderna för socialbidrag till de 19 familjerna i undersökningen ca 35 000 kr/mån.

Kostnaderna avser 7 familjer som levde enbart på socialbidrag (= erhöll penningbidrag till alla levnadsomkostnader) och 6 familjer med "kompletterande" socialbidrag (— hade alltså även andra inkomster). Hänsyn togs i beräkningarna till antalet barn i respektive familj och till att vissa föräldrar var ensamstående.

Kostnaderna för socialbidrag till familjerna togs fram ur socialjournalen för respektive familj dels via uppföljningsundersökningens enkät till berörda socialassistenter (bilaga 3), dels genom direkta samtal med berörda socialassistenter vid behov av kompletterande upplysningar.

— Kostnaderna är beräknade enligt 1979 års normer för socialbidrag inklusive "nettohyra" och diverse utgifter för el, tele, kläder osv enligt gällande normer och med hänsyn tagen till eventuella inkomster som verkade minskande på socialbidragens storlek (som löner, bidragsförskott, sjukpenning, arbetslöshetsförsäkring etc).

— Den totala summan var svår att exakt beräkna eftersom bidragens storlek, oavsett om familjen hade helt eller kompletterande socialbidrag, varierade från månad till månad (bland annat beroende på ojämnhet över tid beträffande utgifter för el, tele, kläder, hemutrustning osv). Socialassistenterna ombads på grund av ovanstående förhållanden att ange de *genomsnittliga* utgifterna för respektive familj per månad under en tid (3–6 mån) före hemma-hos-arbetets start i respektive familj.

Kostnaderna för socialbidrag till de 19 undersökta familjerna under 1 år före hemma-hos-arbetets start i respektive familj kan således beräknas till:

$$12 \text{ mån} \times \text{ca } 35\,000 \text{ kr/mån} = \text{ca } 420\,000 \text{ kr/år}$$

### 23.1.2 Kostnader efter att hemma-hos-arbetet hade avslutats

Vid uppföljningsundersökningen 1,5 år efter intervjuerna, var de *samanlagda* kostnaderna för socialbidrag till de 19 familjerna ca 5 000 kr/mån.

Kostnaderna avser 3 familjer (9, 13 och 15) som bestod av ensamstående kvinnor med barn som erhöll kompletterande socialbidrag (se uppföljningsundersökningens översiktliga diagram under 22.1).

— Kostnaderna är beräknade på samma sätt som för tiden före hemma-hos-arbetet i respektive familj.

— Vid tiden för uppföljningsundersökningen hade arbetet avslutats i 14 av totalt 18 familjer. De övriga 5 familjerna som deltog i intervjuundersökningen kunde emellertid i just denna aspekt också betraktas som avslutade då man inte kunde förvänta sig några större förändringar i deras ekonomi även om hemma-hos-arbetet senare skulle avslutas i dessa familjer.

Kostnaderna för socialbidrag till de undersökta familjerna under 1 år efter att hemma-hos-arbetet hade avslutats i respektive familj kan således beräknas till:

$$12 \text{ mån} \times \text{ca } 5\,000 \text{ kr/mån} = \text{ca } 60\,000 \text{ kr/år}$$

### 23.1.3 Jämförelse av kostnaderna före och efter hemma-hos-arbetet

Om man *enbart* tar hänsyn till kostnaderna för socialbidrag *före* respektive *efter* att hemma-hos-arbete hade bedrivits i de 19 familjerna i utvärderingen så föreligger en *minskning av dessa kostnader* i storleksordningen  $420\ 000 - 60\ 000 = \text{ca} 350\ 000 \text{ kr/år}$

Beloppen 420 000 respektive 60 000 är hämtade från kostnadsberäkningarna under 23.1.1 och 23.1.2.

## 23.2 Analys av de ekonomiska konsekvenserna med att bedriva hemma-hos-arbete jämfört med att inte göra några sådana insatser

För att kunna bedöma de ekonomiska konsekvenserna av att bedriva hemma-hos-arbete är det inte tillräckligt att, som i den förra beräkningen, enbart jämföra kostnaderna för socialbidrag till familjerna före och efter hemma-hos-arbetet.

För en jämförande ekonomisk analys måste man också ta hänsyn till:

- att det innebär kostnader att bedriva själva hemma-hos-arbetet
- att familjerna oftast har fortsatt socialbidrag i varierande utsträckning även en tid under det att hemma-hos-arbetet pågår
- vad som skulle kunna bli resultatet om inga motsvarande insatser görs och familjerna antingen skulle fortsätta att leva som tidigare eller om situationen för vissa familjer därmed ytterligare skulle förvärras.

### 23.2.1 Totalkostnader för att bedriva hemma-hos-verksamheten.

Hemma-hos-arbetarnas löner: totalt ca 20 000 kr/mån

— Summan gäller för 4 hemma-hos-arbetare motsvarande 3 heltidstjänster med löneklasstillägg inklusive sociala kostnader.

K 8—13+4 tilläggslöneklasser = Ca 5 000:- i genomsnitt åren 1977—79. LKP beräknat till 33 % Totalt:  $5\ 000 + 1\ 650 = 6\ 675$  kr/mån per heltidstjänst.)

Kostnader för handledning, hyra av lägenhet samt smärre utgifter för resor, "handkassar", leksaker etc:

totalt ca 7 000 kr/mån

— Kostnaderna för handledning avser deltid leg psykolog (ca 15 tim/v) inklusive sociala kostnader.

Totalkostnaderna per månad för att bedriva hemma-hos-verksamheten under den tid utvärderingen genomfördes kan således beräknas till:

$$7\ 000 + 20\ 000\ \text{kr/mån} = 27\ 000\ \text{kr/mån}$$

### 23.2.2 *Kostnader för hemma-hos-verksamheten som kan hänföras till arbetet i de 19 familjerna i undersökningen.*

Vid tiden för hemma-hos-arbetets start i de 19 familjerna i undersökningen pågick även arbete inom verksamheten med ett antal andra familjer (som inte uppfyllde urvalskriterierna). Efterhand som ärendena övergick från intensivt arbete till stödkontakt fördes också nya familjer in i verksamheten. Hemma-hos-arbetarna jobbade således full tid under den tvåårsperiod som utvärderingen omfattade men däremot upptogs alltså inte deras totala arbetstid enbart av de familjer som deltog i utvärderingen.

För att man skall kunna göra en jämförande ekonomisk analys måste därför de aktuella hemma-hos-arbetarnas totala arbetstid omräknas till full arbetstid så som denna skulle bli om den enbart fördelades på de 19 familjerna i utvärderingen.

Hemma-hos-arbete enligt den beskrivna modellen brukar vanligen pågå mellan 1 och 2 år per familj, även om enstaka familjer kan avvika åt både kortare och längre tid.

Om man ser på ett större antal familjer över många år rör sig den genomsnittliga arbetstiden per familj — från introduktion till avslutning — om ca 1,5 år. Denna uppskattning grundas på min generella erfarenhet över många år i hemma-hos-verksamheten och stämmer också väl med resultaten i den aktuella undersökningen (14 av 18 familjer hade avslutats under perioden mellan intervju- och uppföljningsundersökningen, 3 hade fortfarande stödkontakt och intensivt arbete pågick i endast 1 familj vid uppföljningsundersökningen).

Hemma-hos-arbetet genomgår olika faser. Den enskilda familjen har vanligtvis stödkontakt under lika lång tid som det intensiva arbetet pågår. Arbetsinsatsen kommer därför successivt att trappas ner efter i genomsnitt 9–12 månader. Därefter tar arbetet i familjen mycket mindre tid av den berörda hemma-hos-arbetarens totala arbetstid.

Med hänsyn till ovanstående förhållanden kan hemma-hos-arbetarnas sammanlagda arbete med de 19 familjerna i utvärderingen beräknas motsvara ca 1 års heltidsarbete för de berörda hemma-hos-arbetarna (4 personer som delade på 3 heltidstjänster under den tvåårsperiod som utvärderingen omfattade).

Kostnaderna för att *bedriva hemma-hos-arbetet i de 19 aktuella familjerna* under den totalt tvååriga period som utvärderingen omfattade kan således uppskattas till

$$12\ \text{mån} \times 27\ 000\ \text{kr/mån} = \text{ca } 325\ 000\ \text{kr/år}$$

### 23.2.3 *Kostnader för socialbidrag till familjerna under den tid som hemma-hos-arbetet pågick.*

Familjer som har hemma-hos-arbete fortsätter vanligtvis att helt eller delvis leva på socialbidrag en tid under det att arbetet pågår. Att genomsnittligt, för många familjer som "parallellt" har hemma-hos-arbete, försöka beräkna kostnaderna för socialbidrag under pågående arbete medför vissa svårigheter eftersom bidragen ofta trappas ner successivt; såväl nedtrappning som avslutning av dessa bidrag sker efter olika arbetstid i skilda familjer; den totala arbetstidens längd varierar mellan olika familjer; arbetet påbörjas och avslutas vid olika tidpunkter i olika familjer och eftersom arbetet i olika familjer befinner sig i olika "arbetsfaser".

Vanligtvis brukar utbetalningen av bidragen till största delen ha avslutats då arbetet övergår från intensiv fas till stödkontakt, dvs efter ca halva den tid som hemma-hos-arbetet bedrivs i respektive familj. Eftersom den genomsnittliga arbetstiden per familj är ca 1,5 år är det rimligt att anta att utbetalningen av socialbidrag i genomsnitt avslutas efter ca 9 månaders hemma-hos-arbete i respektive familj. (Se figur under Del III: Kap 13.4).

De sammanlagda kostnaderna för socialbidrag till familjerna *under de första 9 månadernas hemma-hos-arbete* — om dessa bidrag i genomsnitt utbetalades i samma utsträckning som vid tiden före hemma-hos-arbetets start i respektive familj — kan således beräknas till:

$$9 \text{ mån} \times 35\,000 \text{ kr/mån} = \text{ca } 315\,000 \text{ kr}$$

Även om socialbidragen till de flesta familjer brukar avslutas då man övergår från intensivt arbete till stödkontakt kvarstår dock vissa familjer som också i fortsättningen behöver kompletterande bidrag.

I denna utvärdering var det 3 familjer som tillsammans erhöll kompletterande ekonomiskt bistånd på ca 5 000 kr/mån.

Kostnaderna för socialbidrag till familjerna *under den resterande tiden* av den tvååriga utvärderingsperioden var följaktligen ca

$$(24-9) \text{ mån} \times 5\,000 \text{ kr/mån} = \text{ca } 75\,000 \text{ kr}$$

— Summorna 35 000 kr/mån respektive 5 000 kr/mån är hämtade från kostnadsberäkningar under 23.1.1 och 23.1.2.

— Den totala summan för bidrag till familjerna (315 000 kr + 75 000 kr) är troligen något för hög eftersom någon successiv nedtrappning av bidragens storlek inte tagits med i ovanstående beräkning.

### 23.2.4 *Kostnader för hemma-hos-arbete plus socialbidrag*

Totalkostnaderna för hemma-hos-arbete plus socialbidrag till de 19 aktuella familjerna under pågående hemma-hos-arbete — över den tvåårs-

period som utvärderingen omfattade — kan således beräknas till:

$$325\ 000 + 315\ 000 + 75\ 000\ \text{kr} = \text{ca } 715\ 000\ \text{kr}$$

— Summorna 325 000, 315 000 och 75 000 kr är hämtade från beräkningarna under 23.2.2 och 23.2.3.

### *23.2.5 Kostnader om inget psykosocialt förändringsarbete hade bedrivits och socialbidragen till familjerna hade betalats ut som tidigare*

De familjer som blir aktuella i hemma-hos-verksamheten och som lever på socialbidrag vid tiden före hemma-hos-arbetets start har ofta gjort detta i motsvarande omfattning under ett flertal år tidigare. Även om det händer att enstaka familjer av egen kraft kan förändra sin situation, skaffa arbete och få ordning på sin ekonomi så måste man dock generellt konstatera att sådana "spontana" förbättringar tyvärr är sällsynta. Det är därför sannolikt att om inga speciella insatser görs så kommer familjerna även fortsättningsvis ha behov av minst lika stora ekonomiska bidrag som tidigare.

Till familjerna i utvärderingen betalades sammanlagt ut ca 35 000 kr/mån i socialbidrag vid tiden före hemma-hos-arbetets start i respektive familj (se 23.1.1).

Om vi tänker oss att familjerna i undersökningen hade lämnats utan hemma-hos-arbete eller motsvarande insatser och att de i stort sett fortsatt att leva som tidigare hade resultatet blivit följande:

Totalkostnader för socialbidrag under utvärderingens tvåårsperiod om inga andra insatser hade gjorts än att bidragen hade utbetalats till de 19 familjerna i samma utsträckning som vid tiden före hemma-hos-arbetets start i respektive familj:

$$2 \times 12\ \text{mån} \times 35\ 000\ \text{kr/mån} = \text{ca } 840\ 000$$

### *23.2.6 Jämförelse av kostnaderna för att bedriva hemma-hos-arbete samt för de socialbidrag som utgick till familjerna under detta arbete med kostnaderna om inget förändringsarbete hade bedrivits och familjerna hade fortsatt att leva som tidigare*

Under den tvåårsperiod som utvärderingen omfattade var kostnaderna för att bedriva hemma-hos-arbete plus kostnaderna för socialbidrag till familjerna ca 715 000:- (se 23.2.4) och kostnaderna för socialbidrag till familjerna om de, (utan någon form av förändringsarbete), hade fortsatt att leva som tidigare ca 840 000:-.

Den ekonomiska "vinsten" med att bedriva hemma-hos-arbete i de 19 familjerna under utvärderingstiden — jämfört med att inte göra några så-



dana insatser — rör sig således om ett belopp i storleksordningen:

$$840\ 000\ \text{kr} - 715\ 000\ \text{kr} = \text{ca } 125\ 000\ \text{kr}$$

Även inräknat kostnaderna för att bedriva hemma-hos-arbetet och med hänsyn tagen till att de familjer som levde på socialbidrag också gjorde detta en tid under det att hemma-hos-arbetet pågick blev alltså *total-kostnaderna* under den tvåårsperiod som utvärderingen omfattade, *lägre för att bedriva hemma-hos-arbete jämfört med att inte göra detta.*

Detta "resultat" är givetvis inte någon exakt summa vilket framgått av mitt tidigare resonemang. Felmarginaler finns troligen inom i stort sett varje beräkning med undantag för de faktiska kostnaderna för löner, handledning, hyra av lägenhet etc inom hemma-hos-verksamheten. Även med hänsyn till dessa felmarginaler och till att vissa kostnader framräknats via överslagsberäkningar av tänkta situationer så anser jag att man kan påstå att det *ekonomiskt har lönat sig att bedriva hemma-hos-arbete i dessa familjer*, jämfört med om man lämnat familjerna utan denna typ av insatser.

Det finns naturligtvis en risk för att effekten, i form av ett minskat behov av ekonomiskt bistånd, successivt "klingar av" efter det att hemma-hos-arbetet avslutats. Våra erfarenheter från många års hemma-hos-verksamhet visar dock att detta oftast inte är fallet. Enstaka familjer kan givetvis komma att "återfalla" i sin tidigare livsföring och en del familjer kommer genom en förändrad situation (arbetslöshet, barnafödande etc) återigen att få ett ökat behov av ekonomiskt bistånd. Generellt sett är emellertid detta inte särskilt vanligt. Om familjerna väl har kunnat påbörja en positiv utvecklingsprocess, med ökad trygghet för barnen, med förbättrade inre relationer och med arbete eller vidareutbildning, så brukar situationen efterhand snarare ytterligare förbättras.

Det är givetvis möjligt att andra åtgärder än just hemma-hos-arbete kan få en liknande effekt på socialbidragskostnaderna. Erfarenheterna både från familjerna i undersökningen och från andra familjer i liknande multiproblemsituationer visar dock att insatser som inte tar det "samlade grepp" som modellen för hemma-hos-arbete förespråkar — med praktiska, pedagogiska och terapeutiska insatser på både individuell, interpersonell och strukturell nivå — inte får motsvarande positiva effekter. Naturligtvis har olika insatser som initierats av hemma-hos-arbetarna men som inte hör direkt till hemma-hos-verksamheten aktivt bidragit till de minskade kostnaderna, t ex insatser från förskolan, skolan, arbetsförmedlingen etc.

Man kan teoretiskt inte heller utesluta att det kan vara helt andra faktorer (utanför hemma-hos-arbetet) som lett till den förändrade situationen. Detta är emellertid inte särskilt sannolikt eftersom förändringarna i tiden helt överensstämmer med hemma-hos-arbetet i respektive familj. Familjerna själva uppger också att de positiva förändringarna kan härledas till hemma-hos-arbetet.

Å ena sidan har en del av hemma-hos-arbetarnas insatser och initiativ lett till åtgärder som ökat socialförvaltningens och andra kommunala myndigheters kostnader för de berörda 19 familjerna (t ex kostnader för daghemsplatser, förbättrad hemutrustning, ökade insatser från skola, arbetsförmedling etc). Å andra sidan minskar de kommunala förvaltningarnas kostnader för dessa familjer då de efterhand klarar sig allt bättre och många av dessa "ärenden" kan "avskrivas". Eftersom familjerna sedda över längre tid oftast klarar sig mer på egen hand är det rimligt att anta att ovanstående "kringkostnader" totalt minskar. (Det skulle vara intressant att försöka beräkna vad själva "rundgången" mellan olika myndigheter, som är så vanlig för människor i multiproblemsituationer, kostar i sig — oftast utan att några påtagligare förändringar sker.) I denna kostnadsanalys har dessutom inte medräknats olika positiva ekonomiska följdverkningar som indirekt blir konsekvenser av familjernas ändrade livsföring, t ex ökade skatteintäkter från familjerna när de börjar arbeta.

### *23.2.7 Kostnader om förändringsarbete inte bedrivits och situationen därmed skulle ha förvärrats för familjerna*

Den tidigare jämförelsen utgick från förväntningen att situationen inte skulle försämrats för dessa familjer om inga särskilda insatser hade gjorts.

Med kännedom om dessa familjers situation då hemma-hos-arbetet påbörjades — med utslagning, dålig självkänsla, avvikaridentitet, kaos i hemsituationen, dålig ekonomi, missbruk etc och med förhållanden för barnen som bedömdes vara så svåra att omhändertaganden i många fall övervägdes — är det i själva verket snarare troligt att familjernas situation ytterligare skulle förvärrats om inga insatser gjorts. Detta skulle sannolikt leda till att familjernas ekonomi hade blivit ännu sämre genom missbruk, vanskötsel av hemmet osv. Om den försämrade situationen dessutom skulle innebära att det blev nödvändigt att omhänderta barnen i vissa familjer och familjernas individer hade placerats i fosterhem eller i olika former av öppen och slutet vård skulle samhällets kostnader bli mycket stora — i form av bidrag till familjerna och i kostnader för utredningar, rättegångar, ökade personalinsatser, placeringar i fosterhem etc och för institutionsvård (på mellan 500—1 500 kr/dygn och individ).

"Förlusten" över motsvarande tvåårsperiod skulle inte ens röra sig i samma storleksordning som den tidigare beräknade "vinsten" i denna undersökning. Summorna skulle troligen minst behöva tiodubblas.

Kostnadsanalysen över utvärderingens tvåårsperiod visar att det var ekonomiskt "lönsamt" att bedriva hemma-hos-arbete i de 19 familjer som studerades, jämfört med att inte göra några liknande insatser. Den ekonomiska "vinsten" med att bedriva psykosocialt förändringsarbete som det redovisats i modellen för hemma-hos-arbete, jämfört med att in-

te göra några insatser av detta slag, blir med enkel logik större ju längre tidsperiod man väljer.

Om man som ett tankeexperiment skulle försöka uppskatta de kostnader som det för med sig att låta en familj leva kvar i sin multiproblemsituation över flera generationer, jämfört med kostnaderna för att med rejält ökade insatser aktivt och intensivt försöka bryta familjens utslagning så att de därefter i stort sett klarar sig på egen hand, torde resultatet bli gigantiskt minskade kostnader. Att satsa rejält på *att ge människor möjligheter att "bryta det sociala arvet"*, är i ett flergenerationsperspektiv, enligt min bestämda uppfattning, *mycket "lönsamt", framför allt mänskligt, men också ekonomiskt.*

## 24 Slutsatser

I det följande resonemanget behandlas de sammantagna resultaten från intervjuundersökningen, uppföljningsundersökningen och kostnadsanalysen.

Eftersom jag var handledare i den hemma-hos-verksamhet där modellen utvecklades, tillämpades och utvärderades är jag själv ”part i målet”. Jag vill därför särskilt framhålla att följande slutsatser är de som jag personligen kommer fram till och svarar för.

Syftet med utvärderingsarbetet formulerades i ett antal huvudfrågeställningar (se kap 19.2) som vi skall se om de erhållna resultaten kan besvara.

Slutsatserna är av två slag: dels om den beskrivna modellens målsättning, förhållningssätt och arbetsinnehåll (enligt Del III), dels om hur det psykosociala förändringsarbetet kan vidareutvecklas.

### 24.1 Slutsatser om modellens målsättning, förhållningssätt och arbetsinnehåll

#### 24.1.1 *Bedrivs hemma-hos-arbetet i praktiken enligt den redovisade modellens målsättning, förhållningssätt och arbetsinnehåll?*

(Syftets första huvudfråga.)

Förändringsarbetets *övergripande målsättning* är att frigöra familjernas resurser till att själva kunna agera för att förändra sin situation. Modellens mer *specifika målsättning* är att bryta de onda cirklar på olika nivåer som familjerna lever i — att undanröja de hinder för frigörande av resurser och eget agerande som yttrar sig i jag-störningar, dåligt självförtroende och avvikaridentitet på individnivå, i dysfunktionellt familjesystem, kaotisk vardagssituation och stämplingsprocesser på interpersonell nivå och i vanmakt, isolering och utslagning på strukturell nivå.

Målsättningen är alltså mycket högt ställd och det vore både orealistiskt och förmätet att förvänta sig att denna fullständigt skulle kunna uppnås i samtliga multiproblemfamiljer. Familjernas svar och de förändringar som skett i familjerna visar dock att hemma-hos-arbetet bidragit till en utveckling som i generella termer överensstämmer med modellens målsättning.

Många familjer uppgav att de kunnat se nya valmöjligheter i sitt liv och att de med stöd av hemma-hos-arbetarna hade börjat ta itu med upp-

gifter och problem som de tidigare inte vågat eller orkat. Vid svåra jagstörningar hos vuxna personer får man i förändringsarbetet alltid räkna med osäkert slutresultat. Jag anser därför inte att man, på för denna problematik så kort tid som utvärderingens tvåårsperiod, kan uttala sig om mera genomgripande förändringar i dessa avseenden när det gäller de som är föräldrar i dessa familjer. Föräldrarnas uppgifter om ökat självförtroende, "minskad" avvikaridentitet, ökad energi och ökat eget agerande tyder dock på en utveckling i positiv riktning. När det gäller barnen verkar deras situation överlag ha blivit mera trygg och stimulerande. För flertalet av dem kan man därför våga hoppas att de kan få en fortsatt uppväxt som motverkar gravare jagstörningar.

Förhållandena på interpersonell nivå hade förbättrats enligt familjerna. I systemteoretiska termer verkar de flesta familjerna ha blivit mera funktionella system, med öppnare kommunikation, förbättrade personliga relationer, fastare struktur i vardagslivet och klarare gränser mot omvärlden.

Även i familjernas förhållanden på strukturell nivå verkar hemma-hos-arbetet ha bidragit till att de onda cirklarna kunde brytas genom att många kommit ut i arbete eller studier med minskad isolering och förbättrad ekonomi.

*Slutsats:* Hemma-hos-arbetet har i det övervägande antalet familjer bidragit till en utveckling i riktning mot modellens målsättning — att bryta de onda cirklarna på individ-, familj- och samhällsnivå och ge ökade möjligheter att utveckla egna resurser och egen förändringsaktivitet.

*Det förhållningssätt* som betonas i modellen får stöd av utvärderingens resultat. Familjernas svar visar på vikten av öppen dialog, samarbete och nära personliga relationer till hemma-hos-arbetarna. De flesta familjerna uppgav också att detta hade fungerat i det praktiska arbetet — att de hade fått stöd och uppmuntran, att de kunnat samtala öppet, att deras egna önskemål blivit beaktade i kontraktsuppgörelsen, att de själva aktivt hade medverkat i förändringsarbetet och att de kunnat ta ett eget ökat ansvar. Familjerna hade stort förtroende för hemma-hos-arbetaren. Hon uppfattades som en "vän" som hade arbetat tillsammans med familjen och som hade trott på familjens förmåga till förändring.

*Slutsats:* Hemma-hos-arbetarna har i det övervägande antalet familjer tillämpat det förhållningssätt som förespråkas i modellen — att nå en nära förtroendefull relation i samarbete och dialog med familjen, med strävan mot självständighet, ansvarstagande, respekt och ömsesidighet.

Beträffande *olika nivåer och olika typer av insatser i arbetet* är det svårt att uttala sig med någon större säkerhet utifrån familjernas svar. Direkta frågor om olika nivåer i arbetet ställdes inte i intervjuerna och familjerna svarade oftast med konkreta exempel på arbetsinsatser som de

uppfattade att hemma-hos-arbetaren hade gjort. Familjerna hade oftast inte heller något annat arbetssätt att jämföra med bortsett från konventionellt socialbyråarbete och enstaka erfarenheter av traditionellt psyko-terapeutiskt arbete och medicinsk psykiatri.

Det finns emellertid inget i familjernas svar som står i strid med den inriktning och det innehåll i arbetet som hemma-hos-arbetarna försökte tillämpa. Integreringen av praktiska, pedagogiska och terapeutiska insatser verkar också ha fungerat. Ingen av familjerna hade t ex klagomål av typen "för mycket praktiskt arbete", "satt bara och pratade", "försökte bara komma med goda råd" etc. Samtliga familjer, även de som var negativa i andra avseenden, uppgav att de var nöjda med arbetets innehåll och uppläggning. Samtliga ansåg att hjälp i denna form borde erbjudas till fler familjer.

*Slutsats:* Familjernas syn på hemma-hos-arbetet och de förändringar som skett i familjerna stöder arbetets inriktning och innehåll i stort. Integreringen av praktiska, pedagogiska och terapeutiska insatser enligt modellens intentioner verkar också ha fungerat i det konkreta arbetet i familjerna.

En analys av *hemma-hos-arbetets förlopp i familjerna* under utvärderingsperioden visar att arbetet i så gott som samtliga familjer har följt den *utveckling i faser*, från introduktion, kontrakt och intensivt arbete till nedtrappning, stödkontakt och avslutning, som förespråkas i modellen.

*Slutsats:* Hemma-hos-arbetets förlopp i de studerande familjerna stöder den uppläggning av arbetet i olika faser som beskrivs i modellen.

*Slutsats:* Utvärderingens sammanlagda resultat visar att hemma-hos-arbetet i det övervägande antalet familjer har bedrivits enligt modellens målsättning, förhållningssätt och arbetsinnehåll.

#### 24.1.2 *Hur upplevs hemma-hos-arbetet enligt den redovisade modellen av familjerna?*

(Syftets andra huvudfråga.)

17 av 19 familjer hade antingen negativa förväntningar eller inga förväntningar alls inför hemma-hos-arbetet. Så gott som samtliga ändrade sig till att bli klart positiva. Det övervägande antalet familjer uppgav att de hade ett odelat förtroende för hemma-hos-arbetaren och att de kommit mycket bra överens. De upplevde henne inte som kontrollerande eller "snokande" utan snarare som en vän som stödde och uppmuntrade dem och till vilken man kunde gå med förtroende. Dessa familjer upplevde också att deras egna önskemål och behov hade beaktats då man upprättat kontraktet tillsammans med hemma-hos-arbetare och socialassi-

stent. De kunde utifrån egna erfarenheter inte finna andra alternativ som skulle passat dem bättre. Samtliga 19 familjer önskade att andra familjer, under förutsättning att de själva ville, skulle få hjälp på liknande sätt. Fyra familjer uppgav i vissa avseenden avvikande uppfattningar från de övrigas positiva inställning. (Dessa familjer har närmare kommenterats under 21.12.10 i Bilaga 1.)

Familjerna uppgav att hemma-hos-arbetaren var aktiv på många olika sätt, i vissa fall genom direkta insatser och i andra fall indirekt genom stöd och uppmuntran. Även om svaren ibland var mycket "konkreta" och detaljinriktade och därför inte gav en god totalbild av familjernas syn på hemma-hos-arbetarnas insatser så tyder familjernas svar på att de allra flesta var mycket nöjda med det sätt som hemma-hos-arbetet bedrivits i deras familj.

*Slutsats:* Hemma-hos-arbetets målsättning, förhållningssätt och arbetsinnehåll och hemma-hos-arbetaren som person har överlag upplevts mycket positivt av familjerna.

Familjerna hade en negativ syn på socialbyrå och socialassistent både före och under hemma-hos-arbetet. Den negativa inställningen hade till och med förstärkts i vissa familjer trots att hemma-hos-arbetaren i många fall försökte påverka familjernas syn i mer positiv riktning. Familjerna var särskilt kritiska till att behöva byta socialassistent och till att få den ekonomiska hjälpen indragen då man började klara sig själv. Den negativa inställningen till assistentbyte visar indirekt att socialassistenten som person är betydelsefull för familjerna. Hon uppfattas inte enbart som en opersonlig kontrollör och utdelare av socialbidrag. Just den personliga och kontinuerliga relationen till socialassistenten är viktig. Familjerna angav att de vid byten av socialassistent ofta ställts inför nya krav och förändrade värderingar på vad de behövde i ekonomisk och annan hjälp. Detta uppfattades mycket negativt.

*Slutsats:* Familjernas negativa syn på socialbyrå och socialassistent har inte påverkats av hemma-hos-arbetet. En personlig och kontinuerlig relation till socialassistenten verkar vara mycket betydelsefull för familjerna.

— Intervjuerna gjordes vid en tidpunkt då hemma-hos-arbetet fortfarande pågick intensivt i många familjer och då flera av dessa var på väg att klara sig med minskade socialbidrag. Att familjerna befinner sig i detta "övergångsskede" har troligen påverkat deras negativa hållning. Av erfarenheter utanför denna studie vet jag att många familjer blir mer positivt inställda i ett senare skede då hemma-hos-arbetet avslutats och man fungerat en längre tid på egen hand och då man med större distans kan se tillbaka på sin tidigare situation.

### 24.1.3 Leder hemma-hos-arbete enligt den redovisade modellen till positiva förändringar i multiproblemfamiljernas yttre och inre situation och sätt att fungera?

(Syftets tredje huvudfråga.)

Resultaten visar att markanta positiva förändringar hade skett i samtliga familjers (med ett undantag) *yttre situation* beträffande arbete/studier, ekonomi, barntillsyn och i vissa aspekter av sociala kontakter. Förändringarna framgår mycket klart vid en jämförelse mellan situationen vid tiden före hemma-hos-arbetets start i respektive familj och vid tiden för uppföljningsundersökningen:

- Samtliga vuxna personer (med undantag för två kvinnor, med rörelsehinder respektive synskada) hade arbete eller studier, jämfört med att endast 1 kvinna hade fast arbete och 3 kvinnor sporadiska arbeten före hemma-hos-arbetets start.
- Endast 3 familjer (ensamstående kvinnor med småbarn) erhöll kompletterande socialbidrag, jämfört med 7 familjer som enbart levde på socialbidrag och 6 familjer som erhöll kompletterande socialbidrag före arbetets start.
- 15 av totalt 16 barn i förskoleåldern hade tillgång till kommunal barnomsorg, jämfört med att 19 barn från 13 familjer saknade sådan barnomsorg före arbetets start.

I intervjuundersökningen framkom också att förbättringar hade skett i familjernas ekonomiska stabilitet med planering, hushållning, avbetalningar, veckopeng etc, i familjernas kontakter med skolan, i vissa aspekter av sociala kontakter främst fritids- och sportaktiviteter samt inom kulturella aktiviteter, nyhetsbevakning, politiskt intresse m m.

*Slutsats:* Hemma-hos-arbete enligt modellen har bidragit till positiva förändringar i multiproblemfamiljernas yttre situation beträffande arbete/studier, ekonomi och barntillsyn samt i vissa aspekter av sociala kontakter.

Inom vissa aspekter uppgav familjerna att några större förändringar inte hade skett. Detta gällde framför allt i deras relationer till ursprungsfamiljer och grannar och i deras syn på samhället. Familjerna uppgav inget ökat politiskt engagemang även om många sade att deras politiska intresse ökat. Beträffande familjernas relationer till ursprungsfamiljer och släkt verkar förändringar ha skett i kvalitativt avseende (i de kontakter man redan tidigare hade). Däremot verkade inga nya kontakter ha tillkommit.

– När det gäller familjernas generella syn på samhället och deras politiska engagemang är det troligt att intervjuerna gjordes i ett för tidigt skede. Eventuella förändringar i dessa avseenden visar sig vanligen först senare då familjen inte enbart är upptagna av egna akuta problem och de mer aktivt har börjat söka sig in i en samhällelig gemenskap.



— Familjens förhållande till ursprungsfamilj och släkt, grannar och övrig omgivning beror naturligtvis inte enbart på familjens eget agerande. Det krävs också en förändrad syn från omgivningen. Familjernas svar tyder på att omgivningens syn på familjen inte förändrats i samma takt som familjen själv förändrats. Detta skapar utslagningsmekanismer som man måste vara medveten om och försöka bearbeta.

Vad beträffar *familjernas inre förhållanden* uppgav de allra flesta familjerna att positiva förändringar hade skett både i relationerna mellan föräldrarna och barnen och mellan syskonen, med bättre kommunikation, klarare arbets- och ansvarsfördelning och tydligare gränssättning i barnuppfostran.

Flertalet av de föräldrapar som fortfarande levde i parförhållanden redovisade en bättre kommunikation och klarare struktur. I andra familjer hade den klarare situationen lett till separationer. Om detta var en positiv förändring kan givetvis diskuteras, men det var positivt åtminstone i den bemärkelsen att de ensamstående kvinnorna klarade sig bra i de avseenden som undersöktes.

*Slutsats:* Hemma-hos-arbetet enligt modellen har bidragit till positiva förändringar i familjernas inre förhållanden.

#### 24.1.4 *Vad händer med familjerna i ett längre tidsperspektiv — sedan hemma-hos-arbetet avslutats?*

Går situationen tillbaka till utgångsläget?

Består den förändrade situationen?

Sker en fortsatt positiv förändring?

(Syftets fjärde huvudfråga.)

Sammanställningen av uppföljningsundersökningens resultat visar att positiva förändringar hade skett i samtliga familjers yttre situation vad beträffar arbete/studier, ekonomi och barntillsyn, från tiden före hemma-hos-arbetets start till uppföljningsundersökningen. (Med undantag för en familj där föräldrarna hade mycket svåra psykiska problem.)

Samtliga föräldrar i 17 av 18 familjer arbetade eller studerade utom två kroniskt sjuka kvinnor som hela tiden hade änkepension respektive sjukpension.

Två ensamstående kvinnor med flera barn arbetade på halvtid och hade kompletterande socialbidrag och en ensamstående kvinna med flera barn arbetade omväxlande heltid och deltid och fick sporadiskt kompletterande socialbidrag. De övriga familjerna (14 av 17) fungerade helt utan socialbidrag.

För samtliga barn i förskoleåldern var tillsynen ordnad på ett tillfredsställande sätt. För alla utom ett barn skedde detta genom kommunal barnomsorg.

Många familjer fortsatte att positivt förändra sin situation även efter det att hemma-hos-arbetet hade avslutats.

*Slutsats:* Hemma-hos-arbete enligt modellen har bidragit till positiva förändringar i familjernas situation och sätt att fungera. I de förhållanden som undersökts har förändringarna varit stabila över en längre tidsperiod. Många familjer har fortsatt att förändras i positiv riktning även efter det att hemma-hos-arbetet avslutats.

De mycket positiva uppföljningsresultaten vad beträffar familjernas yttre situation innebär givetvis inte att "allt var bra" i dessa familjer. Genom kunskaper som jag hade utanför undersökningens ramar (som jag fick i mitt arbete som handledare för hemma-hos-verksamheten) kände jag till att en del familjer fortfarande hade problem med sina relationer, att många hade låg självkänsla, att många saknade stöd från sina ursprungsfamiljer, sin släkt och sina grannar och att flera familjer fortfarande var socialt isolerade i många avseenden. Utslagningsprocesserna i samhället fortgår med oförminskad styrka och i flera av dessa familjer är marginalerna inte särskilt stora vid olika problem och motgångar.

#### *24.1.5 Vilka är de ekonomiska konsekvenserna av hemma-hos-verksamhet enligt modellen?*

(Syftets femte huvudfråga.)

Resultaten visar att om man enbart jämför kostnaderna i form av socialbidrag till familjerna före hemma-hos-arbetets start i respektive familj med motsvarande kostnader efter det att hemma-hos-arbetet avslutats i familjerna blir resultatet att kostnaderna minskar radikalt.

Även om man i analysen tar med kostnaderna för att bedriva hemma-hos-arbetet och kostnaderna för socialbidrag till familjerna under den tid som hemma-hos-arbetet pågick, blir resultatet att kostnaderna minskar — jämfört med om något förändringsarbete inte hade bedrivits och familjerna hade levt som vid tiden före hemma-hos-arbetet.

Sett över ett flergenerationsperspektiv torde "vinsterna" i form av minskade kostnader, med att ge dessa familjer rejäla möjligheter att "bryta det sociala arvet", bli mycket stora.

*Slutsats:* Det lönar sig — även ekonomiskt — att bedriva psykosocialt förändringsarbete enligt den beskrivna modellen.

## **24.2 Slutsatser om hur det psykosociala förändringsarbetet kan vidareutvecklas**

Utvärderingens övergripande målsättning är att, utifrån kunskaper om familjernas upplevelser av hemma-hos-arbetet och om de förändringar

som sker i familjernas inre och yttre förhållanden, vidareutveckla det psykosociala förändringsarbetet så att detta kommer de utslagna familjerna tillgodo.

Tanken är att denna målsättning kan nås genom att:

- bättre kunna anpassa arbetet till familjernas behov och upplevelser och
- försöka finna de "strategiska förändringsmekanismer", i familjernas förhållanden och i förändringsarbetet, som leder till bestående förändringar och som gör att familjerna fortsätter att utvecklas i positiv riktning även sedan arbetet har avslutats.

#### 24.2.1 *Hur kan hemma-hos-arbetet bättre anpassas till familjernas behov och upplevelser?*

(Syftets sjätte huvudfråga.)

Familjerna uppgav oftast flera olika orsaker till att hemma-hos-arbetet hade introducerats i deras respektive familj. De flesta angav problem med barnen och egna personliga problem och många uppgav också problem med ekonomin, sjukdom, missbruk och förhållandet mellan föräldrarna. De förväntningar som familjerna hade på hemma-hos-arbetets innehåll och uppläggnings påverkades av förklarliga skäl av det som de själva uppfattat som huvudanledningarna till hemma-hos-arbetet.

För att hemma-hos-arbetet skall kunna anpassas till familjernas behov och upplevelser är det givetvis mycket väsentligt att man respekterar och tar *familjernas egna uppfattningar om sina problem och resurser* på allvar. Detta är viktigt inte minst av det skälet att familjens egna uppfattningar ofta kan skilja sig från de problem som socialassistenterna och andra eventuella tillskyndare från olika vårdområden/förvaltningar anger som huvudanledningar till att hemma-hos-arbetet bör komma till stånd. Samtidigt har socialarbetarna genom sin utbildning och erfarenhet en kompetens i att bedöma familjens resurser och problem som är viktig att tillvarata.

De tre parterna i kontraktsamtalen (Del III:3.1) — familjen, hemma-hos-arbetaren och socialassistenten — måste därför tydligt var för sig klargöra hur de ser på familjens situation och vad de tror sig själva kunna bidra med i det förestående förändringsarbetet. Under arbetets gång uppkommer givetvis nya problem samtidigt som familjen efterhand också utvecklar sina egna resurser. Den förändrade situationen måste kontinuerligt följas upp i nya samtal och samarbetsöverenskommelser.

Ett svårt och mycket centralt problem när man skall försöka utgå från familjernas behov och upplevelser är emellertid att familjerna, och ibland också socialarbetarna, ofta *definierar "problem" i akuta, avgränsade "dag-för-dag-problem"*, — som i och för sig kan vara helt riktiga, men som inte täcker familjens situation i ett mer övergripande och långsiktigt perspektiv.

Även om jag alltså anser att man skall respektera familjens egen uppfattning finns det en risk om man "stannar" vid dessa definitioner att man *omedvetet* håller kvar familjen i ett kortsiktigt och förenklat synsätt som begränsar deras världsbild och valmöjligheter. Det är t ex vanligt att någon av familjens medlemmar utses till "syndabock" vars beteende, personlighet etc bär skulden till allt som är besvärligt i familjen. — "Om bara Kalle kunde sköta sig i skolan — Albert sluta dricka — Stina låta bli att springa ute på nätterna osv skulle allt bli bra".— Att i hemma-hos-arbetet hålla kvar en sådan problembeskrivning bidrar snarare till mystifiering än till att familjen blir medvetna om de bakomliggande processer som utgör grunden för det aktuella "problem" som just är för handen — de processer som gör att man överhuvudtaget har behov av en syndabock i familjen.

Familjerna har sällan en sådan helhetssyn utan har oftast fullt upp just med att försöka lösa sina mest akuta problem och konflikter. Det är därför väsentligt att hjälpa familjen att kunna omdefiniera sina upplevda problem i ett mera övergripande perspektiv — i exemplet ovan att kunna visa på det ömsesidiga samspelet mellan samtliga familjemedlemmar i förhållande till deras tidigare historia som gör att man tar till syndabocksprocesser (för att upprätthålla familjesystemets homeostas).

I hemma-hos-arbetet kan man givetvis inte negligera familjens aktuella "vardagsproblem". Dessa är emellertid så gott som alltid mycket "mindre akuta" än vad familjen och ibland också socialarbetarna tror. Akut insatta "drastiska" åtgärder har mycket sällan några goda effekter. Man måste istället i lugn och ro tillsammans försöka analysera familjens problem och resurser och målsättningen med det arbete som skall göras. Det måste vara ett rimligt krav att man vet vart man skall färdas innan man kan välja väg och färdstätt.

Samtidigt med den mer aktuella problemlösningen måste man alltså försöka medvetandegöra och förändra de *strukturer och processer* i familjen som är de *mera grundläggande* "problemen" bakom de akuta vardagsproblemen. Familjens förväntningar kommer också att förändras — från lösandet av akuta problem och personfixerade förklaringar till förändring av familjens grundläggande sätt att fungera. Detta för oftast med sig att man indirekt kan visa familjen att de kan påverka sin situation. Familjens egen upplevelse är oftast att deras liv inte går att påverka — "det som sker det sker". Detta har bl a sin grund i det tidigare kortsiktiga och ytliga sättet att definiera problemen. Med ökad distans, vidgad världsbild och problemdefinition i termer av mönster i familjens strukturer och processer kan man klarare visa att det finns andra valmöjligheter och att förändring är möjlig. På liknande sätt som familjens problem omdefinieras till mera grundläggande mönster måste också familjens *resurser* ses i ett mera övergripande perspektiv.

*Slutsats:* Det är mycket väsentligt att man respekterar familjens syn på sina problem och resurser, att dessa uppfattningar tas på

allvar och att de vägs in i samarbetskontraktet. I förändringsarbetet får man emellertid inte låta sig nöja sig med alltför akuta och personfixerade problemdefinitioner. För att kunna visa på verkliga val- och förändringsmöjligheter måste man vidga familjens världsbild genom att omdefiniera problem och resurser i termer av mera grundläggande strukturer och processer i familjens totala situation och sätt att leva. Familjen måste givetvis själv delta aktivt i denna förändringsprocess.

Det framgick genomgående i samtliga intervjuer att *de personliga relationerna* till hemma-hos-arbetaren och socialassistenten var mycket viktiga för arbetets resultat. Hemma-hos-arbetaren upplevdes oftast som en vän som man kunde ha förtroende för. De flesta familjerna uppgav att det var betydelsefullt att ha någon att tala med om vardagliga och personliga problem, som gav stöd och uppmuntran och till vilken man kunde få en nära och förtroendefull relation. De ansåg att detta var hemma-hos-arbetarens viktigaste funktion — viktigare än alla olika konkreta insatser.

Relationen till socialassistenten upplevdes också som viktig — inte enbart i förhållande till dennes arbete med ekonomi, praktiska problem, kontrollfunktioner osv. Från familjernas sida verkar relationen till socialassistenten "som person" vara mycket väsentlig. Enligt många familjer var t ex just brytandet av den personliga relationen till "sin assistent" (vid assistentbyte) huvudorsaken till deras negativa inställning till socialbyrån.

Det framkom också klart i intervjusvaren att familjerna upplevde det som mycket viktigt att *själva få framföra sina behov och önskemål*. — De familjer som upplevde att de fått framföra sina åsikter och att man tagit hänsyn till dessa vid kontraktssuppgörelsen och i det följande arbetet var genomgående mycket positiva till hemma-hos-arbetaren som person och till arbetet som sådant. De familjer som däremot *inte* ansåg att de fått framföra sina åsikter, som inte tyckte att arbetet skett i samarbete och dialog och som inte kunde minnas någon klar kontraktssuppgörelse, var överlag mer negativa. De hade mindre förtroende för hemma-hos-arbetaren som person, hade oftare uppfattat henne som kontrollerande och var generellt mer negativa till hemma-hos-arbetet.

Det verkar alltså finnas ett samband mellan ärligt deklarerade positioner, öppen kommunikation, klart kontrakt, nära och förtroendefulla personliga relationer och ett välfungerande samarbete. Ingen familj redovisade någon negativ upplevelse av att få klara och öppna besked från socialassistenten även om dessa varit negativa till sakinnehållet t ex kritik av barnens tillsyn eller av den oplanerade ekonomin. Familjerna verkade däremot uppleva det som mycket negativt att inte veta "var man hade" socialassistenten eller hemma-hos-arbetaren eller varför dessa egentligen föreslog hemma-hos-arbete i familjen.

*Slutsats:* Resultaten stöder den beskrivna modellens förhållningssätt, med så öppna och klara relationer och positioner som möjligt och med dialog, samarbete och klart uppgjorda kontrakt mellan familj, hemma-hos-arbetare och socialassistent. Familjen måste ges tid och möjlighet att framföra sina egna behov och önskemål. Kontraktssamtalen måste föras på ett sådant sätt att de verkligen uppfattas som ömsesidiga "samarbetsavtal", både av familj och socialarbetare. Hemma-hos-arbetaren och socialassistenten måste kontinuerligt och öppet bearbeta sina relationer med familjen.

Det fanns starkt stöd i familjernas svar för att den *grundläggande människosyn*, som kom till uttryck i hemma-hos-arbetarnas och andra socialarbetares *förhållningssätt* till familjerna, var väl så betydelsefull som de olika praktiska, pedagogiska och terapeutiska insatser som hade gjorts. För en familj i en multiproblemsituation, med allt vad det innebär av dåligt självförtroende, misstro, besvikelser och utslagning, verkar det vara mycket viktigt att få en öppen och ärlig relation till någon som tror på dem, som de får förtroende för och som inte ser ner på familjen och betraktar den som "sjuk" eller hopplös.

*Slutsats:* Ett förhållningssätt som bygger på en grundläggande tro på människors förmåga till självständighet, ansvarstagande och eget agerande verkar vara en förutsättning för att kunna möta familjernas behov och få ett verkligt samarbete till stånd.

Familjernas omdömen om *hemma-hos-arbetarens personliga förhållningssätt* var genomgående mycket positiva. Vissa familjer svarade dock att de upplevde henne som alltför "snäll", "mjuk", "hård", "kontrollerande" osv. Samma hemma-hos-arbetare kunde av en familj ha uppfattats som alltför snäll medan en annan familj uppfattade henne som alltför hård.

— Dessa omdömen redovisas både för varje familj och indirekt för respektive hemma-hos-arbetare på ett sådant sätt att det inte onödigt lämnar ut henne till allmänt beskådande (se Bilaga 1: Kap 21.12). Däremot har vi kunnat använda dessa uppgifter i hemma-hos-verksamhetens processhandledning. Här har vi försökt klargöra och bearbeta de olika faktorer, oftast av personlig natur, som kan ha styrt den enskilde hemma-hos-arbetarens sätt att tänka och handla. Hon har därefter kunnat återföra detta till arbetet genom samtal med familjen.

Det var inte så att en viss hemma-hos-arbetare generellt uppfattades som alltför snäll, hård eller liknande. Istället rörde det sig om specifika processer mellan en viss individ eller familj och en viss hemma-hos-arbetare. Att fokusera på processerna i det aktuella "terapeutiska systemet" har visat sig mycket mer fruktbart än att försöka hitta fel hos respektive familj eller hemma-hos-arbetare.

*Slutsats:* Relationerna mellan familj och hemma-hos-arbetare måste kontinuerligt bearbetas i handledning. Det som framkommit i handledningen måste återföras och bearbetas i respektive familj.

Familjerna upplevde byte av socialassistent som något negativt i sig — oavsett om den nye assistenten uppfattades som "bra" eller "dålig". Enligt familjerna var det särskilt viktigt att bli behandlad på samma sätt av olika socialassistenter. Detta upplevdes som tryggt och positivt av familjerna, samtidigt som det motverkade eventuella försök att lura till sig pengar eller spela ut olika socialassistenter mot varandra — (vilket alltså även av familjerna uppfattades som negativt).

Om socialarbetare kan få en förbättrad arbetssituation som bidrar till att minska personalomsättningen och en "karriärgång" som minskar tjänsteomflyttningen (genom att kunna avancera i fortsatt fältarbete) så skulle mycket vara vunnet även från familjernas synvinkel. Att i team och arbetsgrupper bland socialarbetare under handledning få tid till att diskutera och komma fram till gemensamma mål och förhållningssätt som man sedan med förenade ansträngningar konsekvent försöker förverkliga skulle uppfattas positivt av familjerna och dessutom göra det sociala byråarbetet mer stimulerande och mindre nedbrytande.

Att den ekonomiska hjälpen dras in när familjen börjar klara sig själv och får egna inkomster är givetvis inget som man kan lasta socialassistenten för. Hon begär ju tvärtom "tjänstefel" om hon mot normerna skulle fortsätta att betala ut socialbidrag. Detta är ett svårlöst problem eftersom man måste försöka behandla alla socialbidragstagare på ett likartat, i betydelsen "rättvist", sätt. Det vore emellertid enligt min mening en fördel om man kunde vara mera flexibel i sådana situationer och tillåta en viss kvardröjande ekonomisk "belöning", t ex då en kvinna, som aldrig tidigare varit ute i arbetslivet och i många års tid enbart levt på socialbidrag, börjar yrkesarbeta. Det upplevs givetvis mer sporrande att få ut några hundralappar mer när hon arbetar heltid än när hon lever på bidrag. Att själv plötsligt bära hela det ekonomiska ansvaret kan också upplevas negativt under en övergångsperiod. Efterhand brukar andra värden — som att man klarar sig själv och får ökad personlig stimulans — ge en ny positiv känsla. Socialbyrån och assistenten upplevs då ofta på nytt mer positivt.

*Slutsats:* Familjerna måste vid kontraktssamtalet informeras om att byte av socialassistent kan förekomma under hemma-hos-arbetet och att den ekonomiska hjälpen kommer att dras in om man börjar yrkesarbeta. Det är viktigt att stödja och uppmuntra familjerna under detta övergångsskede och försöka visa på andra "vinster" i framtiden.

Vid assistentbyte skall detta ske på ett öppet och klart sätt t ex genom att den nye socialassistenten introduceras i det pågående arbetet genom samtal tillsammans med familjen,

tidigare socialassistent och hemma-hos-arbetaren. Detta ger den nye socialassistenten en möjlighet att deklarerat vara han själv står och han får då också en chans att lära känna familjen och ta del i den process som lett fram till nuvarande arbetssituation och förhållningssätt. Familjen behöver då inte uppleva överflyttningen som slumpartad och den nye socialassistentens bedömningar blir mer förståeliga.

I det konkreta arbetet var vi inom hemma-hos-verksamheten så gott som alltid eniga med socialassistenterna i deras ekonomiska bedömningar gällande familjerna, vilket hemma-hos-arbetarna också öppet deklarerade för familjerna. Familjernas svar visade dock att det ändå var den enskilde socialassistenten som uppfattades som "boven i dramat". Det är väsentligt att alla tar sin del av ansvaret och att eventuella meningskiljaktligheter bearbetas på förhand i kretshandledningen mellan socialassistenter, kretschef, hemma-hos-arbetare och handledare. Annars finns risken att man medvetet eller omedvetet spelar ut sina konflikter i familjearbetet med familjen "som slagträ". Dessutom är det viktigt att familjen kan se att det inte är socialassistenten "som person" som är deras "fiende". Om familjen kan frigöras från sin "personfixering" i denna negativa bemärkelse kan det bidra till att familjen får ökad distans till sin situation och blir mera medveten om de övergripande utslagningsmekanismerna i samhället.

*Slutsats:* Socialassistentens arbetssituation måste klargöras för familjen. Eventuella konflikter och åsiktsskillnader mellan berörda socialarbetare måste klargöras och bearbetas i handledningen på socialbyråns kretsar — och får inte spelas ut "via" familjen.

Direkta frågor om *tvång och frivillighet* ställdes inte i intervjuerna. Familjernas svar tyder dock på att så gott som samtliga uppfattade sitt deltagande i hemma-hos-arbetet som frivilligt trots att tvångsaspekterna hade framhållits i kontraktssuppgörelsen. Som jag tidigare hävdade under "förhållningssätt" (Del III Kap 3) finns tvång alltid med i ett övergripande perspektiv. Ingen familj verkade vara omedveten om att så var fallet. Den irritation som vissa familjer uttryckte berodde inte på att detta redovisas utan tvärtom på att de uppfattade att man hycklade med detta faktum och inte klart redovisade förutsättningar och målsättning med arbetet.

*Slutsats:* Den svåra frågan om tvång och frivillighet kan mötas med öppna samtal där positioner, förutsättningar, målsättning och förhållningssätt diskuteras och där de juridiska och samhälleliga omständigheter, som utgör de yttre ramarna för de inblandades agerande, redovisas. Dessa samtal måste föra fram till en gemensam överenskommelse, ett "samarbetsavtal" mellan familj, socialassistent och hemma-hos-arbetare i någon form av kontrakt.



*Avgränsningar av målgrupp* för hemma-hos-arbete, i förhållande till andra modeller för förändringsarbete eller behandling, är svåra att göra på ett entydigt och klart sätt.

Självklart skall inte hemma-hos-arbete, liksom ingen annan arbetsmodell, betraktas som universallösning. Det skulle ju innebära att man begränsar både sina egna och familjernas valmöjligheter. Det är t ex möjligt att vissa familjer, som är mycket måna om sin integritet skulle fungera bättre om de kunde erbjuda ett förändringsarbete, som till målsättning, förhållningssätt och huvudsakligt arbetsinnehåll liknande den redovisade modellen, men där arbetet inte bedrevs direkt i familjens eget hem.

Som handledare av hemma-hos-verksamhet över ett flertal år har jag funnit, vilket också får stöd av utvärderingens resultat, att det är speciellt *två grupper som inte är lämpliga för hemma-hos-arbete.*

*Den ena gruppen* är familjer där föräldrarna har mycket *svåra psykiska störningar* — speciellt psykosor och grava depressioner. Det är oftast mycket svårt att få kontakt med dessa familjer och att kommunicera på ett sådant sätt att man kan komma fram till kontrakt och samarbete. De som lider av dessa grava störningar kan periodvis behöva tillsyn och omvårdnad 24 timmar om dygnet med tillgång till medicinsk/psykiatrisk expertis vilket de inte kan få i denna modell för hemma-hos-arbete. Det föreligger alltid en risk för att barnen i en familj med sådan problematik inte får tillräcklig omvårdnad och trygghet, även om hemma-hos-arbete pågår i familjen. Eftersom man inte kan garantera barnens säkerhet under mer än en begränsad del av dygnet vill jag avråda från hemma-hos-arbete i sådana familjer även om detta i enstaka fall trots allt skulle gå att bedriva med föräldrarna.

Andra svåra psykiska problem, som grava fobier, tvångsneuroser och borderlineproblematik, får bedömas från fall till fall. I vissa familjer (t ex i några av familjerna i undersökningen) kan det mycket väl gå att bedriva hemma-hos-arbete, medan det i andra familjer kan uppkomma liknande problem som vid psykosor och grava depressioner.

Frågan om avgränsning vid svårare psykiska störningar kan ibland innebära ytterligare svårigheter, nämligen i de fall där dessa problem inte är kända av några myndigheter då hemma-hos-arbetet initieras, och dessa problem därför inte upptäcks förrän arbetet kommit igång (som i en av familjerna i undersökningen). Detta är visserligen inte särskilt vanligt förekommande men i sådana fall får man givetvis ompröva ställningstagandet till hemma-hos-arbetet utifrån de nya kunskaperna och helt enkelt göra så gott man kan — oftast genom att förmedla kontakter med andra vårdorgan och genom att se till att barnen får en trygg situation.

*Den andra gruppen* som är svår att nå är *ungdomar utan barn som missbrukar och ägnar sig åt kriminella aktiviteter*. Hemma-hos-arbete fungerar oftast inte för denna grupp eftersom det vanligen är svårt att etablera en kontinuerlig kontakt och eftersom det snarare är gänget än

familjen som blivit det viktigaste primära systemet. Ibland verkar den enda möjligheten vara att, åtminstone under en övergångsperiod, bryta kontakten både med familj och gäng. Detta hindrar dock inte att man mycket väl kan bedriva hemma-hos-arbete i de familjer som dessa ungdomar kommer från.

Familjer där *en eller båda föräldrarna missbrukar* är vanligen mycket svåra att arbeta med. Detta är dock inte i sig skäl för att avråda från hemma-hos-arbete. I dessa familjer måste man givetvis vara mycket uppmärksam på barnens situation. Om missbruket innebär fara för deras omvårdnad och trygghet anser jag att man alltid måste se till barnen i första hand — även om detta tyvärr kan innebära att den missbrukande föräldern inte längre kan leva med familjen. I familjer där barnens situation är ohållbar på grund av att en av föräldrarna missbrukar måste det enligt min uppfattning vara rimligare att det är missbrukaren som "separeras" från familjen snarare än att man skall omhänderta barnen. Man löser inte föräldrarnas missbruksproblem genom att "straffa" barnen (vilket är barnens upplevelse vid omhändertagande). Om den missbrukande föräldern inte kan upphöra med sitt missbruk i familjen bör man givetvis försöka förmå honom att söka adekvat behandling (oftast = behandlingshem som kan erbjuda psykoterapi) eller så får man stärka den icke-missbrukande föräldern att våga separera från missbrukaren. Om man ger sig tid att med respekt för samtliga i familjen samtala igenom denna problematik brukar föräldrarna — även den som missbrukar — inse att de står inför ett verkligt val där det är viktigare för barnen än för missbrukaren att få vara kvar i familjen. (Detta blev t ex följden i ett par av de separationer som redovisas i undersökningen.) Hemma-hos-arbetet bör givetvis fortsätta i familjen även efter en dylik separation och man bör också göra allt man kan för att fortsätta försöken att få missbrukaren att förändra sitt liv. Alla, även en förälder som missbrukar, måste få chansen att kunna "komma tillbaka".

*Slutsats:* I familjer där föräldrarna lider av svåra psykiska problem (psykosor och grava depressioner) bör man inte bedriva hemma-hos-arbete.

Hemma-hos-arbete måste sättas in i tid medan barnen är små. Har dessa väl kommit upp i ungdomsåren och börjat med missbruk och kriminalitet är det oftast mycket svårt att etablera ett samarbete enligt modellens intentioner.

I familjer där barnens situation är ohållbar genom en förälders missbruk måste man i första hand se till barnens trygghet. Detta innebär dock inte att barnen i första hand skall omhändertas utan att den missbrukande föräldern skall förmas söka adekvat behandling.

Det är möjligt att vissa familjer som är mycket måna om sin integritet skulle vara mer betjänta av ett psykosocialt förändringsarbete — som till målsättning, förhållningssätt och

huvudsakligt arbetsinnehåll följer modellens intentioner — men där arbetet inte bedrivs direkt i familjens bostad.

Familjernas upplevelser av *psykoterapi* (i olika former inom ramen för det pågående hemma-hos-arbetet) är svåra att uttala sig om mera generellt. Familjerna var visserligen genomgående positiva och ingen var direkt negativ till de insatser som gjorts. De svarade dock oftast mycket konkret på frågor inom detta område och berörde vanligen endast det som de uppfattat som det aktuella "problemet".

Utifrån min egen erfarenhet av att bedriva psykoterapi i dessa familjer och från de upplevelser som hemma-hos-arbetarna förmedlat (av arbetet i familjerna före, under och efter en sådan insats) anser jag att enbart psykoterapi inte kan ersätta psykosocialt förändringsarbete med både praktiska, pedagogiska och terapeutiska insatser på flera nivåer. Samtidigt kan psykoterapi, oftast i form av familjeterapi, ibland vara den enda vägen att komma åt de svårare relationsproblem som kan kvarstå i familjerna även sedan den yttre situationen har ordnats upp någotsånär.

Psykoterapiinsatserna kan aldrig bedrivas isolerat från det "totala" hemma-hos-arbetet. Det finns mycket, även i de undersökta familjernas tidigare historia, som tyder på att sådana isolerade insatser inte får önskad effekt för människor i multiproblemsituationer. Psykoterapin måste integreras i det övergripande psykosociala förändringsarbetet både vad gäller innehåll, form, tid etc. Vid familjeterapi bör hemma-hos-arbetaren själv delta aktivt i rollen som sk co-terapeut.

Det verkar som att tidsavgränsad psykoterapi i form av "uppklarande krissamtal" har mycket positiva effekter i hemma-hos-arbetet (dvs några få samtal tillsammans med familj och hemma-hos-arbetare som i första hand syftar till att klargöra situationen — att ge perspektiv på familjens strukturer och processer och på relationen mellan familjen och hemma-hos-arbetaren). Denna överblick kan oftast lättare åstadkommas av någon som kan stå mera utanför familjesystemet och inte på samma sätt riskerar att bli indragen i detta. De uppklarade relationerna mellan familj och hemma-hos-arbetare får oftast värdefulla effekter vilka sällan framkommer direkt under själva samtalen. När arbetet i familjen pågått en längre tid och man med större distans kan se tillbaka på vad som totalt har hänt kan man emellertid ofta se att samtalens klargörande av relationer blev en "vändpunkt" i förändringsprocessen.

*Slutsats:* I familjer som lever i multiproblemsituationer kan inte enbart psykoterapi, hur kompetent den än bedrivs, ersätta psykosocialt förändringsarbete med dess integrering av praktiska, pedagogiska och terapeutiska insatser i arbete över både individ-, familj- och samhällsnivå.

Psykoterapiinsatser måste bedömas specifikt för respektive familj både i relation till familjens egen utveckling och behov och till hur hemma-hos-arbetet framskrider i familjen. Att analysera om psykoterapi överhuvudtaget skall bedrivas och i

så fall, när och i vilken form, är därför minst lika viktigt som att psykoterapin i sig bedrivs kompetent. Psykoterapin måste integreras inom det mer övergripande och långsiktiga psykosociala förändringsarbetet.

Jag har tidigare hävdad att ingen form av socialt förändringsarbete på individ-, familj- eller gruppnivå, i någon högre utsträckning påverkar de mekanismer i samhället som gör att människor slås ut. Däremot tror jag att man genom det sociala arbetet och utvärderingar av detta kan nå värdefulla kunskaper om dessa utslagningsmekanismer, sedda både från socialarbetarnas och klienternas/familjernas perspektiv, som visar på *vikten av samhällsförändringar av övergripande slag.*

Resultaten från denna utvärdering visar bl a att familjernas positiva förändringar i hög grad är beroende av:

- att de genom meningsfull sysselsättning kan få möjlighet att komma in i samhällsgemenskapen
- att de får en ordnad struktur i sin inre situation och i sina relationer mot omvärlden inte minst beträffande barnens förhållanden med omvårdnad, gränssättning och stimulans.

Jag anser därför att man utifrån utvärderingens resultat kan påstå att vårt samhälle måste kunna erbjuda *arbete eller studier åt alla och en fungerande och tillräcklig barnomsorg.* Detta är nödvändiga — om inte tillräckliga — förutsättningar för att kunna bedriva socialt förändringsarbete med framgång och för att på sikt kunna bryta utslagsmekaniserna som sådana.

*24.2.2 Vilka "strategiska aspekter" — i modellen och i familjernas inre och yttre situation — är det som leder till förändringar, till att dessa blir bestående och till att familjerna fortsätter att förändras i positiv riktning även sedan hemma-hos-arbetet avslutats?*

(Syftets sjunde huvudfråga.)

Utvärderingsresultaten visar sammanfattningsvis att positiva förändringar skedde i så gott som samtliga familjers inre och yttre förhållanden och att många familjer fortsatte att utvecklas mot ökad självständighet och ansvarstagande även sedan arbetet hade avslutats. Vi skall nu se om det går att finna några "strategiska aspekter", viktiga generaliserbara "nyckelfaktorer", som verksamt bidragit till dessa förändringar.

Frågor om stabilitet och fortgående förändringar kunde inte ställas till familjerna eftersom så gott som samtliga familjer vid tiden för intervjuerna var mitt uppe i det pågående hemma-hos-arbetet och följaktligen inte kunde uttala sig om sin egen fortsatta utveckling. Slutsatserna om förändringsaspekter kommer därför att bygga på dels familjernas uppfattningar om hemma-hos-arbetet och relationerna till de inblandade per-

sonerna under tiden som arbetet pågick, dels de faktiska förändringar som skett i familjerna under utvärderingsperioden, dels de olika mekanismer och förhållanden i förändringsprocessen som jag själv har kunnat observera då jag följt en lång rad familjer genom arbetets olika faser.

### Strategiska förändringsaspekter i modellen

Modellens *målsättning* — att frigöra resurser och möjliggöra eget agerande och ansvarstagande genom att bryta familjernas onda cirklar på individ-, familj- och samhällsnivå — är givetvis mycket väsentlig. Om man vill åstadkomma överskridande förändringar ser jag det som en nödvändig förutsättning att man åtminstone önskar och tror att sådana är möjliga att förverkliga. Det torde vara ett minimikrav på en verksamhet som går under beteckningen "förändringsarbete" att man har förändringar som målsättning.

Det finns dessutom en indirekt aspekt i modellens målsättning som jag tror är mycket betydelsefull för att åstadkomma förändringar.

Hemma-hos-arbete sätts ju ofta in i mycket besvärliga familjeförhållanden där t ex barnens situation är så ohållbar att omhändertaganden i många fall övervägs. Eftersom de olika familjernas förändringar inte går att förutse kan inte hemma-hos-arbetet bedrivas som en tidsbestämd insats där man slutar arbetet efter en viss på förhand bestämd tid eller efter viss planerad tid remitterar familjens individer vidare till andra behandlingsalternativ, (oavsett om den övergripande målsättningen har uppnåtts). En delmålsättning i modellen är dessutom att bryta familjens "rundgång" mellan olika myndigheter och institutioner.

Målsättningen är ju inte nådd förrän familjen klarar sig på egen hand och hemma-hos-arbetaren har gjort sig själv "överflödig" — även om detta innebär flera år av gemensamt slitsamt arbete. Det finns därför nästan aldrig några "flyktvägar" vare sig för familj eller hemma-hos-arbetare. Även om arbetets uppläggning inte passar alla familjer (t ex svårigheter med kontrakt, struktur och samarbete med föräldrar som har mycket svåra psykiska problem) är den genomgående grundsynen i arbetet att "det finns inga hopplösa fall". Inställningen — "vi tänker helt enkelt inte ge oss förrän familjen klarar sig själv" — kan för en utomstående verka orealistisk. (Det är möjligt att så är fallet även om både utvärderingens resultat och mina mer generella erfarenheter tyder på motsatsen.) Däremot är jag övertygad om att denna inställning är förändringsbefrämjande.

Familjerna själva betonade modellens *förhållningssätt* — att arbetet skett i dialog och samarbete med respekt och ömsesidigt förtroende och med eget handlande och ansvarstagande. De uppgav t ex att hemma-hos-arbetarens viktigaste funktion var att ge förtroende, stöd och uppmuntran — att hon erbjöd en nära personlig relation till någon som trodde på familjens möjligheter att förändras, att hon respekterat familjens

egna åsikter och att hon inte gjort saker "åt" eller "bakom ryggen" på familjen utan att man hade arbetat tillsammans.

De förändringsresultat som erhållits i arbetet med familjerna skulle emellertid inte vara möjliga om inte målsättningen och förhållningssättet hade *konkretiserats i ett faktiskt arbetsinnehåll*. De blir ju endast abstraktioner som hänger löst i luften så länge de inte kan omsättas i ett faktiskt förändringsarbete i närkontakt med de utslagna människorna.

I arbetets innehåll och uppläggning går det inte att peka ut någon speciell aspekt som är viktigare än någon annan. När det gäller *olika typer av insatser* verkar det snarare vara *integreringen* av praktiska, pedagogiska och terapeutiska insatser, med flexibel anpassning av tyngdpunkten i dessa insatser till den enskilda familjens problem och behov, som bidrar till förändring.

Detsamma gäller *arbetet på olika nivåer*. För att åstadkomma förändringar måste man arbeta både med familjemedlemmarnas *individuella* problematik, med relationsstörningar och ostrukturerad vardagssituation i *familjesystemet* och med familjens isolering och utslagning i förhållande till *omgivning och samhälle*. Många familjer hade t ex tidigare fått erbjudande om arbete och barntillsyn, fått sin ekonomi "sanerad" eller fått samtalsbehandling i olika former utan att situationen på ett hållbart sätt hade förändrats. Detta visar givetvis inte att dessa insatser i sig var felaktiga. Det visar emellertid att insatser som begränsas till endast en nivå oftast är otillräckliga för att åstadkomma stabila förändringar av de onda cirklar som multiproblemfamiljerna lever i.

Modellens målsättning, förhållningssätt och arbetsinnehåll styrs av *de meta-teoretiska värderingar och teoretiska analyser som utgör den bakomliggande grundsynen*.

En *syn på människor*, som aktiva, meningsskapande subjekt som i dynamisk förändring kan välja, handla och ta ansvar (Del I: Kap 2.4), och en *samhällssyn*, som ser ett dialektiskt påverkansförhållande mellan individ och samhälle (Del I: Kap 3.4), är grundförutsättningar för att överhuvudtaget formulera en målsättning och ett förhållningssätt som bygger på principer om valmöjligheter, resurser, frigörelse, ansvar, respekt, dialog, samarbete och förändring av såväl inre som yttre strukturer och processer.

*Helhetssynen* med flera förklaringsnivåer där de olika nivåerna dialektiskt påverkar varandra (Del I: Kap 4.3) och den teoretiska analysen av *avvikelse och utslagning i nivåperspektiv* (Del II: Kap 4.2) är analogt förutsättningar för modellens specifika målsättning på olika nivåer och för integreringar av olika insatser i arbetet.

För att förverkliga modellens målsättning, förhållningssätt och arbetsinnehåll krävs i sin tur att man *organiserar verksamheten*, med struktur, ordnade arbetsförhållanden, lokaler, handledning, vidareutbildning etc,

så att denna fungerar som ett stöd för modellens intentioner.

Man skall naturligtvis inte (som vid många s k organisationsförändringar inom olika förvaltningar) börja med att administrativt organisera verksamheten för att först därefter se om det går att få in någon målsättning och något innehåll i denna apparat sas i efterhand. Grundsyn, mål och strategi måste givetvis först diskuteras fram och förankras på olika nivåer i förvaltningen. Verksamhetens organisatoriska utformning bör följa som en konsekvens av dessa val. Det är målen och värderingarna som skall styra organisation och administration — och inte tvärtom.

I hemma-hos-verksamhet i vårt land finns tyvärr många exempel på hur goda intentioner fördärvats, hur hemma-hos-arbetare slitits ut och hur (i förlängningen) familjer blivit lidande, genom att man inte gett hemma-hos-arbetarna en organisatoriskt vettig arbetssituation. *Kompetent handledning* borde t ex vara en självklar rättighet för alla som arbetar med psykosocialt förändringsarbete.

*Slutsats:* Det finns ingen enskild aspekt i modellen som utkristalliseras som särskilt förändringsstrategisk. Snarare verkar det vara de sammantagna effekterna av *målsättningen* att utveckla resurser och möjliggöra eget agerande och ansvarstagande genom att bryta familjens onda cirklar på olika nivåer, av *förhållningssättet* att sträva efter dialog, respekt och samarbete och av *arbetets innehåll* med *integrering* av praktiska, pedagogiska och terapeutiska insatser på både individ-, familj- och samhällsnivå, som gemensamt är positivt förändringsskapande. Genomtänkt organisation och kompetent handledning behövs i sin tur som stöd för att modellens intentioner skall kunna förverkligas.

Från ett mera övergripande perspektiv är det själva *kopplingen* mellan de *grundläggande värderingar* om tillvaron, människan, samhället och kunskapen (Del I) och den *teoretiska analysen* av avvikelser och utslagning (Del II) och *konkretiseringen* av dessa båda perspektiv i målsättning, förhållningssätt och arbetsinnehåll (Del III), som ger modellen dess styrka som psykosocialt förändringsarbete.

## Strategiska förändringsaspekter i familjernas inre och yttre förhållanden

I min tidigare redovisning av modellens målsättning (Del III: Kap 2.1) förde jag ett resonemang om vad jag tror leder till överskridande förändringar hos människor. Jag hävdade att det krävs ett ömsesidigt samspel mellan *ökad insikt* = förändring av individernas "inre" strukturer och processer, och *förändrade levnadsförhållanden* = förändring av "yttre" strukturer och processer i familjens vardagsliv och i förhållande till närmiljö och samhälle, och *egen förändringsaktivitet* = att själv välja och

handla. Det var tidigare erfarenheter av flera olika former av förändringsarbete som lett mig fram till ovanstående synsätt. Jag tycker att det får stöd också i denna utvärdering.

Begrepp som "insikt" eller "medvetenhet" kan ibland vara farliga att använda. Om man med dessa begrepp i första hand tänker på ett "intellektualiserande" i termer av något teoretiskt perspektiv (t ex psykoanalys eller kommunikationsteori) kan nämligen resultatet ibland snarare bli en form av "pseudoinsikt", — i betydelsen att man fått nya lite "finare" namn t ex på sin psykiska problematik — men utan att man nämnvärt ändrat sitt sätt att leva och förhålla sig. När jag i detta sammanhang använder begreppet "ökad insikt" menar jag överhuvudtaget inte någon inlärning av teoretiska termer. Det jag avser är en fördjupad förståelse för sin egen person, situation och historia som känslomässigt integreras "in på bara kroppen". Denna förståelse handlar främst om att kunna se på sig själv på ett nytt sätt, att få en annan identitet, att bli medveten om sina resurser och att se nya val och handlingsmöjligheter. För en sådan förändrad medvetenhet krävs oftast att man får möjlighet att samtala med en person som är accepterande och förstående och som kan visa på alternativa sätt och tänka och förhålla sig. Medvetenheten blir emellertid inte förankrad i ens personlighet om man inte får möjlighet att pröva och uppleva dessa alternativ i faktisk handling i sitt vardagsliv.

Det är min övertygelse att *det som är allra viktigast* för att förändringar skall äga rum och för att dessa förändringar skall bli stabila är att det psykosociala förändringsarbetet kan bidra till att *familjerna får en förändrad syn på sig själva och sin situation*. Det är något verkligt betydelsefullt som sker när de avvikande och utslagna människornas synsätt förändras till att bli mer hoppfullt, med nya valmöjligheter och handlingsalternativ. I ett vidare perspektiv kan man se detta som en *förändring av processerna i människornas tanke- och känsloliv*. Det är *personernas "världsbild"* — *själva sättet att se på sig själv och sitt liv* — som förändras:

— "Jag är inte bara värdelös, oduglig, utslagen, socialfall, arbetslös, dålig förälder osv. Jag kan också se andra och fina sidor hos mig själv. Det finns kanske andra möjligheter att leva och fungera. Vardagen består inte längre endast av nya akuta problem i en oupphörlig ström. Mitt liv är inte enbart ett utslag av omständigheter utanför min egen kontroll. Jag kan själv börja besluta, agera och ta ansvar . . ."

De förändrade processerna på intrapsykisk nivå har sina motsvarigheter i förändrade synsätt på förhållandena på interpersonell och strukturell nivå:

— "Vår familjesituation är kanske inte för evigt bestämd att vara så kaotisk, ostrukturerad och utan gemensamma beslut och samarbete. Vi kanske kan fungera på ett bättre sätt tillsammans."

— "Jag är inte dömd att stå utanför det övriga samhället, utan utbild-



ning, arbete och social gemenskap. Det finns kanske möjligheter att komma in i samhällsgemenskapen och få något meningsfullt att syssla med. Kanske jag till och med på längre sikt kan försöka förändra situationen inte enbart för mig själv utan också för andra . . .”

Dessa förändringar av inre processer går inte att ”mäta” utifrån. Det är snarare något som ”känns i luften”, — stämningen hos den enskilde, i familjen och i hemma-hos-arbetet blir en annan. Utåt märks detta ofta på att familjen inte längre nöjer sig med status quo. Den tidigare apatin och nedstämdheten förbyts i mera öppen kritik och ibland aggression. Familjen börjar ställa krav, både på sig själva och på omgivningen, och de ”lever rövare” om det inte går att snabbt ordna daghemsp plats, arbete, utbildning osv. Deras sätt att bete sig under denna övergångsperiod kan ofta vara väl så jobbigt för hemma-hos-arbetare och socialassistent, — jämfört med deras tidigare liv i rollen som ”anpassade socialfall”. Grundstämningen blir emellertid mera hoppfull och kommunikationen blir oftare mer öppen, både inom familjen och utåt.

Samtidigt med förändringarna i familjernas inre processer måste också förändringar ske i *familjernas yttre strukturer och processer*. Här är det två förändringsaspekter som verkar särskilt betydelsefulla:

*Familjernas vardagssituation och personliga förhållanden måste få ökad struktur* — i barnens omvårdnad, tillsyn, skolgång etc, i relationerna mellan föräldrarna och mellan dessa och barnen, i familjens ekonomi, mathållning, hemmets skötsel etc.

Med detta menar jag inte att så snabbt som möjligt försöka ”lösa” alla familjens problem (vilket kan ta mycket lång tid) och inte heller att försöka anpassa familjen till socialt accepterade normer på hur en ”sköt-sam” familj bör leva. Det väsentliga är att få överblick och ordning på situationen för att motverka det kaos som tidigare rått i dessa avseenden och som gjort att all energi och tid gått åt till att klara av alla nya akuta problem. Den ökade strukturen bidrar också till att barnens både faktiska och upplevda situation blir tryggare.

*De vuxna familjemedlemmarna måste komma in i samhällsgemenskapen genom att få något meningsfullt att uträtta.*

För de allra flesta familjerna verkar den definitiva vändpunkten komma i samband med att man får en meningsfull uppgift i form av arbete eller utbildning. Självkänslan stärks och man ser sig inte längre som utslagen. Man träffar andra människor och umgänget begränsas inte enbart till människor som själva lever i multiproblemförhållanden eller till olika myndighetspersoner. Man får ofta nya intressen och trots yrkesarbete eller studier verkar man få mera ork och intresse för barnen, hemmets skötsel osv. Det är emellertid först i *kombination med en förändrad syn* på sig själv och sin situation i stort som dessa yttre förändringar blir stabila och den positiva utvecklingen fortsätter.

Enbart yttre förändringar blir oftast mycket "sårbara" och familjen återfaller i regel snabbt i sitt gamla beteende då man möter motgångar, då ekonomin trasslar till sig, kursen inte startar, AMS-jobbet tar slut, då man inte får daghemsplats osv.

Om själva synsättet, däremot förändras är detta inte lika sårbart utan verkar kunna bära familjen genom yttre med- och motgångar. Att vända de onda cirkelorna till positiva processer leder till ökad styrka och stabilitet. Det nya synsättet påverkar hela familjens liv, även då hemma-hosarbetaren inte är närvarande och då förändringsarbetet har avslutats.

*Slutsats:* Psykosocialt förändringsarbete måste bygga på ett ömsesidigt samspel mellan förändringar av *inre processer, yttre strukturer* och *egen förändringsaktivitet*. Det krävs att familjerna både får en ökad medvetenhet, att deras yttre levnadsförhållanden förändras och att de får möjlighet att själva välja, handla och ta ansvar.

För att arbetet skall bidra till positiva förändringar i multiproblemfamiljers liv och till fortgående utveckling även sedan arbetet avslutats, måste detta leda till:

- att individerna får en förändrad syn på sig själva, sin situation och sina möjligheter att leva ett annorlunda liv
- att familjen får överblick och struktur i sina inre förhållanden vad gäller barnens omvårdnad, hemmets skötsel, ekonomin etc och att familjesystemet blir funktionellt med klara gränser, öppen kommunikation och positiva sociala kontakter
- att familjen får möjlighet att komma in i samhällsgemenskapen genom meningsfull sysselsättning i form av arbete eller studier.

*Detta förutsätter i sin tur att vi som arbetar tillsammans med dessa familjer själva har som grundsyn att människor både har vilja och förmåga till förändring.*

# Slutord

Förändringsarbete är mödosamt och tidskrävande. Även förändringar i organisationers och enskilda människors liv som paradoxalt verkar kunna inträffa över en natt har så gott som alltid mognat fram under ett långt förberedelseskede. Oftast är arbetet fram till överskridande förändringar segt och fyllt av baksalg vilket (speciellt för den typ av otåliga personer som jag själv representerar) kan vara mycket påfrestande. Vetenskapen om att det mitt i trögheten ofta försigår en värdefull förankring och integrering är inte alltid till någon tröst.

Både som psykoterapeut, handledare och konsult i förändringsarbete har jag ofta gjort den erfarenheten att de människor som direkt berörs många gånger inte alls har upplevt några förändringar då de själva varit mitt uppe i förändringsprocessen. Från min egen icke fullt så inblandade position har jag däremot kunnat se att förändringar faktiskt sker.

De familjer som berördes av avhandlingens utvärdering gav också ofta under arbetets gång uttryck för liknande upplevelser och stillastående. I uppföljningsundersökningens längre tidsperspektiv framgår det emellertid att stora positiva förändringar skedde i så gott som samtliga familjer. Med några av dem har jag haft en fortsatt personlig kontakt och jag har också efterhand hört mig för hur det fortsättningsvis har gått för de övriga familjerna fram till nu — flera år efter uppföljningsundersökningen. Det intryck jag fått från dessa informella ”uppföljningar” är att de positiva förändringarna överlag fortfarande står sig och att situationen för flera familjer ytterligare har förbättrats — Det skulle säkerligen vara ett lärorikt forskningsprojekt att återigen få möjlighet att intervjua familjerna om deras förhållanden och så här i efterhand få deras mera distanserade syn på de förändringar de varit med om.

Avhandlingen handlar om psykosocialt förändringsarbete. Att skriva om detta förändringsarbete har samtidigt för mig personligen varit ett förändringsarbete i sig.

Även om jag kunnat hålla en viss distans till avhandlingsarbetet genom att jag sysslat med mycket annat under tiden, så har också jag emellanåt hamnat i hopplöshetskänslor av att både jag och avhandlingen stått stilla. Det har upplevts som att jag jobbat hårt och engagerat i en viss riktning bara för att upptäcka att jag gått runt som i cirkel och återigen befunnit mig vid utgångspunkten.

Liksom floden är densamma samtidigt som den ständigt förändras och man därför inte kan gå ned i ”samma” flod två gånger har jag efterhand blivit varse att det ändå inte är utgångspunkten man återvänder till. Det

som till innehållet verkat vara oförändrat ha på processnivån inneburit en förändring. Man rör sig inte i cirkel utan i spiral fram till nya utgångspunkter som var och en kvalitativt befinner sig en nivå över den förra.

Det är säkerligen för tidigt att själv kunna bedömma vad detta arbete har inneburit för mig personligen men några generella förändringar tycker jag ändå att jag kan se. Jag har blivit alltmer övertygad i min meta-teoretiska syn på tillvaron och människan — som dynamiska helheter i kontinuerlig utveckling genom ömsesidig påverkan både inom och mellan de olika nivåerna. Det dualistiskt lineära och deterministiska antingen-eller-perspektivet har både teoretiskt och praktiskt ersatts av det holistiskt och systemteoretiskt cirkulära och dialektiska både-och-perspektivet. Jag har ytterligare stärkts i min tro på människors förändringsmöjligheter samtidigt som jag fått en ökad medvetenhet om att förändringsarbete tar tid och att man måste respektera även de människor som "gör motstånd" och försöka förstå dem ur deras perspektiv.

Det psykosociala arbetsfältet i vid bemärkelse har genomgått många positiva förändringar under den tid jag skrivit på avhandlingen.

Den gamla socialvården präglad av förmynderi och detaljreglering har ersatts av socialtjänsten som betonar människans egna resurser, egen aktivitet och eget ansvar. De mål, värderingar och vägledande principer som uttrycks i socialtjänstlagen delar jag helhjärtat. Det är också glädjande att lagens intentioner efterhand verkar bli alltmer förankrade vilket bl a framgår av att program för barn-, äldre- och individ- och familjeomsorgen börjar tas fram i socialtjänstlagens anda och av att icke-respekterande förhållningssätt och förslag till återinförande av utökat tvång bestämt tillbakavisas.

Inom psykiatrin får det ensidigt biologiska synsättet efterhand ge vika för ett mera balanserat bio-psyko-socialt perspektiv och här liksom inom omsorgerna för fysiskt och psykiskt utvecklingsstörda pågår en positiv avinstitutionisering till förmån för eget boende och vård i mera öppna former. Inom sjukvården i stort ersätts den objektifierande synen på de sjuka alltmer av ett synsätt där patientens egen aktivitet och eget ansvar betonas.

Kunskaperna om psykosocialt arbete och psykoterapi har ökat, relationerna dem emellan har klarnat både vad gäller skillnader och likheter och medvetenheten har blivit större om att båda dessa verksamheter är kvalificerade och nödvändiga. Teoretiskt bemöts förespråkare för "den enda sanna läran" allt oftare av företrädare för ett mer genomtänkt dialektiskt perspektiv.

Tillsammans med behovet av teori- och metodutveckling, ökad yrkeskompetens och kvalificerad handledning har dessa förändringar bidragit till att det psykosociala arbetet efterhand har breddats, fördjupats och professionaliserats. Jag tycker att detta är mycket positivt och troligen en förutsättning för att öka det betydelsefulla samarbetet med frivilliga organisationer och med de fackliga rörelserna i s k kamratstödande verksamhet ute på arbetsplatserna.

Det har varit väldigt stimulerande att få vara med på ett hörn i denna spännande utveckling.

Som lärare vid socialhögskolan hade jag nöjet att efterhand möta nya studenter som i stort sett endast hade hört talas om de gamla socialvårdslagarna och som helt självklart tänkte i socialtjänstens nya anda.

Som kursledare inom St Lukasstiftelsens utbildning i psykosocialt arbetssätt har jag, via kursdeltagare från många olika yrkeskategorier representerande alltifrån socialtjänsten, skolan, psykiatrin och omsorgerna till svenska kyrkan, de fria samfunden och olika sektorer inom näringslivet, fått erfara vilken bredd det psykosociala arbetet har fått och vilket kunskapsug som finns.

Som forskarassistent vid Institutionen för socialt arbete i Göteborg fick jag medverka i uppbyggnadsskedet av det nya forskningsämnet och bl a skriva fram det första förslaget till påbyggnadsutbildning i socialt arbete.

Som konsult i olika sammanhang och som sk handledare inom handledarutbildningen i psykosocialt arbete vid Göteborgs universitet har jag mött erfarna socialarbetare som sett behovet av kvalificerad processhandledning som fullständigt självklart. Jämfört med det motstånd mot handledning som jag på många håll mötte, då jag för ca 10 år sedan började arbeta som psykolog på socialbyrå och till en början fick gå runt och "sälja" handledning som något man åtminstone borde prova, har det verkligen skett en attitydförändring.

Som lärare i familjeterapi har jag mött människor från många olika yrken som lämnat det ensidiga problemsökandet på individnivå till förmån för ett tänkande i flera förklaringsnivåer. Inom "Svenska föreningen för utbildare i familjeterapi" har jag också fått verka för att det systemteoretiska paradigmet skall jämföras med det psykoanalytiska inom den statliga psykoterapiutbildningen fram till legitimationsnivå.

Min erfarenhet är alltså att mycket positivt är på gång. Samtidigt är jag dock övertygad om att väldigt mycket återstår för att det psykosociala arbetet skall bli verkligt effektivt i att förändra livsbetingelserna för de människor som det ytterst är avsett för. Det räcker inte med genomtänkta program, intressanta projekt, bättre vidareutbildning och fler handledare — systemen som helhet måste förändras.

Det är ett systemteoretiskt axiom att om man vill medverka till människors förändring så kan man inte ha en organisation vars ideologier och strukturer står i direkt motsättning till de förändringar man vill åstadkomma.

Om vi menar allvar med att de människor vi arbetar med skall utveckla egna resurser, fatta egna beslut, agera för förändring, delta aktivt i samhällslivet och ta eget ansvar så måste samma grundsyn också prägla våra organisationers struktur och strategier och vår ledningsfilosofi och personalpolitik. Förändringsarbetet måste därför starta med oss själva

med våra värderingar och med den kultur som fortfarande dominerar våra organisationer.

Det finns fortfarande en omedvetenhet om meta-teoretiska värderingar och det konkreta arbetet på fältet vilket bl a framgår av att olika modervågor och konservativa strömningar ibland kan vinna framgång i det psykosociala arbetets utkanter. Vi måste därför eftersträva en mycket klarare koppling mellan de grundläggande målen och värderingarna och ökade kunskaper om människors faktiska behov och utveckling av teorier och metoder och förverkligandet i fältarbetet.

De organisationsförändringar som jag tror är nödvändiga innebär sammanfattningsvis:

- ökad värdegemenskap kring mål och synsätt
- systematisk kunskapsuppbyggnad om människors faktiska behov och om vad som är förändringsbefrämjande
- serviceorientering dvs att med allvar och konsekvens sätta "brukarnas" behov i centrum för arbetet
- mål- och ramstyrning som ledningsfilosofi dvs klarare målformuleringar, målen överordnade verksamhetens strukturer och rutiner, uppföljning av hur målen nåtts i de berörda människornas liv snarare än av hur regler och rutiner inom vårdapparaten har följts
- långt driven decentralisering av löpande verksamhetsfrågor med ansvar och befogenheter på lägsta möjliga nivå och med frihet att utveckla arbetsinnehåll och metoder efter lokala förutsättningar och behov
- ny "image" dvs en trovärdig bild utåt, tex i massmedia, av vad vi faktiskt gör och står för.

Att vidareutveckla dessa idéer kräver troligen sin egen bok vilket jag, både för avhandlingens, läsarens och min egen skull, skall undvika i detta slutord. Eftersom jag för närvarande är engagerad i ett policyarbete vid Göteborgs socialförvaltning som syftar till en sådan förändring av förvaltningskulturen är det däremot inte otänkbart att jag återkommer i ett annat sammanhang.

Förändringsarbete tar visserligen både tid och kraft men man får också väldigt mycket positivt tillbaka som är utvecklande för en själv.

Att få vara med när människor får ökad medvetenhet utvecklar sina resurser själva börjar handla för förändring och tar ökat eget ansvar ger i sig många belönande upplevelser.

Att arbeta med människors förändring och med förändring av organisationer vars huvuduppgift är att förändra människors livsbetingelser är också alltid spännande eftersom "resultatet" aldrig kan förutsägas, varken för en själv eller för andra. På samma sätt som ökad förståelse för andra både kräver och leder till ökad självförståelse, till att jag s a s får lägga min egen-förståelse i vågskålen med beredskap på förändring av mitt sätt att se på såväl mig själv som andra, så kommer engagemang i förändringsarbete både att kräva och leda till egen-förändring.

Jag kan inte tänka mig något mera engagerande än att få arbeta för andra människors utveckling och förändring och samtidigt kunna hoppas på att man också själv under processens gång kommer att utvecklas och förändras.





# APPENDIX

# TEORIER FÖR PSYKOSOCIALT FÖRÄNDRINGSARBETE

## SYFTE OCH KRITERIER

I detta Appendix presenteras teorier för psykosocialt förändringsarbete som jag valt på olika förklaringsnivåer (enligt mitt resonemang i Del I kap 4).

Tanken är att dessa teorier skall utgöra en grund både för analysen av multi-problemfamiljen (Del II kap 3) och för utvecklingen av modellen för psykosocialt förändringsarbete (Del III).

De teorier som presenteras har jag valt utifrån tre olika kriterier. Teorierna måste

- överensstämma med mina grundläggande meta-teoretiska ställningstaganden (Del I),
- företräda ett *dialektiskt perspektiv*, både inom respektive förklaringsnivå och genom att de, även om de utgår primärt från en nivå, också har ett synsätt som innefattar samband och relationer till de andra nivåerna,
- vara *användbara i praktiken*, både för att analysera avvikelse och utslagning och för att utgöra en teoretisk grund i utvecklingen av en modell för psykosocialt förändringsarbete.

De två första kriterierna kan behöva en särskild kommentar eftersom det finns skilda uppfattningar om olika teories bakomliggande värderingar.

Psykoanalytisk teori kan t ex uppfattas som ett uttryck för en konservativ och repressiv människosyn som fråntar människan hennes valmöjligheter och ser henne som en slav under omedvetna drifter med enbart marginella möjligheter till förändring. Man kan emellertid lika väl se psykoanalysen som både en förespråkare för och en väg till medvetenhet och frigörelse.

På liknande sätt kan t ex systemteori ses som ett uttryck för en statisk och deterministisk grundinställning där det överordnade systemet kontrollerar och styr individen vars valfrihet enbart blir skenbar. Systemteori kan emellertid också ses som förespråkare för ett kritiskt dialektiskt tänkande vilket ger människan ökade möjligheter att nå ett meningsfullt helhetsperspektiv som kan hjälpa henne att ta ställning mot de rådande strukturerna.

Inom respektive teori finns dessutom skilda riktningar med delvis olika värderingar. — Inom den psykoanalytiska teorin mellan "ortodoxa" teoretiker som betonar att människan huvudsakligen styrs av sina omedvetna drifter och sk neo-freudianer, holister, jag-psykologer etc som mera betonar människans medvetna delar med förmåga till självständighet och valmöjligheter. — Inom systemteorin mellan teoretiker som huvudsakligen ser system som "öppna" med betoning av påverkansprocesser mellan olika system och möjligheter till överskridande förändringar och teoretiker som ser system som "slutna" med små möjligheter till förändring.

Liknande möjligheter till olika tolkningar och olika skolbildningar finns inom en rad andra teoretiska synsätt t ex inom kognitiva teorier som Piagets utvecklingspsykologi. Några betonar det biologiska arvet som styrande individens utveckling, andra lägger betoningen på miljöinflytande medan ytterligare andra understryker samspelet mellan biologiska arvet, individens egen aktivitet och miljön.

Av dessa skäl tror jag därför att man med viss förenkling kan påstå att en viss teori *kan* tolkas som förespråkare för skilda värderingar och därför *kan* användas såväl i ett förtryckande som frigörande syfte.

Även om de teorier som jag här skall presentera, *av mig* uppfattas som överensstämmande med den människosyn, den samhällssyn och det holistiska perspektiv som jag tidigare redovisat så finns det således avvikande uppfattningar. Jag ser därför som enda möjlighet att man explicit *redogör för sina meta-teoretiska värderingar*, vilket jag alltså försökt göra i Del I, och det är min förhoppning att läsaren skall se teorierna i ljuset av mina tidigare ställningstaganden.

Syftet med den följande presentationen är att ge en teoretisk grund som kan användas både för analys av avvikelse och utslagning och för utvecklingen av en modell för psykosocialt förändringsarbete. Jag kommer därför inte att göra en kritisk analys av de teorier som presenteras eller diskutera olika inriktningar inom dessa. Framställningen får mera karaktären av ett "neutralt kompendium" där jag försöker sammanfatta det jag uppfattar som allmängiltigt i dessa teorier.

Större delen av det konkreta arbetet i den modell för psykosocialt förändringsarbete (i form av hemma-hos-arbete) som presenteras i Del III sker direkt i familjernas vardagssituation. Den huvudsakliga arbetsnivån är därför oftast den interpersonella. Av detta skäl har jag kompletterat teoripresentationen på denna nivå med korta beskrivningar av målsättning och tillvägagångssätt i dessa teorigens tillämpning i förändringsarbete.

De teorier som skall presenteras har olika terminologi och betonar olika aspekter och som tidigare nämnts har man ibland betonat motsättningar mellan dem t ex mellan psykoanalytisk teori och systemteori. Som jag ser det är emellertid mycket av dessa uppfattningar om motsättningar uttryck för nivåsammanblandning (se Del I:4.2 och 4.3).

Det är enligt min uppfattning fullt möjligt att en teori kan vara funktionell på en nivå vilket inte motsäger att en annan teori samtidigt kan vara funktionell på en annan nivå. Teorier måste alltid betraktas som "kartor" som från skilda perspektiv, nivåer och grad av noggrannhet sammanfattande försöker beskriva vissa aspekter av tillvaron. Teorier är däremot aldrig "lika med verkligheten" och det finns givetvis ingen teori som ensam förmår täcka tillvarons helhet. Under förutsättning att olika teorier tolkas inom samma meta-teoretiska referensram är det därför varken så att de behöver utesluta eller motsäga varandra. När det gäller de teorier som här skall presenteras anser jag att de mycket väl kompletterar varandra och att de från ett övergripande perspektiv har många likheter, främst genom att de förmedlar ett dialektiskt synsätt både inom respektive nivå och i relation till andra förklaringsnivåer.

## 25 Teorier på intrapsykisk nivå

Bland de många teorier som primärt utgår från intrapsykisk nivå är det flera som överensstämmer med mina grundläggande värderingar. Existentialistiskt och gestaltpsykologiskt orienterade synsätt har haft stort inflytande på mina meta-teoretiska ställningstaganden (Del I). Däremot tycker jag att dessa teorier är svåra eller alltför begränsade för att kunna användas i analys av avvikelse och utslagning och i modellutveckling i psykosocialt förändringsarbete.

De teoretiska perspektiv som jag anser är mest användbara på denna nivå är kognitiva och psykoanalytiska teorier om människans intellektuella och känslomässiga utveckling. I detta kapitel skall jag försöka presentera huvuddragen i dels kognitiv utvecklingsteori enligt Jean Piaget, dels psykoanalytisk utvecklingsteori enligt Anna Freud och Erik H Eriksson.

### 25.1 Kognitiv utvecklingsteori

Kognitiv utvecklingsteori behandlar psykiska processer för "informationsbearbetning" som perception, tänkande, minne och kreativitet. Dessa kognitiva processer har en avgörande betydelse för individens intellektuella utveckling men också indirekt för den sociala och känslomässiga utvecklingen.

Intresset för människans kognitiva utveckling, för "hur man tänker" och hur tänkandet utvecklas, har troligen funnits mycket länge i vårt släktes historia. Funderingar kring dessa frågor återfinns till exempel genom hela filosofins historia från antikens greker och framåt. Bland framstående kognitiva teoretiker i vår tid kan bl a nämnas Jean Piaget, L S Vygotsky, Heinz Werner och Jerome Brunner. Här skall jag begränsa mig till Piaget.

#### 25.1.1 Grundsyn enligt Jean Piaget

Den schweiziske biologen, kunskapsteoretikern, filosofen, barnpsykologen m m Jean Piaget kan sägas företräda en humanistiskt biologisk och dialektiskt strukturalistisk syn på människans utveckling. (För kort beskrivning av Piagets liv, arbete och teoretiska bakgrund se David Elkind: "Barns utveckling och uppfostran", 1978.)

För att förstå Piagets kognitiva utvecklingsteori måste man försöka sätta sig in i hans bakomliggande filosofiska och vetenskapsteoretiska grundsyn. Detta är emellertid inte särskilt enkelt eftersom Piaget utifrån en djupgående tvärvetenskaplig kunskapsgrund med skarpsinnig

logisk elegans genomgående skriver mycket informationstätt. Jag har därför haft stor nytta av den klagörande analys av Piagets helhetssyn som Björn Sandgren ger i "Kreativ utveckling" (1974 spec kap 1).

Piaget representerar en vetenskapsteoretisk grundsyn som kan kallas *genetisk strukturalism*, — ett synsätt som han själv främst utvecklar i "Strukturalismen" (1972) och i "Psychology and Epistemology. Toward a Theory of Knowledge" (1972). Den genetiska strukturalismen bygger på ett antal grundantaganden som fritt efter Piaget och Sandgren kan beskrivas enligt följande.

Liv i alla former, oavsett om det gäller bio-fysiska- eller bio-sociala system, är uttryck för en *kontinuerlig skapande aktivitet*. En organism kan ses som ett *aktivitetscentrum* som i interaktion med sina omvärldsbetingelser skapar sin egen verklighet, utveckling och historia. Begreppet aktivitetscentrum är alltså "vidare" än organismen i sig eftersom det också innefattar den miljö (i vid bemärkelse) mot vilken organismens aktivitet riktar sig. Detta centrum för samspel, inom organismen och mellan organism och omvärld, har en form av "inre begriplighet" som i sin tur skapas genom organismens aktivitetsyttringar.

Organismen som aktivitetscentrum kan därför sägas vara en aktivitetsform med en "initial ordning" vilken har "egenskapen" att förändras som följd av organismens aktiva samspel med sin miljö. Själva förändringen och dess riktning beror både på slumpfaktorer — i betydelsen att organismen i sin aktivitet konfronteras med en omgivning som i sig är omöjlig att helt förutse eller kontrollera — och på internt determinerade faktorer (i organismen) — i betydelsen att de effekter som kontakten med omgivningen resulterar i, för att kunna upptas i eller "begripas" av organismen, på något sätt måste överensstämma med den "initiala ordning" som kan ses som organismens (förändrings)"princip". I kvalitativ bemärkelse kan man därför säga att förändringen kommer att ske i en riktning mot ökad intern "ordning" eller "begriplighet".

En organism är en *process i tiden* genom att den ingår som en fas i evolutionsprocessen. Såväl organismens initiala struktur som principerna för dess förändring, fram till den "evolutionspunkt" som den aktuella organismen representerar, definieras av tidigare organismer/ erfarenheter i evolutionsprocessen. Samtidigt äger emellertid organismer egenskapen att förändras i det kontinuerliga samspelet med miljön. En organism är därför på samma gång både en individuell oberoende process och en produkt av det ekologiskt historiska sammanhang i vilken den ingår. Organismer är alltså inte enbart styrda av "arv" och "miljö". Genom att varje organism är ett uttryck för en kontinuerlig skapande aktivitet har dess förändring också en oförutsägbar och innovativ karaktär — en form av unik egenaktivitet i allt liv — som är överordnad både de historiska processerna och slumpen. I den process där biokemisk eller kognitiv information omvandlas från extern ordning till meningsbärande information i organismen går det därför aldrig helt att förutsäga vad organis-

mens aktivitet och samspel med sin omgivning får till resultat. Förändringen är inte enbart en ackumulering av kvantitativ information utan innebär i grunden att något kvalitativt nytt tillkommer.

”Eftersom en strukturell förändring icke enbart avser subjektet utan också objektet och relationen mellan subjekt och objekt, innebär en sådan förändring att i ett kvalitativt annorlunda subjekt på ett kvalitativt nytt sätt samspelar med en kvantitativt annorlunda omvärld dvs ett nytt utvecklingstryck föreligger, vars konsekvenser ej är förutsägbara.”

(Sandgren, 1974 s 23)

Organiska system har alltså den ”inbyggda” egenskapen att utvecklas enligt en i generell bemärkelse ordnad form av förändring. Eftersom varje övergång mellan tillstånd eller faser är en ”skapande övergång” i vilken något kvalitativt nytt tillkommer är denna ordnade form av förändring varken uttryck för slump eller determinism. En utvecklingsprocess är en totalitet med en intern ”mening” vars förändring är en konsekvens av hela processens tidigare och aktuella historia.

Den ”interna meningen” kan ses som en strävan mot en form av dynamisk jämvikt. En förändring av processen innebär därmed att det är den interna meningen, den dynamiska jämvikten i sig, som omstruktureras och förändras — i en riktning mot en högre nivå av jämvikt.

När det gäller människan sker den individuella utvecklingen i en socialisationsprocess där individen interagerar både med sig själv, med familj och närmiljö och i förlängningen med hela samhällssystemet — med den mängd av mänskliga relationer och handlingar och samhälleliga värderingar, strukturer och processer som detta innefattar. För människan inbegriper därmed utvecklingsprocessens strävan mot högre jämviktsformer också den sociala strukturens form av jämvikt. Individens utveckling är därför ett resultat av samspelet både inom och mellan individens bio-psykologiska historia och det sociala systemets historia. I denna utveckling är individen själv medskapare av både sin egen och samhällets verklighet och historia. Människan kan således betraktas som en aktiv intentionell bio-psyko-social organism som söker mening och helhet. Genom hennes egen aktivitet kan ”verkligheten” omfattas och omvandlas till en form av ”inre begriplighet”.

Den kognitiva utvecklingen kan beskrivas i termer av två processer som dialektiskt påverkar varandra:

*Ontogenes* — principen om en individuell biologiskt betingad utveckling vilken påverkar den psykologiska utvecklingen.

Denna ”inbyggda” utveckling sker både mot ökad differentiering och specificering av primitiva handlingssystem som sammanlänkas med varandra och mot ökad hierarkisk integration och centralisering av differentierade och internt integrerade delar till en total mental organisation.

Perceptionen utvecklas i generella termer från en oklar helhetsuppfattning där allt är "en enda gröt", via differentiering och ökad detaljuppfattning, till en integrerad meningsfull helhetsuppfattning.

*Homeostas* — principen om utveckling genom organismens aktiva strävan efter *jämvikt* mellan olika processer av instabilitet och stabilitet.

Denna strävan kan ses som en "anpassningsprocess" (benämns *adaption*) till en jämvikt mellan organismens påverkan av omgivningen och omgivningens påverkan av organismen. I adaptationsprocessen kan organismen tillgripa två funktionella former av kompletterande "handlings-scheman":

- *Assimilation*: där olika intryck inkorporeras med och upptas i redan existerande tankestrukturer. — Barnet bygger vidare på föreställningar och uppfattningar som det har av omvärlden också när det möter något nytt (t ex "att suga på tummen" integreras med "diandets schema").
- *Ackomodation*: där redan etablerade tankestrukturer förändras i överensstämmelse med yttervärldens påverkningar. — Barnet bygger om och förändrar sina befintliga tankestrukturer för att kunna förstå nya intryck att och omfatta gamla erfarenheter på ett annat sätt än förut. Detta möjliggör att även nya, och för den uppnådda erfarenheten "avvikande" erfarenheter, kan integreras (t ex att det inte enbart är barnets moder som är "mamma" utan att även andra barn har mödrar).

I all utveckling förekommer därför en dialektisk process mellan två motsatta tendenser i organismen — behovet av att bevara kontinuitet och integritet för sin fortlevnad och behovet av att bearbeta olika former av diskontinuitet (obalans) för att säkerställa en fortsatt utveckling. Varje kognitiv förändring utgår härvid från en given (tanke)struktur och utmynnar i en ny struktur.

Piaget vänder sig således både mot ett synsätt där individen passivt påverkas av stimuli från den omgivande miljön och mot en ensidig biologisk syn där individens utveckling enbart styrs via arvsanlagens programmering och mognad. Han betonar istället att kognitiva strukturer för perception, tänkande, minne, fantasi, kreativitet etc växer fram i det dialektiska samspelet mellan mognadsprocesser i nervsystemet bestämda av arvsanlagen och individens egen aktivitet och samspel med omvärlden.

För fördjupning se Björn Sandgren: "Kreativ utveckling" (1974), Jean Piaget: "Strukturalismen" (1972) och Jonas Langer: "Theories of Development" (1969).

### 25.1.2 Utveckling i stadier enligt Jean Piaget

Människans kognitiva utveckling sker i en stegvis process som med hän-

syn till tankarnas "organisationsnivå", — "sättet" att tänka — kan indelas i olika utvecklingsperioder. Efter de kognitiva strukturer som finns i olika åldrar för insamling och organisering av erfarenheter, utskiljer Piaget tre huvudperioder i den kognitiva utvecklingen:

- Den *sensoriskt-motoriska* utvecklingsperioden (0— ca 2 år) (som i sin tur kan indelas i sex olika stadier).
- De *konkreta operationernas* utvecklingsperiod (ca 2—12 år) med det *förbegreppsliga* (preoperationella) stadiet (ca 2—4 år) och det *intuitiva* (åskådliga) tänkandets stadium (ca 4—7 år) som förstadier till de *konkreta tankeoperationernas* stadium (ca 7—12 år).
- De *formella tankeoperationernas* utvecklingsperiod (ca 12 år till vuxen ålder).

Perioderna uppträder alltid i samma ordningsföljd men däremot kan barnens biologiska ålder variera mellan olika barn i samma period. Gränserna mellan perioderna är flytande och "normal tillbakagång" till tidigare utvecklingsstadier kan ibland inträffa t ex då individen återgår till tidigare beteendemönster för att bearbeta och stabilisera en viss förmåga.

De olika utvecklingsperioderna skall här behandlas mycket sammanfattat. Vid behov av fördjupning hänvisas till Jean Piaget: "Intelligensens psykologi" (1971), "Språk och tanke hos barnet" (1973), Nancy Bratt: "Den tidiga jagutvecklingen" (1975) samt Jonas Langer: "Theories of Development" (1969). Se också litteraturlistan under "Appendix: Teorier på intrapsykisk nivå — Kognitiv utvecklingsteori".

### 1. Den sensoriskt-motoriska utvecklingsperioden (0—ca 2 år)

Under perioden från födelsen fram till ca 2 års ålder frigörs barnets reflexrörelser från barnets sinnesintryck. Barnet reagerar till en början på intryck från yttervärlden och från sin egen kropp med hjälp av sina medfödda reflexer, sinnen och motorik. Ur reflexerna växer det fram av barnet kontrollerade varseblivnings- och rörelsestrukturer (senso-motoriska scheman). Ur sug-reflexen bildas t ex genom generalisering av "allt som har med suga att göra" en kategori, "sugaschemat" som genom differentiering indelas i olika undergrupper, t ex "suga — som ger mat", "suga — ger ej mat" etc. Olika scheman sätts samman och integreras till större helheter genom koordinering och samarbete t ex mellan "suga-schemat", "se-schemat" och "gripa-schemat" som då barnet ser en leksak, griper efter den och för den till munnen för att suga på den.

Det nyfödda barnet är från början "autistiskt" i sitt "tänkande" dvs barnet lever i sin egen värld utan att kunna differentiera mellan sig själv och omvärlden. Genom att det efterhand bildas vissa övergripande mönster, "scheman" i barnets tänkande utvecklas ett jag (ego). Barnet övergår då till att bli egocentriskt i sitt tänkande dvs barnet uppfattar att "allt utgår från mig" och det ser sig själv som "centrum i världen". Barnet saknar därför i denna ålder förmåga att skilja på vad som är subjektivt och objektivt, fantasi och verklighet etc.



Under denna period läggs grunden för uppfattningen av begrepp som objekt, rum, tid och kausalitet. Detta sker genom en successiv utveckling av barnets förmåga till diskrimination, till identifiering och slutligen till en primitiv klassificering. Barnet kan däremot inte ännu internalisera sina handlingar, dvs dessa kan inte utföras "i tanken".

## 2. De konkreta operationernas utvecklingsperiod (ca 2—12 år)

### 2a. Det symboliska tänkandets stadium (ca 1,5—4 år) (det förbergreppsliga, preoperationella stadiet)

Barnet börjar använda symboler och ord för att referera till frånvarande objekt och tidigare upplevda situationer. Det imiterar andra människors beteende och sådant som det upplever som karakteristiskt för ett objekt. När barnet imiterar sker en internalisering dvs barnet "tar in" detta (ex beteende) och gör det till sitt eget genom att bilda en form av symbol för det som internaliseras. Denna mentala symbol kan uppstå om det som stöd för barnets tänkande finns en relation bakåt till en konkret erfarenhet.

### 2b. Det åskådliga tänkandets stadium (ca 4—7 år) (det intuitiva stadiet)

Barnet utvecklar en viss förmåga att motivera åsikter och handlingar och att bilda begrepp. Tänkandet är emellertid inte operationellt i betydelsen att barnet är i stånd till mentala jämförelser, utan tänkandet är styrt av omedelbara perceptioner. Perceptionen kan sägas vara "centrerad" vilket innebär att barnet oftast uppfattar en aspekt åt gången. Tänkandet har ännu inte utvecklats till en "styrande" funktion. Barnet har därför svårigheter med att föreställa sig en organiserad händelsesekvens, vilket t ex kan resultera i att barnet inte kan lämna relaterade förklaringar till en händelse.

Den mentala strukturen i detta stadium innebär en fortsatt oförmåga att gruppera på ett meningsfullt sätt och brist på förståelse för att kvantitet är bestående även om formen ändras. Barnet har också svårigheter med att ordna föremål i serier och att se relationen mellan helheten och de ingående delarna eller mellan klasser och deras underklasser.

Under detta stadium utvecklas begreppet *funktion*. Om ett barn t ex ser ett snöre som vikts i rät vinkel som man gradvis drar i så att ena "benet" A i vinkel blir kortare, så förstår barnet att "benet" B blir längre allteftersom "benet" A blir kortare. Detta innebär dock inte att barnet uppfattar längden ordningsmässigt (ändpunkternas ordning dvs längre — längre bort) eller genom kvantifiering av intervallerna. Barnet utvecklar också begreppet *identitet* dvs att det är "samma snöre" även om respektive vinkels längd har förändrats.

Barnet blir nu medvetet om att regler finns och uppfattar dem oftast

som helt absoluta. Olydnad bedöms exempelvis utifrån konsekvenserna av beteendet och inte utifrån intentionen. Egocentricitet präglar oftast barnets kommunikation med andra. Barnet har t ex svårigheter med att uppmärksamma en annan persons åsikter samtidigt som det klarar ut och framför sina egna. Barnet tillskriver naturfenomen liv och känslor och tror ofta att dessa är gjorda eller kontrollerade av människor.

### 2c. De konkreta tankeoperationernas stadium (ca 7–12 år)

Barnet lär sig efterhand att behärska en mängd kognitiva begrepp rörande tid, rum, mängd etc och får en ökad förmåga att omfatta och koordinera ett antal dimensioner, egenskaper och aspekter hos individer, föremål, situationer osv. Barnet är emellertid oftast beroende av konkreta operationer på konkreta föremål för sina tankeoperationer. På konkreta objekt kan barnet nu tillämpa reversibla "omvändningsbara" tankeoperationer och upptäcker härvid "invariansprincipen" dvs inser t ex viktens, mängdens och volymens konservation (= "samma totalvärde"). Saft i ett smalt glas når t ex högre upp än i ett brett glas men om man håller saften från det smala till det breda glaset är mängden saft fortfarande densamma. Barnet förstår också att ökning i ett visst avseende samtidigt kan medföra en minskning i ett annat, som då man håller saften från det ena glaset till det andra.

Efterhand kan barnet lämna sitt tidigare egocentriska sätt att tänka. Detta sker bl a genom att det lär sig att andra individer kan ha andra värderingar än barnet självt och att regler kan fylla en funktion även för andra människor. Barnet förstår nu att detta kan innebära att man måste kompromissa mellan sina egna och andras intressen och att man måste avväga sitt eget beteende mot andras.

### 3. De formella tankeoperationernas utvecklingsperiod (ca 12 år till vuxen ålder)

Denna period kan ses som slutskedet i intellektets strukturella utveckling. Barnet kan nu utgå från hypoteser och resonera sig fram till en lösning på problem utan att ha tillgång till konkret material att laborera med. Det förstår att problem kan lösas på olika sätt och att lösningarna oftast kan kontrolleras och verifieras. Tänkanget är nu reversibelt även på abstrakt nivå, dvs man kan "i huvudet" utföra även komplicerade icke-konkreta tankeoperationer "baklänges", i "motsatt riktning".

Barnet förfogar nu i princip över samma operationella kognitiva schema som den vuxne individen.

### Sammanfattning

Den kognitiva utvecklingen sker i samspel mellan individens biologiskt styrda mognad och de erfarenheter genom egen aktivitet som individen

gör i relation till miljön. Tankestrukturerna utvecklas ur samspelet mellan organismen och miljön genom ständigt pågående jämviktsförskjutningar via assimilations- och ackomoderationsprocesser.

Utvecklingen sker stegvis i olika faser, som i förhållande till de mentala strukturernas funktion, "sättet" att tänka, kvalitativt skiljer sig från varandra.

I generella termer över de olika stadierna sker den kognitiva utvecklingen:

- från ett allmänt kaotiskt tillstånd genom differentiering och integrering till en meningsfull helhet
- från att vara direkt relaterat i egna kropps- och sinnesupplevelser till ord som symboler för objekt och internalisering av dessa symboler bl a genom imitering
- från en aspekt i taget till sammanhållna händelsesekvenser
- från reflexer till sensomotoriska schemata och vidare från konkreta till abstrakta operationer med hypotetiska och reversibla resonemang.

Barnets sociala "attityd" är till en början egocentrisk — omvärlden uppfattas som en funktion av barnets eget handlande och upplevelsorna centreras kring den egna kroppen och det egna perspektivet. Barnet kan inte handla med olika aspekter samtidigt och har svårigheter med att samtidigt uppfatta både sina egna intressen och andras behov. När barnet blir äldre och upptäcker motsatta åsikter och möter olika sociala institutioner genomgår tänkandet en decentraliseringsprocess. Barnet kan uppfatta såväl andras som sina egna intressen och kan både följa och modifiera reglerna för interaktion med andra.

Det sociala samspelet med andra människor, speciellt hur föräldrarna förmår stimulera och möta barnets olika behov, är mycket betydelsefullt och de erfarenheter som individen gör i relation till sin miljö kommer i hög grad att påverka utfallet av den kognitiva utvecklingsprocessen.

## 25.2 Psykoanalytisk utvecklingsteori

Psykoanalys är ett omfattande teoretiskt system som introducerades av Sigmund Freud i slutet av 1800-talet. I begreppet "psykoanalys" innefattas både en form av vetenskapsteori, en metod att undersöka psykiska fenomen, en teori om själslivets utveckling och funktion och en metod att hjälpa människor att komma tillrätta med psykiska problem. Jag kommer här huvudsakligen att begränsa mig till den utvecklingsteoretiska aspekten.

Psykoanalysen har ständigt förändrats och utvecklats. Detta synsätts upphovsman Sigmund Freud ansåg t ex aldrig själv sina teorier som fullständiga eller "färdiga" utan fortsatte hela sitt liv att modifiera och

utvidga dem. En rad andra psykoanalytiska teoretiker har fortsatt denna utveckling och har på olika punkter vidareutvecklat eller brutit med Freud men där huvudprinciperna i hans teorier fortfarande utgör grunden i de nya systemen. Generellt har utvecklingen gått mot att alltmer betona de medvetna delarna i personligheten och att vidga perspektivet till att även omfatta det i samhället och kulturen som påverkar individen.

Psykoanalytisk utvecklingsteori har med tiden blivit en mycket omfattande teoribyggnad som jag inte i detta sammanhang skall försöka beskriva i alla dess dimensioner och aspekter (för att inte tala om de sinsemellan delvis olika skolbildningarna). Jag kommer därför inte att specifikt behandla de olika metapsykologiska (dynamiska, ekonomiska, topografiska, strukturella, genetiska och adaptiva) aspekter eller de drifttämjande processer, objektrelationer, adaptiva funktioner, ångestnivåer, försvarsfunktioner, identitetsbildning, internaliseringsprocesser m m som egentligen skulle behöva beskrivas i varje fas av utvecklingen för en mera fullständig redovisning. Eftersom mitt syfte här begränsas till att lägga en teoretisk grund i psykoanalysens syn på utveckling och utvecklingsstörningar, som underlag för en senare analys av multiproblemfamiljen (och inte att försöka utbilda läsaren till psykoanalytiker), så hoppas jag att min följande redovisning skall vara tillfyllest. För fördjupning se litteraturlistan under av "Appendix: Teorier på intrapsykisk nivå — Psykoanalytisk utvecklingsteori".

För att ge en konceptuell bakgrund skall jag först kortfattat redogöra för Sigmund Freuds grundläggande synsätt på människans utveckling. Därefter följer för åskådlighetens skull först en beskrivning av den "normala" utvecklingen enligt Anna Freud och E H Erikson och därpå kommentarer till störningar i utvecklingen enligt respektive teorier.

### *25.2.1 Grundsyn enligt Sigmund Freud*

Psykoanalys som teori fokuserar huvudsakligen på individens psykosexuella och psykosociala utveckling (och berör i mindre grad individens intellektuella utveckling). Psykoanalysen förklarar olika psykologiska fenomen utifrån samma referensram och betraktar därför såväl "normalpsykologiska" som "psykopatologiska" fenomen som uttryck för samma slags psykiska processer.

Freud utgår från idén att alla tankar, upplevelser, drömmar, beteenden etc hos människor har bakomliggande orsaker. Ingenting i en människas psyke sker slumpmässigt utan bestäms av tidigare och aktuella erfarenheter. Med denna grundsyn kan inget psykiskt fenomen längre betraktas som tillfälligt eller betydelselöst.

För att förklara människans utveckling och beteende utgår Freud från en växelverkan mellan den nedärvda psykobiologiska utrustningen, den omgivande miljön och individens egen aktivitet och erfarenhet. Han ser

en kontinuitet i individens själliv från barn till vuxen och betonar de första levnadsårens fundamentala roll för personlighetsutformningen.

Enligt psykoanalytisk teori förekommer ständigt hos alla människor omedvetna psykiska processer som är mycket viktiga både vid normal och störd psykisk funktion. Freud betonar de omedvetna motivens betydelse och förutsätter att det finns en "psykisk energi" inom organismen som kan omvandlas och förändras vid vissa förhållanden. Via sådant som är medvetet och manifest kan man under vissa förutsättningar dra slutsatser om det som är omedvetet.

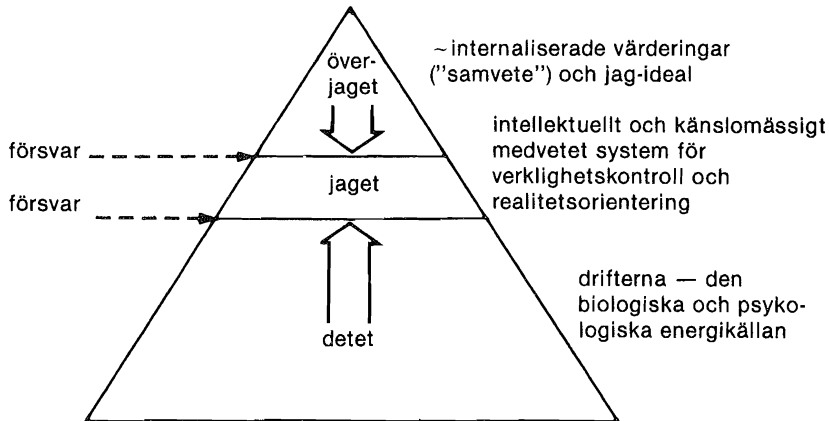
Freud konstruerade en strukturell modell av personligheten (vilken skall uppfattas som en förklaringsmodell och inte som egentliga strukturer inom personligheten). Han utgick från att barnet föds med en driftsstruktur, *detet*, den stora driftsreservoaren, energikällan — de grundläggande "kroppsliga behoven" som består av primitiva icesocialiserade drifts-impulser. Detet får sin energi genom två slag av drifter. Sexualdriften (libidon) som är självbevarande och aggressionsdriften som är självdestruktiv. Det nyfödda barnet styrs av sina drifter och strävar därför efter omedelbar behovstillfredsställelse. Enligt Freud handlar barnet enligt *primära processer* och han kallade denna strävan efter spänningsreduktion och upprätthållande av jämvikt för *lustprincipen*.

Så småningom lär sig barnet, bl a genom det motstånd som det möter i konfrontation med miljön, att uppskjuta den omedelbara behovstillfredsställelsen, att ta hänsyn till andra än sig själv och att behärska den olust som yttervärldens begränsningar skapar. Detta resulterar i att en del av detstrukturen efterhand förändras till ett *jag*. Freud menar att man kan urskilja ett jag från ca 6 månaders ålder (— medan många senare analytiker hävdar att man kan se jag-funktioner mycket tidigare). Barnet lär sig nu efterhand att fungera enligt *realitetsprincipen* med jaget som ett perceptuellt, känslomässigt och intellektuellt medvetet system för "verklighetskontroll". Då barnet lärt sig att fungera enligt realitetsprincipen kan det skilja ut sig själv som en fristående organism med egen vilja och förmåga och med en viss kontroll över sitt beteende.

En del av jaget tar efterhand upp, identifierar sig med och omvandlar till en "inre kontroll" den "yttre kontroll" som utövas från omgivningen, framför allt genom föräldrarna. Ett *överjag* växer fram. Överjaget är den moraliska funktion ("samvete") och de jag-ideal som bildas hos barnet då det införlivar sociala normer, värderingar och ideal om vad som är "riktigt" och socialt accepterat att tänka, känna och handla. Barnet *internaliserar* dessa, dvs övertar dem från omvärlden, införlivar dem med sig själv och upplever dem som sina egna. Enligt Freud har ett överjag utvecklats vid ca 6 års ålder även om denna process pågått i flera år dessförinnan (också här skiljer sig olika teoretiker åt beträffande tiden). Överjaget ger individen normer och regler för sitt handlande och utövar kontroll på jaget genom att ha en "straffande" funktion som "dömer" individen när han bryter mot normerna. Graden av stränghet beror till

stor del på föräldrarnas egna normsystem och på barnets känslö- och identifikationsmässiga förhållande till sina föräldrar.

*Detet* är alltså drifterna, den biologiska och psykologiska energikällan, *jaget* den medvetna kontrollerade och realitetsorienterande buffertzonen som finns mellan driftsimpulser och överjag och ytttervärld och *överjaget* de internaliserade värderingar, sociala normer och aspirationer (jag-ideal) som övertagits från omvärlden.



Individen drivs av den sexuella energin (libidon) att söka behovstillfredsställelse. Även om libidon är primärt sexuell till sin natur så innefattar den alla de känslor som motiverar en person att önska lustfylld kontakt med andra och med sig själv. Freud anser att libidon under olika perioder i människans liv primärt är knuten till olika "erogena zoner" — de känsliga och slemhinneförsedda orala (mun och hud), anala och genitala zonerna. Detta motsvaras av olika stadier i personlighetens utveckling. Individen genomgår den orala, den anala och den falliska fasen innan libidon slutligen fått sitt utlopp i mogen genitalitet hos den vuxne.

### 25.2.2 Barnets utveckling enligt Anna Freud

Förutom att Freud handledde en läkarkollegas terapi med dennes 5-årige son "lille Hans" sysslade han inte direkt med barnobservationer. Hans egen yngsta dotter Anna, kom däremot att särskilt intressera sig för barn.

Anna Freud, som från början utbildade sig till lärare, grundade en pedagogiskt präglad analys där det även ingår arbete med föräldrarna. Efter sin analytiska skolning i Österrike har hon huvudsakligen varit verksam i England. I sin bok "Barnets psykiska hälsa" (1967), beskriver Anna Freud barnets normalutveckling. Hon utgår från *flera parallella utvecklingslinjer* som berör olika områden av individens personlighet. Bakom samtliga utvecklingslinjer går en gemensam *grundlinje*. Den leder från den nyföddes fullständiga beroende av moderns omsorger till den vuxnes förmåga att klara sig själv både emotionellt och materiellt.

## Grundutveckling — Från beroende till emotionell självständighet och vuxna objektrelationer

De olika faserna i denna utvecklingslinje kan kort beskrivas enligt följande:

- 1 Det nyfödda barnet och modern fungerar i en *biologisk enhet*. Moderns narcissistiska känsla (egenkärlek) av att "äga" sitt lilla barns kropp motsvaras av barnets "önskan" att sammansmälta med modern. Barnet innefattar modern i sin egen inre "narcissistiska miljö". Några klara kroppsgränser mellan mor och barn existerar inte. Den första tiden är libidon helt knuten till individen själv och barnet kan sägas ha sig själv som "kärleksobjekt".
- 2 Barnet i *oralfasen* (0—ca 2 år) har tvingande kroppsliga behov som måste tillfredsställas utifrån. Det upplever endast tillfredsställelse eller frustration av behoven och bildar under sitt första levnadsår en *behovstillfredsställande "anaklitisk"* relation till modern. Denna är ojämn och växlar i förhållande till om barnet är tillfredsställt eller ej. Det existerar en "objekt-laddning" då barnet är i behov av något och den dras tillbaka igen då det väl blivit tillfredsställt.
- 3 Så småningom kan barnet uppfatta sig själv och modern som två olika individer. Det kan hålla kvar en bild, en "psykisk representation", av objektet (modern), oberoende om det är tillfredsställt eller ej. Barnet har uppnått *objekt-konstansstadiet*, (omkring 1,5 års ålder) när det vet att "hon kommer tillbaka och ger mig mat även om hon inte är hos mig just nu". (Beträffande utvecklingen av objektrelationer och innebörd i objektkonstansbegreppet finns flera mera specifikt utvecklade teorier av analytiker som Mahler, Spitz m fl. För introduktion se mitt resonemang under Del III: Kap 12.5)
- 4 Barnet är mer eller mindre ambivalent under hela sin pregenitala uppväxt men ambivalensen är särskilt uttalad under den *anala fasen* (mellan ca 1,5 och 3 års ålder). Orsaken är bl a att barnet möter en rad misslyckanden och besvikelser och finner att det inte längre är "världens centrum". Barnet har lärt sig att gå, det kan börja förflytta sig med större lätthet och undersöker sin omgivning och möter då en mängd hinder och motstånd (det ramlar och slår sig, kan inte nå upp och få tag i vissa saker etc). Det upptäcker också att föräldrarna inte enbart ger trygghet och tillfredsställelse utan att de också kan vara arga och hotande. Barnet blir osäkert på vad det kan och får göra. Det har tidigare upplevt sig kunna behärska sin omgivning (omnipotens) men flyttar nu över denna upplevelse på föräldrarna. I den "anala maktkampen" får barnet ofta ett mycket starkt behov att själv få bestämma. Den ambivalenta relationen i den "preoidipala analsadistiska" fasen präglas av sådana jagattityder som att klänga sig fast vid, plåga, behärska och kontrollera kärleksobjekten.

- 5 Då barnet är ca 2,5—3,5 års ålder kommer det in i en period som präglas av upplevelserna av könsskillnaderna — den *falliska fasen*. Både pojkar och flickor anses få en nästan "chockartad" upplevelse då pojken ser att flickan inte har någon penis och flickan ser att pojken har något som hon själv saknar. Upplevelsen är ofta av genomgripande natur och kan ge upphov till "kastrationsångest" hos pojken och "penisavund" hos flickor. Samtidigt som barnet blir medvetet om sin könsroll kommer också känslor av kärlek och rivalitet mot föräldrarna att bli allt starkare. Barnet konfronteras med den *oidipala problematiken*. — Den tidigare osäkerheten till objekten ersätts av en fullständig objektcentrering. Pojken blir "förälskad" i sin mamma, strävar efter att äga henne och känner svartsjuka och rivalitet med pappan. Han upplever sin svaghet i rivaliteten med fadern och önskar att denne vore "död" så att han kunde "gifta sig" med sin mamma. Motsvarande gäller för flickan, som vill "gifta sig" med sin pappa och som är svartsjuk på mamma som "äger" pappa. Barnet karakteriseras förutom av kärlek och hat-rivalitet i denna utvecklingsperiod också av nyfikenhet, beskyddande tendenser och önskan att bli beundrad.
- 6 Då de oidipala konflikterna är genomarbetade avtar "drifternas tryck" och barnet kommer (vid ca 6—7 års ålder) in i *latensperioden*. Barnet är öppet, vetgirigt, aktivt och mer realistiskt och det är skolan som dominerar hans värld. Libidon överföres efterhand från föräldrarna till jämnåriga kamrater, till lärare och ledare men också till olika "opersonliga" ideal och intressen.
- 7 I *puberteten* sker en delvis återgång till tidigare attityder och beteenden. Objektrelationerna blir återigen mer ambivalenta och knutna till behovstillfredsställelse. I puberteten återupprepas ofta den oidipala situationens infantila sexualproblematik även om genitaliteten nu skjuts i förgrunden framför de tidigare pregenitala drifterna. Ett "svagt" jag och ett "starkt" det (att drifterna utövar ett starkt tryck på jaget), kan sägas vara gemensamma drag för oidipalproblematiken och puberteten.
- 8 Efter puberteten kommer *adolescensens* kamp. Den unge försvarar sig mot de pregenitala tendenserna och försöker med hjälp av olika försvar att efterhand frigöra sig från de infantila objekten. Han kan då slutligen etablera en genital dominans med libidoladdningen överförd till objekt av det motsatta könet utanför den egna familjen.

### Jag-utveckling

Det lilla barnet lever helt efter lustprincipen — är behärskat av det som söker omedelbar behovstillfredsställelse. Tillvaron är odifferentierad och barnet upplever ingen skillnad mellan den egna personen och omvärlden. Det översvämmas av sina kroppsupplevelser, kan inte överblicka eller stå emot olust och kan inte skjuta upp sitt behov av tillfredsställelse.



När barnet genom att känna, smaka, höra, röra sig etc undersöker sina upplevelser från sinnen börjar det lära sig, "bli medvetet om", att det finns en skillnad mellan barnet självt och omvärlden. Ett litet elementärt jag växer fram — "jag är någon".

Jagutvecklingen fortsätter genom att barnet tar in och införlivar sina upplevelser i sin personlighet. Det lär sig att anpassa sig till yttrevärldens krav att inte kunna få omedelbar behovstillfredsställelse och kan börja leva efter realitetsprincipen genom att utveckla försvar mot ångest vid otillfredsställelse. Språkutvecklingen bidrar till att upplevelserna kan internaliseras och genom att imitera och identifiera sig med personer som är känslomässigt viktiga (särskilt föräldrarna) kan barnet så småningom identifiera sig med de sociala normer som dessa representerar — en egen *jag-identitet* växer fram. Identifikationen påverkas av relationerna till omvärlden — om dessa präglas av behovstillfredsställelse och samhörighet eller av bristande tillfredsställelse och ångest.

Genom att lära sig tåla och bemästra olika frustrationssituationer och inre och yttre hotsituationer utvecklas en *frustrations- och ångesttolerans*. Denna ger individen en möjlighet att få kontinuitet i livsföringen, att kunna uppskjuta den omedelbara behovstillfredsställelsen och hålla ut med en viss målinriktad verksamhet.

Individen kan efterhand utveckla en *jag-styrka* med självaktning och förmåga att ta ansvar. Man ger inte blint efter för akuta svårigheter, driftsimpulser eller socialt tryck utan har en kontinuerlig motivation som samtidigt är flexibelt anpassningsbar.

### 25.2.3 Erik Homburger Eriksons utvecklingsteori

Det omedvetna stod i centrum för Sigmund Freuds intresse. Terapeutiska överväganden, bland annat för att kunna övervinna det motstånd mot terapin som sågs som ett uttryck för jaget, fick dock både Freud själv och andra analytiker att närmare studera jagfunktionerna. Anna Freud hävdar t ex att "analysens uppgift är att nå en så vidsträckt kunskap som möjligt om alla de tre instanser — detet, jaget och överjaget — som vi föreställer oss att den psykiska personligheten är sammansatt av, om deras relationer till varandra och till yttrevärlden." (1969, s 14)

En betydande del av senare psykoanalytiska forskare har tagit ännu ett steg från betoningen av det medvetna. De brukar ofta sammanfattas under benämningen "jag-psykologer" eftersom de utgår från att barnet inte enbart föds med en detstruktur utan att det också har ett jag redan vid födelsen, som en från början fristående instans.

Jaget har den kognitiva funktionen att sas "pröva verkligheten". Jaget innefattar även olika "försvarsfunktioner" som kan avvärja driftsimpulser eller omsätta dem i handling och som kan balansera överjagets bud på ett realistiskt sätt. Dessa jag-funktioner utvecklas i stort sett likartat hos barn under mycket olika miljöbetingelser och verkar därför följa en nedärvd biologiskt styrd utveckling. De har därför kallats "primärt

autonoma” med vilket menas att barnet har medfödda förutsättningar för perception, motorik, tänkande etc som om de utsätts för stimuli i en ”genomsnittlig miljö” kommer att utvecklas normalt.

En av de mest kända psykoanalytiska jag-psykologerna är *Erik Homburger Erikson*. Han utbildades ursprungligen till analytiker av Anna Freud i Wien, utvandrade senare till USA, blev professor i utvecklingslära och psykiatri vid Harvards universitet och har bl a blivit känd för studier där kulturanthropologi och psykoanalys integreras.

Erikson utgår från organismens primärt autonoma biologiskt medfödda anpassning till en ”genomsnittsmiljö”. Han urskiljer en utveckling i sk beteendemönster eller ännu större enheter, ”beteendecykler”, som, då individen passerar olika utvecklingsstadier, mognar i en konstitutionsbestämd ordningsföljd. Eriksons teori benämnes epigenetisk (från biologins ”epigenes”). Härmed menas att utvecklingen sker genom specialisering av från början odifferentierade anlag i samspelet mellan den biologiska organismen och de olika miljöfaktorer som individen möter. Hans utvecklingsteori kan därför ses som ett försök till syntes mellan Freuds sexualpsykologiska teori och ett kulturanthropologiskt perspektiv.

Erikson beskriver *åtta olika utvecklingsfaser* som karakteriseras av att en viss uppgift måste lösas i varje fas. Vid dessa större utvecklingssteg inträffar en kritisk period, en vändpunkt, då det samtidigt med en ökad sårbarhet också finns vidgade utvecklingsmöjligheter. I varje fas måste organismen anpassa sig både till yttervärlden och till de biologiska förändringar som äger rum inom individen. ”Lösningen” av problemen förbereds i föregående fas och fullföljes i de följande. Anpassningen är inte ensidig till sin natur utan innebär en ömsesidig koordinering. De fas-specifika behov som individen har väcker hos de vårdande behov som motsvarar respektive faser i deras egen utveckling. Detta ömsesidiga samspel beskrivs av Erikson i ”Barnet och samhället” (1954) som att ”småbarnen behärskar och uppfostrar sina familjer lika mycket som de behärskas av dem.” (s 64)

De personer som vårdar och uppfostrar barnet representerar i ett vidare perspektiv samhällets traditioner. Erikson (1954 s 97—170) visar bl a från studier av andra kulturer hur varje samhälle organiserar sina former för vård och uppfostran på ett funktionellt sätt som kan säkra barnets livsduglighet just i detta samhälle. — ”Vad som är nyttigt för barnet, vad som kan hända det beror alltså på vad det antas skall bli för något, i vilken miljö” (s 60).

I varje fas dominerar ett specifikt ”organmönster” som motsvaras av en generell beteendeform. Organmönstren från de tidigare faserna fungerar som ”hjälpmönster” vid övergången till en ny fas. Om barnet får tillräckligt emotionellt stöd i de olika faserna, kommer de tidigare hjälpmönstren att få en underordnad betydelse, ”barnet växer ifrån dem”. Om utvecklingen och anpassningen mellan barn och omgivning inte

störs kommer därför gamla mönster att assimileras och ersättas av nya. Lösningen av fasproblemen bestämmer individens möjlighet att utbilda "jagidentitet". Med jagidentitet menar Erikson förvissningen om att man kan behålla en inre fast kontinuitet i sitt liv och att denna identitet också uppfattas som stabil av andra människor.

I varje fas grundläggs alltså hos individen en viss inställning som blir avgörande för den orientering han senare kommer att ha i livet.

### Fas 1. Grundläggande tillit kontra grundläggande misstro (0—ca 1,5 år)

För en sund personlighetsutveckling och stabil jag-identitet behöver barnet i sin begynnande utveckling få en grundläggande känsla av tillit och förtröstan — såväl till den egna organismen som till föräldrar eller andra vårdare. Denna grundattityd utvecklas genom att omgivningen, i vård och kontakt, anpassar sig och är lyhörd för barnets individuella behov. Det är inte i första hand kvantiteten utan kvaliteten på den kontakt som växer fram som blir avgörande. Detta beror i sin tur på föräldrarnas tillit till sig själva som individer och uppfostrare och hur de kan förmedla sin egen upplevelse av tillit till barnet.

Denna fas kan delas upp i två perioder. Den första är *införlivande* till sin natur. Munnen står i centrum för barnets lustupplevelse, men Erikson påpekar att han "föredrar dock att kalla detta stadium det oralrespiratoriskt-sensoriska därför att det första näringsupptagande mönstret under detta skede dominerar alla zonernas beteende, inklusive hudens hela yta, som bör uppfattas som ett sinnesorgan; sinnesorganen även som huden är mottagliga för och blir alltmer hungriga på sin rätta stimulans" (1954, s 61). Barnet tar alltså in erfarenheter med alla sinnen och hela sin kropp och måste få mat, vård och stimulans i rätt avvägning och tid.

Att "få" kärlek omvårdnad och trygghet innebär indirekt att barnet lär sig att någon annan är beredd att "ge ut" av sig själv. Häri ligger grunden till identifikation med andra människor och till att man kan ge något ifrån sig själv känslomässigt.

Den andra perioden har *ta och hålla fast* som socialt (organ-)mönster (oral-sensorisk form). Barnet blir mer motoriskt rörligt och försöker få tag i olika saker och stoppa dem i munnen och bita på dem. Oftast avbryts amningen under denna period, barnet blir mer medvetet om sig själv och mindre i behov av ständigt vård. Barnets utveckling av tillit i denna fas innebär inte att det skall "acceptera allt" utan ett visst mått av kritisk prövning behövs också för att det senare skall kunna fungera i samhället. Om miljön i denna fas tillåter en sund utveckling kommer individen som resultat att erhålla *strävan och hopp* inför framtiden.

## Fas 2. Självtändighet kontra blygsel och tvivel (ca 1,5—3 år)

Under denna fas börjar barnet uppleva att det har en självständig vilja även om det fortfarande är mycket beroende av sina vårdare. Barnet utvecklas snabbt vad det gäller språk, urskiljning och kontroll av sina muskler. Det har dock ännu svårigheter med att samordna olika handlingsmönster som kan karakteriseras som "hålla kvar" och "släppa" (anal-uretala-muskulära-fasen). Utvecklingen mot självständighet hänger intimt ihop med att barnet lär sig att kontrollera tarm och blåsa. Om barnet i sina viljeyttringar möter alltför hårt motstånd blir ofta följden att det reagerar med trots. Känslan av fri vilja kommer ur en upplevelse av kontroll över sig själv utan att behöva rubba sin självuppskattning.

I denna fas lägges grunden till förhållandet mellan samarbetsvilja, självutveckling och påtvingad självbehärskning. Från vårdarens sida krävs fasthet i kombination med en varm tillåtande attityd som möjliggör att barnet får fungera självständigt på de områden där det kan klara sig självt. Denna frihet bör successivt öka i omfattning då barnet efterhand utvecklas och kan möta yttrevärldens krav mera realistiskt.

Förhållandet mellan barn och föräldrar är mycket viktigt för utvecklingen. I stor utsträckning beror denna på föräldrarnas egen grundläggande identitet och känsla av personligt oberoende och värdighet. — "För oavsett vad vi gör i detaljer så kommer barnet först och främst att känna vad vi som kärleksfulla, samarbetsvilliga och fasta varelser lever på och vad det är som gör oss hatiska, ängsliga och klivna i vårt inre" (1969).

Efter att ha utvecklat en grundläggande tillit måste alltså barnet få utveckla sin egen fria vilja, genom att pröva sin vilja mot andras. Som ett resultat av konstruktiva lösningar på de känslor av skam och tvivel som kan uppstå i denna fas erhåller individen *självtändighet*. Här sker den första frigörelse från föräldrarna som är en förutsättning för att barnet senare i livet skall kunna bli en oberoende och självständig individ.

## Fas 3. Initiativ kontra skuldkänslor (ca 3—7 år)

Genom att barnet pga bättre balans och muskelkontroll får en större rörelseförmåga och samtidigt utvecklas intellektuellt och språkligt stimuleras barnets fantasi och nyfikenhet. Det verkar förfoga över överskottsenergi och prövar hela tiden på områden som verkar lockande. En förmåga till *initiativ* blir resultatet, som utgör grunden för ambition och målmedvetenhet senare i livet.

Barnets allmänna nyfikenhet avspeglas också på det sexuella området. (Infantila-genitalitetens fas.) I lek med andra barn kan det göra jämförelser och upptäcka skillnaderna mellan könen. Barnet påbörjar utvecklingen av sin framtida könsroll genom att införliva initiativmönster och attityder till denna. "Organmönstret" i denna fas är att vilja *erövra*, för flickor på ett tilldragande och inneslutande sätt och för pojkar på ett mera inträngande och angripande sätt.

Överjaget som växer fram under denna fas är "övervakare" över barnets initiativ och utvecklas både ur yttre hot och inre själviakttagelse. Att barnet får leka med kamrater och umgås med vuxna bidrar bl a till att överbrygga generationsklyftan och det framväxande "samvetet" utgör grunden till en moralisk/etisk utveckling som avspeglas i samhällets normer. Resultatet av identitetsutvecklingen i en gynnsam miljö under denna fas blir att barnets initiativ frigörs, att kraften inriktas på uppgifter som passar dess anlag och intressen och att en *målmedvetenhet* kan utvecklas.

#### Fas 4. Arbetsflit kontra underlägsenhetskänslor (skolåldern)

Genom sin egen aktivitet lär sig barnet att genomföra olika projekt och att få uppskattning. Den expansiva fantasin avtar och barnet blir mer intresserat av att lära och ta del i olika konkreta arbetsuppgifter. — "Det kan bli en villig och intresserad deltagare i ett produktivt sammanhang. Att fullfölja ett sådant sammanhang blir ett syfte, mål, som stegvis vinner överhand över lekens nycker och drömmar." (1954, s 235)

Barnet upplever att det kan utföra och fullfölja olika uppgifter och kan därmed utveckla arbetsflit och motivation — en form av identifikation med uppgiften. Det är viktigt att barnet kan identifiera sig positivt med de människor som har de kunskaper som barnet söker, som vet hur uppgifter kan utföras, som ser vad som passar barnet och som kan bedöma vad det kan klara av i framtiden. En lärare som förstår detta, kan ta bort barnets eventuella känslor av "att inte duga något till". Det centrala i denna fas är alltså lusten till *verksamhet*, att ivrigt sysselsätta sig, att vilja göra uppgifter färdiga och att träna sig för att kunna utföra dem ännu bättre. Om barnets medfödda kapacitet och vilja att utvidga sin egen värld inte hindras av miljön utan istället stimuleras kommer detta att stärka barnets jag och lägga grunden för en känsla av duglighet och *kompetens*.

#### Fas 5. Identitet kontra splittring (ungdomstiden)

Denna fas karakteriseras av att den unge söker efter egen identitet och mening i tillvaron. Han behöver människor att lita och tro på och idéer att kämpa för. Den unga människan ställs inför val som gäller hans framtida vuxna roll både vad gäller studier, arbete och förhållande till det motsatta könet. Särskilt påfrestande är att könsmognaden aktualiserar kriser från tidigare faser samtidigt som vårt samhällssystem förlänger puberteten bl a genom en lång utbildning. Detta gör att könsmognaden inträffar långt tidigare än den sociala övergången till vuxenlivet.

"Den integration som nu sker i form av en känsla av inre identitet är något mera än summan av identifikationerna under barndomstiden.

Det utgör det inre kapital som växt fram ur alla dess erfarenheter från respektive stadier, när framgångsrika, partiella identifikationer ledde till en samordning av individens grundläggande drifter och hans begåvning, hans sociala möjligheter och de rådande idealen inom samhället. Känslan av inre identitet är sålunda den befastade tillförsikten, att man kan bibehålla sin inre identitet och kontinuitet (jag-syntesen i psykoanalytisk mening) så att den motsvarar den identitet och kontinuitet som består i betydelsen man har för andra, något som framgår av påtagliga löften om en 'framtidsmöjlighet', en 'karriär', en 'framtid'." (1954, s 238).

För individens fortsatta liv innebär denna integration att hon kan grundlägga en hängivelse och *trohet*, både till människor och idéer.

De återstående tre faserna behandlar den vuxna och åldrande människan och genomgås här mycket kortfattat.

### Fas 6. Närhet kontra isolering

*Intimitet och kärlek* till en annan människa är huvuduppgiften när man går in i vuxenlivet. Detta är möjligt genom att man håller på att bilda sig en egen identitet samtidigt som man vill sammansmälta den med andras.

### Fas 7. Produktivitet kontra stillastående

Den mogna människan har ett behov av att behövas och känner vanligtvis en naturlig lust att upprätta och vägleda en ny generation. Resultatet blir *omvårdnad och produktivitet* som livsinställning.

### Fas 8. Jag-integritet kontra förtvivlan

Den åldrande människan som mött och integrerat glädje och besvikelse, varit upphov till idéer, vårdat andra människor och kämpat för värderingar kan slutligen mogna till en *jag-integritet*. Att förstå och acceptera sitt eget liv just så som det har varit kan slutligen ses som en form av *vishet*.

#### 25.2.4 Psykoanalytisk syn på psykisk störning

Freud utgick från en växelverkan mellan den biologiska organismen och miljön för att förklara människans utveckling. I denna växelverkan uppstår också de konflikter som kan resultera i en felaktig, "störd" utveckling. Miljön kan eller "vill" i vissa fall inte tillfredsställa barnets behov eller acceptera dess beteende. I normalutvecklingen lär sig barnet efterhand att uppskjuta sin omedelbara behovstillfredsställelse genom att fördröja och kontrollera driftsimpulserna. Jaget "upplever" ångest genom konflikten mellan driftsimpulserna och de förbud mot dessa impulser som sätts av överjaget, samhället och kulturen. I psykoanalytisk teori brukar man särskilja olika former av ångest — realångest, driftsångest, överjagsångest och signalångest.

- *Realångest* är den "sunda" överlevnadsreaktionen att reagera med fruktan inför faktiska yttre faror, som då man blir rädd och flyttar på sig inför en bil som man annars kan bli överkörd av.
- *Driftsångest* innebär rädsla för sina egna drifter, att man upplever att man "översvämmas" av drifterna och att man inte längre har kontroll över sig själv (ofta påtagligt i puberteten).
- *Överjagångest* är de samvetskval och skuld känslor man känner då man handlar mot överjagets bud eller känner lust att göra det.

För att föregripa uppkomsten av en ångestframkallande (traumatisk) situation, t ex att separeras från någon man älskar och som uppfyller ens behov (förlust av kärleksobjektet), utvecklar individen *signalångest*. Denna kan liknas vid en känsla av hot som utvecklas inom jaget för att varna inför en traumatisk situation.

Om barnet i en konflikt inte har möjlighet att leva ut driften på ett konfliktfritt sätt kommer barnets driftssträvan att delas upp så att en del används som ett försvar för jaget och står som en inre representation för det yttre hindret. Konflikten som från början var mellan barnets behov och omgivningen har nu blivit en konflikt inom barnet. Det uppstår en splittring mellan de båda impulserna och denna ambivalens uttrycks i ångest. Om ångesten blir så stark att den blir outhärdlig tränges den ursprungliga impulsen bort. Den fortsätter emellertid att utöva inflytande men nu i en modifierad form genom olika försvarsmekanismer.

Anna Freud beskriver dessa förlopp i "Jaget och dess försvarsmekanismer" (1969).

Vissa processer kan vara delvis medvetna för individen och då som förstadier till försvar. Exempel på sådana är *jaginskränkning*, då man undviker att utsätta sig för sådant som leder till konflikter och ångest, och *förnekande*, då man t ex "mot bättre vetande" förnekar att man har en allvarlig sjukdom.

Vid de egentliga försvarsmekanismerna är förloppet däremot helt omedvetet för individen. Anna Freud beskriver tio olika försvar som jaget använder sig av:

*Bortträngning* som är den grundläggande mekanismen för att förvandla ångestfyllda upplevelser till omedvetna. Man "glömmer" dem, vet inte att de existerar. Ett visst mått av bortträngning sker i varje konflikt och är oftast en förutsättning för att de andra försvarsmekanismerna skall träda i funktion.

*Regression* vilket innebär en återgång till ett tidigare utvecklingsstadium. Barnet ger upp inför kraven på sin egen åldersnivå och tar s a s ett steg tillbaka. Regressioner sker huvudsakligen till preoidipalt libidostadium (oralt eller analt). Ett barn som t ex får ett nyfött syskon kan regrediera — bli "barnsligare" — för att få del av samma intresse och omvårdnad som sitt lilla syskon.

*Reaktionsbildning* som är en mekanism vid ambivalenta känslor, t ex

hat — kärlek, då den ena attityden görs omedveten genom att man betonar den andra. Hat förefaller ha ersatts av kärlek, smutsaktighet av renhet, grymhet av vänlighet osv. Omedvetet kvarstår dock den andra attityden. (Reaktionsbildning kan ske i båda riktningarna men det vanligaste är att ett socialt oaccepterat beteende ersätts av ett accepterat.)

*Isolering* då individen skiljer på olika känslor, händelser och s a s delar upp dem i olika fack. En människa kan t ex i detalj komma ihåg en ytterst traumatisk händelse utan att samtidigt uppleva de starka känslor som då väcktes. Man kan också isolera olika delar av sin personlighet så att man t ex har en "ond" och en "god" sida.

*Annullering* som är en process för "upphävande av det skedda". Detta försvar syftar till att motbevisa eller annullera den skada som individen omedvetet tror att hans sexuella eller fientliga önskningar åstadkommit. Man gör då reellt eller på ett symboliskt plan något "positivt" som är motsatsen till vad man förut gjort eller önskat. Ofta kan det få formen av ritualer eller magiskt tänkande. En tvångsneurotiker som t ex är rädd för sina anala impulser kan istället utveckla tvättningsritualer och ordningsmani.

*Projektion* vilket innebär att man tillskriver en annan människa det som man inte kan acceptera och som väcker ångest inom sig själv. Man erkänner alltså känslan men förlägger den inte till sig själv utan till en annan person. "Det är inte jag som är arg på mamma utan det är hon som är arg på mig." En form av projektion är *förskjutning*. Barnet upplever affekten men mot "fel" sak eller person — knyter den till fel objekt. Aggressiva känslor som barnet t ex har mot föräldrarna kan istället förskjutas till läraren, skolan eller olika djur.

*Introjektion* som är en mekanism vid vilken individen i sitt inre upptar bilden av en annan person och reagerar mot denna bild så som han förut reagerade mot personen. Denna process fungerar inte enbart som en försvarsmekanism utan är också en viktig aspekt i överjagsbildningen.

*Vändning mot den egna personen* vilket innebär att t ex ett barn vänder mot sig själv de känslor som egentligen är riktade mot t ex föräldrarna. Oftast rör det sig om olika otillåtna känslor, t ex aggression.

*Vändning till motsatsen* som innebär att en viss känsla eller upplevelse ersätts av dess motsats. Anna Freud berättar t ex om en flicka som led av ett intensivt penisavund mot sin yngre bror. Flickan lekte då en fantasilek där hon var en trollkarl som med magisk förmåga kunde förvandla hela världen. Hon förvandlade därmed sin avund och oförmåga till dess motsats — att hon behärskade allt.

*Sublimering — förskjutning av driftsmålet* — vilket är en mekanism där de olika partialdrifterna (orala, anala, falliska) kan behålla sin libidinösa laddning (energi) men rikta den ursprungligen primitiva tendensen mot ett kulturellt acceptabelt mål. "Anal önskan" att kladda och smeta kan t ex bli konstnärlig verksamhet. Detta gäller inte genitala drifter (sexuella drifter i vanligt talspråk) som vanligtvis inte går att sublimeras.



Ångesten kan således trängas bort med hjälp av försvarsmekanismer och genom dessa kompromisslösningar kan individen åter ta upp samspelen med omgivningen. Anpassningen blir dock, genom de symtom som blir följden, alltid en form av nödlösning. I en ny konfliktsituation som aktualiserar de bortträngda impulserna upplever individen på nytt ångest och tar vanligen återigen till sitt tidigare försvarsmönster. De olika symtom som individen utvecklar är således i huvudsak resultat av en konflikt mellan en bortträngd impuls och yttervärldens krav.

Vid svåra störningar i utvecklingen kan individen fixeras till vissa utvecklingsstadier. *Fixering* innebär att individen genom avsaknad av kärlek, omvårdnad, trygghet, genom brist på stimulering, genom överstimulering (t ex att barnet hålls kvar i spädbarnsberoende långt upp i åldrarna) eller genom hård pottränning och kadaverdisciplin, överdrivet binds till vissa objekt eller beteenden. Särskilt gäller detta konflikter i de pregenitala faserna. Individens personlighet blir präglad av i vilken fas fixeringen inträffar och individen utvecklar därmed en viss ”*karaktärsstörning*”. Vid fixering till en form av karaktärsstörning rör det sig alltså inte i första hand om enstaka ”yttre” synliga symtom utan om att hela personligheten präglas av sin ”oral” eller ”anala” karaktär.

Då individen upplever ångest är det vanligt att han reagerar med regression. En eventuell fixering i individens tidigare utveckling kommer att bestämma till vilket stadium regressionen går och vad det åtföljande beteendet blir. Psykiska störningar senare i livet är därför ofta resultat av en kompromisslösning i tidig ålder vid en konflikt mellan detet (drifts-impulser och detderivat — affekter och fantasier) och de förbud mot dessa som jaget och överjaget sätter upp. Enligt psykoanalytisk teori härrör alltså de grundläggande orsakerna till senare störningar i den enskilda individens liv huvudsakligen från konflikter i den tidiga barndomen.

Jag skall nu genom att anknyta till de psykoanalytiska utvecklingssteorier som jag tidigare redovisat (25.2.2 och 25.2.3) försöka beskriva de störningar som konflikter i de olika stadierna kan resultera i.

### 25.2.5 *Psykisk störning enligt Anna Freud*

#### Störningar i grundutvecklingslinjen

— Se ”Barnets utveckling enligt Anna Freud” (25.2.2)

- 1 Avbrott i den biologiska kontakten mellan mor och barn, oavsett orsak, kommer att ge upphov till separationsångest — den ”sorg” ett litet barn känner då det skiljs från sitt första kärleksobjekt. Eftersom barnet ännu inte bildat någon objektkonstans upplevs denna separation som att barnet förlorar en del av sig själv — ”rädsla för förintelse på grund av förlust av det vårdande objektet”. (Anna Freud 1965, s 109.) Barnet kan sägas reagera med en djup ”sorg” som endast lättar ifall modern kommer tillbaka eller på lång sikt ersätts av ett full-

- gott "moderssubstitut". Observationer från olika institutioner där barn skilts från sina föräldrar visar vilken genomgripande effekt dessa separationer kan få på individens personlighet med bl a svåra libido- och jag-regressioner. Det har t o m hänt att spädbarn "sörjt sig till döds" trots att de fått mat, värme etc.
- 2 Om modern är oförmögen att tillfredsställa barnets behov och skänka det trygghet leder detta till brister i barnets utveckling till självständig individ. Barnet får svårigheter att uppnå objektkonstans, lyckas inte frigöra sig från modern och kräver därför ständig närhet och glupsk behovstillfredsställelse. All separation och frustration upplevs som livshotande. Barnets otillfredsställande relation till modern kan i svåra fall leda till s k anaklitisk depression. Barnet kommer in i ett tillstånd av inaktivitet, likgiltighet och känslomässig kyla då det berövats sin moders omvårdnad eller behandlats på ett opersonligt och likgiltigt sätt. Detta gäller speciellt i denna fas då barnet är helt beroende av omgivningens stöd.
  - 3 Besvikelse, smärta och frustration i relationerna till föräldrarna vid det stadium då objektkonstans skall uppnås kan ge upphov till en ambivalens hos barnet i förhållande till sig själv och till omvärlden. Barnet blir frustrerat eftersom det längtar efter värme, ömhet och gemenskap men inte vågar ta kontakt eftersom det fruktar att på nytt bli övergivet eller besviket. Följden blir ofta att barnet hängiver sig åt fantasier och får en dålig verklighetskontakt. Vid fixeringar i den orala fasen får individen en karaktärstyp som präglas av glupskhet, omåttlighet. Det blir fordrande, klängig och helt uppslukande i sina relationer till andra människor. Motsatsen kan också bli fallet — att barnet vägrar äta och drar sig undan kontakt.
  - 4 Om föräldrarna själva präglas av ambivalens med maktkamp och häftiga känslösvängningar förstärker detta barnets utvecklingskris i den anala fasen. Barnet kan fixeras i denna fas om föräldrarna ger efter på alla punkter och aldrig säger nej eller om de tvärtom sätter upp mycket stränga regler och ser till att de efterföljs genom att straffa och få barnet att "skämmas". Fixering kan också bli fallet om man överstimulerar barnets analintresse genom att ständigt visa överdriven förtjusning över barnets avföringsprodukter. Konflikter i denna fas kan ge en ständig känsla av att inget duga till, rädsla för att misslyckas, svårigheter att fatta beslut eller ett onaturligt behov att alltid vara duktig. De ritualer som 1—2-åringar ofta använder sig av kan i sådana fall fixeras till ett senare tvångsmässigt beteende. Vanliga karaktärsdrag vid anal fixering är t ex snålhet, överdriven noggrannhet, punktlighet, pliktuppfyllelse, prestationskrav och att man ständigt måste bestämma och dominera. Det kan även resultera i motsatsen — att man blir trotsig och "skiter i allting".
  - 5 En familj som präglas av obalans, t ex genom att en av föräldrarna är mycket dominerande eller osäker på sin egen könsroll eller genom att modern är ensamstående, kan komma att förstärka konflikterna i den

falliskt-oidipala fasen. Fixering till en viss karaktärstyp sker vanligtvis inte i den falliska fasen. Olösta oidipal-konflikter är däremot mycket vanliga. De visar sig senare i familjekonflikter av olika slag och i generella svårigheter att etablera tillfredsställande relationer till andra människor, särskilt av motsatt kön. Vid oidipal-konflikter är föräldrarna oftast själva inbegripna genom sina egna problem. En ensam mor kan t ex söka tillfredsställelse via sin son genom att denne både får inta rollen som barn och som partner. Mamman måste oftast få en tillfredsställande relation till någon annan än pojken för att han skall kunna etablera en sund individualitet och självständighet.

Oidipal-konflikten skapar ångest och det är vanligt att barnet periodvis regredierar till oralt eller analt beteende. Olöst oidipalproblematik kan förenklat ses som kärnan i så gott som alla neurotiska störningar. Vissa beteenden brukar tyda på olöst oidipal-konflikt. Överdriven blyghet och anspråkslöshet kan t ex vara reaktionsbildningar mot tidigare exhibitionistiska tendenser. Överdriven manlighet och högljudd aggressivitet kan t ex vara komensationer för en underliggande kastrationsångest.

- 6 Latensperioden är som helhet relativt konfliktfri eftersom drifterna inte är så påträngande under denna period. De personlighetsmässiga störningar som kan inträffa brukar oftast bero på att barnet blir hindrat i sin naturliga aktivitet och nyfikenhet. Detta kan göra barnet håglöst och "skoltrött", att det inte upplever sin egen aktivitet som meningsfull och därför inte vill eller förmår ta ansvar för sina egna handlingar.
- 7 Vid övergången från latensperioden till prepuberteten förändras återigen det inre strukturella styrkeförhållandet — detet bli s a s starkare på jagets bekostnad. Drifterna förändras både kvantitativt och kvalitativt. Genom ökning av primitiva pregenitala tendenser (orala och anala), kan svåra bakslag ske i den sociala anpassningen och en tillbakagång av de personlighetsframsteg som gjorts under latensperioden. Ungdomar i puberteten pendlar mellan vuxet beteende och omogenhet och det är inte ovanligt att de visar "asociala" tendenser genom att bryta med den äldre generationens normer och värderingar. Om striden mellan detet och jaget blir alltför ojämn till detets fördel kan individens entré i vuxenvärlden komma att präglas av ett ständigt sökande efter behovstillfredsställelse.
- 8 Då den egentliga adolescensen inträder förändras återigen libidosituationen främst genom att de pregenitala tendenser som gjort sig påminda under puberteten nu slutgiltigt ersätts av en genital dominans. Oftast resulterar detta i en harmonisk balans mellan det, jag och överjag. Vid eventuell obalans brukar jaget använda två typer av "försvar" mot libidon; asketism eller intellektualisering. Asketismen kan leda till en generell misstro mot alla driftsönskningar och även innefatta mat, sömn och klädvaror. Intellektualisering kan t ex resultera i att den unge har svårt att kunna engagera sig känslomässigt.

Tidiga störningar i barnets liv leder till att *jag-utvecklingen* försvåras. Om relationerna till omvärlden har präglats av ångest och bristande tillfredsställelse kan detta leda till *jag-svaghet*. Jag-svaghet innebär att individen inte kan uppskjuta behovstillfredsställelse, har svårigheter med att under längre tid kunna hålla på med en viss målinriktad aktivitet, ger efter för gruppsytryck och social påverkan, har låg frustrations- och ångesttolerans och har svårigheter att på ett konstruktivt och tillfredsställande sätt kompensera eller sublimeras den bristande behovstillfredsställelsen.

Vid senare störningar i utvecklingen kan jaget visserligen ha utvecklat en viss styrka men utan att ha den sunda jag-styrkans flexibilitet och anpassningsförmåga. Genom bindningar av inre konflikter kan en *neurotisk jag-styrka* ha bildats som kan vara mycket svår att bearbeta eftersom den ofta är så gott som immun mot gruppsytryck, övertalningsförsök eller annan yttre social påverkan.

Störningar i barnets utveckling beror alltså sammanfattningsvis på ett icke tillfredsställande samspel mellan den biologiska organismens mögna, barnets egen aktivitet och omgivningens förmåga att möta barnets behov. Detta kan få till konsekvenser:

- att balansen i utvecklingen mellan överjaget, jaget och detet blir snedvriden eller ojämn, t ex att barnet alltför ensidigt styrs av sitt samvete eller av sina drifter
- att det blir disharmoni mellan de olika utvecklingslinjerna, t ex att barnet utvecklas "normalt" intellektuellt men "ligger efter" känslomässigt
- att regressionerna blir bestående med fixering till oral eller anal karaktärsstörning

### 25.2.6 Psykisk störning enligt Erik Homburger Erikson

I varje utvecklingsfas som Erikson beskriver måste individen anpassa sig både till sina egna inre biologiska förändringar och till den omgivande miljön. Särskilt sårbara är de kritiska perioder då individen tar steget från en fas in i en ny. Om han inte får det stöd från omgivningen som behövs vid övergången och anpassningen till en ny fas kan detta resultera i en störning i utvecklingen. Individen fixeras till "zonen" eller till själva "organmönstret". Vid zonfixering kan han t ex hålla fast vid sin fokusering vid den orala zonen också genom de andra faserna även om han använder det organmönster som dominerar den nya fasen. Om han där emot fixeras vid organmönstret växer han ifrån det mönster som skulle fungera som hjälpmönster till nästa fas och använder sig överdrivet av detta mönster inom flera zoner, t ex att alltid vilja införliva — att "få" — av andra både genom munnen och sinnena eller på annat sätt i sitt beteende. Fixeringarna kan senare överföras till andra zoner. Om individen

inte löser det specifika problem som gäller vid en viss fas kommer detta att avspegla sig i negativ inställning som kan påverka honom under resten av livet.

Genom att i korthet följa Eriksons olika utvecklingsfaser skall jag försöka belysa de störningar individen kan få i sin utveckling om samspelet mellan individ och miljö inte fungerar tillfredsställande.

### Fas 1. Grundläggande tillit kontra grundläggande misstro

Om barnet inte får den vård och stimulans som utgör grunden till känslan av tillit kommer denna istället att ersättas av en känsla av grundläggande misstro. Barnets "införlivande" organmönster under den första perioden av denna fas, dess villighet att ta emot och acceptera ersätts av ett diffust försvar eller av apati. Det är inte i första hand kvantiteten utan kvaliteten i kontakten med vårdaren som är avgörande och detta blir särskilt viktigt under den andra perioden i denna fas.

"En drastisk förlust av moderskärleken, som barnet vant sig vid, utan lämpligt substitut, kan på detta stadium (under oförändrade omständigheter i övrigt) leda till en akut depression hos barnet eller till ett mildt men kroniskt sörjande tillstånd, som kan ge en betryckt underton åt hela återstoden av livet." (1969, s 66.)

Erikson menar att bristen på grundläggande tillit kan studeras på fall av barnschizofreni och att vuxna personers flykt in i schizoida tillstånd eller depressioner kan vara utslag av en livslång svaghet i denna tillit.

### Fas 2. Självtändighet kontra blygsel och tvivel

Organmönstret under denna fas är att "hålla kvar" och "släppa". Om barnet, t ex genom att renlighetsträningen börjar för tidigt eller är alltför auktoritär, varken förstår vad som krävs eller själv får välja att kontrollera blåsa och tarm, kan barnet få störningar. Det återfaller till en tidigare oral kontrollmetod t ex gnälla, tigga, suga på tummen eller bli självsvåldigt, trotsigt och fientligt. Det är viktigt att vårdarna har en fast men tillåtande attityd som ger barnet allt större områden att kontrollera själv. Risken finns annars att det får känslor av skam och blygsel som hämmar dess försök till självständighet eller att det börjar tvivla både på vårdaren och sin egen förmåga. Detta stadium blir avgörande för förhållandet mellan kärlek och hat, mellan viljan till samarbete och självsvåld och mellan att våga uttrycka sig ohämmat och att bli påtvingad självbehärskning. Känslan av tvivel och skam och oförmågan att kontrollera sig själv kan senare i livet leda till olika former av tvångsmässiga och tvivel till ett "inre främlingskap" mot andra människor.

### Fas 3. Initiativ kontra skuldkänslor

Barnet är i denna fas aktivt nyfiskt, utåtriktat, och tar egna initiativ. Under denna period av infantil genitalitet blir barnet efterhand uppmärksamt på könsskillnader. Fasens sociala mönster, att "vilja erövra", yttrar sig för pojken i ett behov av "falliskt-inträngande" och för flickan i försök att locka, provocera och göra sig tilldragande för att kunna "fånga in" och "innesluta". Barnets initiativkraft och känsla av att "börja bli stor" kommer i konflikt med barnets växande medvetenhet om att det är underlägset de vuxna — speciellt på det genitala området. Följden blir oidipus-komplexet. Fantasier och önskningar om att på olika sätt konkurrera ut föräldern av samma kön som barnet kan leda till en djup känsla av skuld. Styrkan i dessa skuldkänslor sammanhänger med överjaget som nu växer fram. Om de vuxna ställer alltför stora moraliska krav på barnet kan detta skada, inte bara moralen, utan själva livsmodet. Barnet kan lära sig en så fullständig självbehärskning och lydnad att det blir hämmat för resten av livet. Ett samvete som endast byggts upp under hot kommer därmed att internaliseras i barnets inre. Barnet lär sig också efterhand skillnaden mellan ord och handling. Enligt Erikson är en av de djupaste konflikterna i livet det hat som ett barn får till sina föräldrar som inte "lever som de lär".

Grundkonflikten i denna fas, mellan initiativ och skuld, kan hos den vuxne yttra sig antingen i en bortträngning av själva önskningsen eller i hysterisk förnekelse genom "avsättning" av det organ som skulle utföra önskningsen t ex genom förlamning, hämning eller impotens. Konflikten kan också ta sig uttryck i överkompensation — t ex kvinnor med överdrivet exhibitionistiskt beteende och män som är aggressiva och överdrivet "manliga" (typ "macho").

### Fas 4. Arbetsflit kontra underlägsenhetskänslor

När barnet kommer in i latensperioden avtar drifternas styrka och barnet blir oftast villigt och intresserat av att delta i produktiva sammanhang t ex i skolan. Faran i denna fas ligger i om barnet upplever att det inte kan utföra vissa uppgifter lika bra som andra eller att lärare och kamrater inte visar någon uppskattning för barnets prestationer. Barnet kan då få känslor av mindervärde, att "inte duga någonting till", och blir avskräckt från att identifiera sig med sitt arbete och med sina kamrater. Avsaknaden av positiva identifikationer kan leda till regression tillbaka till den mindre arbetsmedvetna familjerivaliteten under oidipusstadiet. Barnet kan misströsta och känna sig odugligt både i sitt arbete och i vad det kan prestera rent kroppsligt. Konflikten kan resultera i en känsla av underlägsenhet under resten av livet och i svårigheter med att kunna identifiera sig med sitt arbete. Erikson nämner också den motsatta faran — att bli helt insnörd i sig själv och i sitt arbete.

"Accepterar människan arbetet som sin enda plikt, betraktar det som

'går' som den enda måttstocken på alltings värde, riskerar han att bli en likriktad, tanketom slav under sin egen teknik och under dem som kan utnyttja den." (1969, s 237.)

### Fas 5. Identitet kontra splittring av rollerna

Könsrodnaden under puberteten innebär att driftslivet åter blir starkare och att kriser från tidigare utvecklingsfaser kan aktualiseras på nytt. Den unga människan söker efter sammanhang i sin tillvaro och är ofta osäker inför sin roll som vuxen både inför det motsatta könet och i förhållande till utbildning och arbete. Om den unge inte kan utveckla en egen identitet och inte finner någon "mening med livet", t ex i någon form av ideologi till vilken han kan utveckla lojalitet och energi, kan följden bli en identitetskris, en splittring av rollerna.

### Fas 6. Närhet kontra isolering

På väg in i vuxenlivet har individen behov av att sammansmälta sin identitet med andra och är ofta redo för intim vänskap och kärlek även på det sexuella planet. Om identitetskriser stör individens utveckling kan resultatet bli stereotypa mellanmänskliga relationer eller isolering. Om individen kan få tillfredsställande sexuella relationer blir oftast olika avvikelser, t ex sadistiska behov av att behärska andra människor, överflödiga. Om individen däremot genom isolering undviker sådana kontakter som leder till närhet kan svåra "karaktärsproblem" bli följden.

### Fas 7. Produktivitet kontra stillastående

Det är inte bara barnen som är beroende av de äldre utan den mogna människan har också behov av att någon behöver henne. Om denna berikande utveckling misslyckas sker ofta en utarmning av personligheten med en känsla av stillastående. Behovet att skapa och vårda, som egentligen var avsett för barnen, riktas istället mot den vuxna individen själv. Resultat blir ofta att han "skämmer bort sig själv" och stannar i sin utveckling p g a sin självupptagenhet.

### Fas 8. Jagets integritet kontra förtvivlan

Om den åldrande människan inte haft möjlighet att integrera glädje och besvikelse, inte fått kämpa för värderingar och upplevt sig som produktiv och inte fått uppfostra och vårda andra människor kan detta leda till att den jag-integritet som skulle blivit det positiva resultatet istället ersätts med förtvivlan. Hon tycker att livet varit för kort och känner ofta självförakt. Hon vågar inte se framåt och fruktar för döden.

## 26 Teorier på inter-personell nivå

Det är främst inom psykoterapi med familjer som behandlings- och förändringsteorier på inter-personell nivå har utvecklats. "Familjeterapi", som ibland förenklat har betraktats som en psykoterapeutisk metod bland andra metoder, är i själva verket något mycket mera radikalt. Det rör sig om ett i grunden nytt synsätt som kräver ett radikalt nytänkande från terapeutens sida. Man ser inte längre en persons ångest, depression eller andra symtom som enbart egenskaper hos denna individ utan som en störning i hela familjen. Man fokuserar familjens sätt att fungera och leva ihop som grupp i en speciell miljö, istället för att se olika individers individuella symtom och avvikelser som de väsentliga.

Inom psykoanalysen har en historisk utveckling ägt rum, från den ortodoxa analysens renodlat intra-psykiska modell över jag-psykologer som Anna Freud och Erik H Erikson, neo-analytiker som Karen Horney, Erich Fromm, Harry Stack Sullivan och Frida Fromm-Reichmann fram till familjeterapi i en psykoanalytisk referensram. Den tyske psykiatern Horst Eberhardt Richter har t ex lämnat värdefulla bidrag till förståelsen av relationer mellan föräldrar och barn och av störningar i familjen som helhet. Ur den neo-analytiska traditionen har psykoanalytisk familjeterapi utvecklats i USA av bl a Natham Ackerman och Boszormenyi-Nagy. Dessa teorier utgår emellertid fortfarande från psykoanalysens grundbegrepp — använder t ex termer som karaktär- och symtomneurotisk familj — och är därför i huvudsak fortfarande ett intra-psykiskt synsätt även om det tillämpas på inter-personell nivå.

Även existentialistiskt och Gestalt-psykologiskt orienterad psykoterapi har haft stort inflytande på familjeterapins utveckling bl a med betoning på här-och-nu-perspektivet, på individernas aktuella upplevelser och behov och på konflikter och deras lösning. Man har visat på vikten av fullständiga "jag-budskap" i kommunikation mellan människor och man vänder sig mot expertroll och traditionellt diagnosförfarande. Terapi är dock oftast mera inriktad på individens reaktioner i familjegruppen än på familjesystemet som helhet. Fritz Pearls och i viss mån Carl Rogers är föregångare till denna skolbildning som i Sverige blivit mest känd genom Walter Kempler och Martin Kirschenbaum.

Inom system- och kommunikationsteoretiskt orienterad psykoterapi tycker jag däremot att man finner ett teoretiskt perspektiv som skildrar familjen eller gruppen som helhet med hänsyn till struktur, funktion, kommunikationsprocesser etc. Dessa teorier ger ett helhetsperspektiv på såväl familjesystemet som på över- och underordnade system. Jag anser därför att de är mycket användbara i psykosocialt arbete med den mängd information och åtgärder på olika nivåer som detta arbete innebär. Av dessa skäl väljer jag *system-, kommunikations- och processteori* vid analys av avvikelse och utslagning på interpersonell nivå.



## 26.1 System-, kommunikations- och processteori

Den teoretiska och praktiska tillämpningen av systemteori inom psykoterapiområdet bygger på den *generella systemteori*. Jag vill därför rekommendera läsaren att rekapitulera min tidigare beskrivning av detta synsätt under "Dialektiskt systemperspektiv" (Del I: Kap 3.2). För vidare studier av de forskare och psykoterapeuter som refereras i följande avsnitt se litteraturlistan under Appendix: "Teorier på interpersonell nivå" samt under Del I: "Samhällssyn".

Framväxten av system- och kommunikationsteori inom psykoterapi hade sin upprinnelse främst i 1950-talets USA. Psykoterapeuter som arbetade med individualpatienter började upptäcka familjens betydelse. De såg att när patienten förändrades så påverkade det hela familjens beteende och omvänt, förändringar i familjen påverkade patientens sätt att tänka och handla. I en mängd studier t ex av schizofrena patienters interaktion kunde man se hur de märkbart försämrades vid kontakten med sina familjer.

Det skedde också en generell utveckling inom psykoterapiområdet — från studier av den enskilde individen till dyaden (t ex mor-dotter) till familjen och gruppen och till familjens totala sammanhang (kontext) med släkt, grannar, arbete etc. Utvecklingen gick alltså från intrapsykisk till interpersonell och till slut inkluderande strukturell nivå. Varje ny utvecklingsfas har vidgat perspektiven och införlivat de tidigare nivåerna.

Genom att studera verbal och icke-verbal kommunikation i störda familjer utvecklades vid Mental Research Institute (MRI) i Palo Alto, Californien i mitten på 1950-talet vissa system- och kommunikationsbegrepp för att beskriva dessa familjers interaktion. Det var Don Jackson som tillsammans med Gregory Bateson, Jay Haley och John Weakland använde termerna "familjehomeostas" för att beskriva familjens självreglerande feed-back-mekanismer för att upprätthålla en viss jämvikt och "double-bind" för att beskriva den dysfunktionella kommunikation som präglade de "schizofrena familjerna". Flera andra forskare och psykoterapeuter t ex Ronald Laing vid Tavistockkliniken i London som arbetade utifrån en mera existentiell grundinställning kom fram till liknande rön.

Inom *systemteoretisk familjeterapi* kan man urskilja två huvudinriktningar — dels den *strukturella* familjeterapin som utvecklats av Salvador Minuchin, Harry Aponte och Jay Haley vid Philadelphia Child Guidance Clinic och dels den mer *kommunikationsorienterade* som utvecklats vid MRI och som vidareutvecklats framför allt av Virginia Satir, Paul Watzlawick, Richard Bandler och John Grinder m fl.

Man kan inom systemorienterad familjeterapi betona olika aspekter; — *strukturen*, *kommunikationen* eller *processerna* i systemet. Denna uppdelning är egentligen konstlad eftersom de egentligen är olika perspektiv på samma sak. De olika aspekterna förekommer alltid samtidigt i en ömsesidig påverkan. — Systemets övergripande struktur med sub-

system och gränser påverkar kommunikationen. Sättet att kommunicera ger processen (t ex mönsterna i familjens sätt att interagera), och processperspektivet ger s a s en film av vad som händer och förändras i kommunikationen och i strukturen.

Av pedagogiska skäl väljer jag emellertid att redogöra för dessa tre teoretiska perspektiv var för sig samt kommentera begreppet "världsmodell". Jag kommer också att komplettera den teoretiska presentationen med korta beskrivningar av hur dessa teorier kan tillämpas.

Den följande redovisningen måste av förklarliga skäl begränsas. För fördjupning vill jag därför hänvisa till en bok till vilken jag själv är medförfattare: "*Familjeterapins grunder — ett interaktionistiskt perspektiv*" av Maths Lundsbye, Göran Sandell, Roland Ferm, Peter Währborg och Bill Petitt (1981). Här försöker vi utifrån en mera utförlig genomgång av system-, process- och kommunikationsteori beskriva hur man teoretiskt/praktiskt kan bedriva en interaktionistiskt orienterad psykoterapi vars principer går att tillämpa på många olika system av människor — par, familjer, grupper, institutioner, arbetsplatser, organisationer etc. I boken finns också en utförlig litteraturgenomgång för vidare studier.

Eftersom analysen i Del II och förändringsarbetet i Del III fokuseras på "multiproblemfamiljen" kommer jag att använda "familjen" och "familjeterapi" som genomgående exempel. Det teoretiska perspektivet i sig är emellertid inte begränsat till "familjen" utan är alltså tillämpligt på alla "mänskliga" system.

### 26.1.1 Familjesystemets struktur

#### Gränser

Ett familjesystem har en viss struktur beroende på de självreglerande feed-back-mekanismer som leder till att familjen organiserar sina relationer och positioner inom systemet så att en viss jämvikt och stabilitet erhålles. Vid yttre krav från omgivande och övergripande system ger strukturen både skydd och möjlighet till förändring — genom att den kan erbjuda anpassning till en ny jämvikt i en ny situation. Strukturen bestäms också av vissa karakteristika hos de i systemet ingående enheterna såsom ålder, kön, arbetsuppgifter, intressen och funktioner.

För att ett system skall fungera tillfredsställande krävs:

- att det kan anpassa sig till det övergripande system i vilket det ingår,
- att de i systemet ingående subsystemen fungerar väl i förhållande till varandra, dvs att klarhet råder beträffande vilka som ingår i ett visst subsystem och vilken funktion detta subsystem har.

För en familj är det därför väsentligt:

- att kunna fungera i vårt komplicerade samhälle med allt vad det innebär av ekonomiska och sociala transaktioner i förhållande till grannar, släkt, vänner och närmaste omgivning och till samhället i ett vidare perspektiv (klass- och grupp-tillhörighet, arbetsliv, skolgång etc)
- att det är klart vilka som ingår i familjens olika subsystem i make-maka-subsystem, föräldra-subsystem, barn-subsystem, syskon-subsystem, far- och morföräldrar-subsystem samt i de olika subsystem som bildas p g a ålder, kön och intressen
- att de olika subsystemens funktion och ansvarsområde är klarlagda.
  - Vad är föräldrarnas ansvar och vad är barnens? Vilka arbetsuppgifter ligger på vem? osv

När ett familjesystem fungerar dysfunktionellt beror detta ofta på att *gränserna* mellan de olika subsystemen antingen är alltför *suddiga*, vilket leder till *insnärjning* i andra subsystem, eller alltför rigida och *stela*, vilket leder till *frikoppling* från andra subsystem. Vanliga problem som belyser ovanstående kan t ex vara:

- Mannen och hustrun som går förbi varandra utan att visa något engagemang och utan att tala med varandra och där mannen hålles utanför all information i familjen (stel gräns-frikoppling).
- Mormor som har mycket daglig kontakt med sin dotter (mamman i familjen) hon vet allt som händer i familjen och hennes dotter ger henne förtroenden som egentligen i första hand berör mannen (suddig gräns-insnärjning).
- Föräldrarna struntar helt i vad barnen företar sig och var och en sköter sig helt själv i familjen (stel gräns).
- Mamman tillåter inte barnen, syskonen, att klara sina konflikter själva utan kommer rusande så fort de höjer rösterna (suddig gräns).

Generellt bör man i terapin sträva efter att upprätta klara och tydliga gränser som är tillräckligt öppna för att tillåta kommunikation/engagemang. Gränserna måste alltså både vara klara, tydliga och flexibelt öppna för att systemet skall vara funktionellt.

## Subsystem

I familjen finns tre *signifikanta subsystem* som måste uppfylla vissa krav och behov för att familje-systemet som helhet skall fungera funktionellt.

I *make/maka-subsystemet* måste de båda makarna (eller samboende) avstå från en del av sitt individuella självbestämmande och sin personliga autonomi och åtskildhet för att erhålla samhörighet och intimitet. Detta kräver att de ömsesidigt anpassar sig och kompletterar varandra. An-

passningen får emellertid inte gå så långt att den leder till en alltför beroende eller kontrollerande relation som förkväver personens individualitet och utveckling och isolerar henne från omgivningen. Makarnas subsystem måste samtidigt ha en gräns som skyddar det mot andra systems behov och krav t ex deras respektive föräldrar, ursprungsfamiljer, släktingar etc.

Makarnas respektive roller förändras och förhållandet dem emellan får en ny nivå när de får barn. *Föräldra-subsystemet* ställs inför kravet och uppgiften att vårda, uppfostra och socialisera barnet. Detta måste ske så att barnet får tillgång till båda föräldrarna utan att makarnas eget subsystem samtidigt utsuddas.

Föräldrarna måste kunna vårda, vägleda och kontrollera barnet. Detta kräver ett auktoritetsutövande av föräldrarna och det är mot föräldrarnas makt och kontroll som barnet kan utveckla en egen självständighet. Föräldra-subsystemet måste ha tillräcklig kraft för att kunna utöva denna auktoritet, vilket inte står i motsats till en varm, vårdande, förstående och "demokratisk" inställning till barnet. En sund föräldraauktoritet ger möjlighet till flexibilitet och anpassning till barnets olika behov med stigande ålder. Ett svagt föräldrasubsystem kännetecknas däremot ofta av överdriven kontroll och restriktivitet eller av ingen kontroll alls, dvs av stela eller suddiga gränser i familjesystemet.

Om barnen får syskon får de en möjlighet i *syskon-subsystemet* till ett "socialt laboratorium" där de kan lära sig att förhandla, samarbeta och tävla med jämnåriga t ex i hur man skaffar sig vänner och behåller sin självständighet. Det är viktigt att syskon-subsystemet får dessa möjligheter och en överdriven inblandning i syskonens interaktioner och överbeskydd från föräldrarnas sida kan hämma denna process.

Förutom dessa tre subsystem bildas dessutom i varje familj (liksom grupp, institutioner etc) många andra subsystem med utgångspunkt från t ex ålder, kön, intressen, ideologier osv — subsystem som alltså blir specifika för varje separat familj.

*Analys av systemets struktur*, dess subsystem, funktion och gränser, ger en bild av hur familjen ser ut som helhet och ger terapeuten viktig information för olika interventioner. Vid analys av systemet kan man med fördel använda ett praktiskt tillvägagångssätt t ex genom att rita en *sk familjekarta* där familjens individer, subsystem, gränser etc ingår. (För närmare beskrivning av detta tillvägagångssätt se Lundsby m fl, 1981: kap 7.4.)

## Termostatfunktioner

Familjesystemet strävar efter homeostas och upprätthåller en stabilitet genom sina termostatfunktioner. För att åstadkomma en förändring i systemet krävs oftast en förändring av de regler, normer etc som upp-

rätthåller balansen i systemet. Det är därför viktigt att både terapeuten och familjen får klart för sig hur dessa ser ut.

Termostatfunktionerna utgöres av den feed-back som möter familjens individer när de i sitt beteende eller i sin kommunikation kommer utanför de regler (påbud, tillåtelser, förbud etc) som styr familjens interaktion och de "bakomliggande" normer som genom social kontroll i samhällssystemet har internaliserats i familjen. Termostatfunktionerna syftar till att s a s "föra tillbaks individen till ordningen" och upprätthåller därmed systemets jämvikt, oavsett om denna i sig är funktionell eller dysfunktionell. Som "konstanta" termostatfunktioner fungerar t ex regler, myter, hemligheter och kroniska sjukdomar och som "reaktiva" termostatfunktioner både direkta och indirekta sanktioner vid regelöverträdelser, syndabocksprocesser och psykosomatiska sjukdomar.

Vilka termostatfunktioner som finns i familjesystemet och hur dessa fungerar är oftast dolt och omedvetet för familjen själv. Analysen av dessa får därför vanligen ske indirekt genom att terapeuten blir varse i familjens kommunikation att t ex när ett visst ämne berörs eller när vissa uppgifter skall lösas så inträffar något som gör att samtalet avstannar, att ämnet hastigt bytes eller att inget händer i praktiken med vissa uppgifter. Detta kan vara tecken på att det kan röra sig om termostatfunktioner som "slår till" för att bevara systemets aktuella struktur.

Om dessa funktioner avslöjas underlättar detta en verklig förändring av systemet. Terapeuten kan t ex avbryta den pågående konversationen och kommentera det som inträffade: "När vi samtalade om det här ämnet så avbröt ni er helt plötsligt och började prata om något annat utan att vi egentligen hade talat färdigt. Vad var det som hände? Är det något som hindrar er att fortsätta och i så fall vad? . . ."

Analysen av termostatfunktioner måste ske varsamt och med värme och öppenhet mot familjen. Det kan annars lätt uppfattas som angrepp på familjen då man "avslöjar" olika sjukdomars roll eller det funktionella i psykosomatik, syndabocksstänkande etc. Familjemedlemmarna har ju inte dessa beteenden "på pin kiv" utan dessa problem har sin grund i deras egen osäkerhet och rädsla för förändring, i fantasier om att själva bli övergivna eller sjukförklarade osv.

## Relationer

I interaktionen mellan familjens medlemmar (liksom i andra grupper) kan man urskilja två grundläggande typer av relationer:

- *Symmetri* — som grundar sig på likhet och minimering av skillnader. I en sådan relation "speglar" parterna varandras beteende och ingen får t ex vara svagare eller starkare än den andre.
- *Komplementaritet* — som utgår från olikhet och maximering av skillnader. Den ena parten framstår som stark, frisk, överlägsen, klok etc medan den andra är svag, sjuk, underlägsen, dum etc. Parterna kom-

pletterar varandra i relationen t ex "alkoholisten" och "alkoholist-hustrun".

Varken symmetri eller komplementaritet är "bra" eller "dåliga" i sig — i ett funktionellt system tillåts båda relationerna i en *flexibel anpassning*. Två makar kan t ex vid ekonomiska beslut ha en symmetrisk relation där båda har lika mycket att bestämma medan de i ett annat sammanhang kan tillåta den ene att vara ledsen och svag och bli omhändertagen och tröstad av den andre.

Relationerna blir däremot *dysfunktionella om de stelnar* i något av dessa mönster. Detta leder ofta till något av följande mera fastlåsta och rigida interaktionsmönster:

- *symmetrisk upptrappning* — som bygger på konkurrens och maktkamp där ingen tillåts vara svagare eller stakrare än den andre (ex "Annie get your gun") eller där man tävlar om att vara "mest sjuk" (ex "Din huvudvärk är väl ingenting mot mina magsmärtor").
- *stel komplementaritet* — som innebär att relationen, oavsett sammanhang, alltid definieras som komplementär t ex att någon i familjen alltid definieras som sjuk och svag i relation till en annan familjemedlem som betraktas som frisk och stark, bortsett från om förhållandet i praktiken i vissa perioder eller situationer skulle kunna vara det omvända.

System kan bli ännu mer dysfunktionella om relationerna är oklara eller dubbeltydiga vilket är fallet vid:

- *metakomplementaritet* — där den som ytligt sett verkar "svag", "sjuk" etc i själva verket har den "starke", "friske" under fullständig kontroll. Många neurotiska symtom t ex fobier präglas ofta av en metakomplementär relation där "offret" styr "hjälparen" (kan delvis jämföras med "sjukdomsvinster" i psykodynamisk terminologi), och
- *pseudosymmetri* — där den ene parten s a s "befaller" den andre att vara jämlik (vilket "på meta-nivån" innebär det totala överläget).

Metakomplementaritet och upptrappad symmetri måste ofta analyseras och avslöjas för att verklig förändring skall ske i systemet. Det är då viktigt att inte lägga över skulden på "den andre". Familjemedlemmarna är oftast inte medvetna om relationens metainnebörd och har så gott som aldrig varit svaga eller starka för att medvetet skada den andre. Istället bör *ömsesidigheten* i den interpersonella relationen betonas — "Du är 'bra' på att vara svag och du är bra på att ta hand om svaga. Så här ser relationen ut, detta vinner ni och detta förlorar ni. Vill ni ha det så här eller kan ni kanske tillfredsställa era behov på ett annat sätt?"

Målet i terapin är således att komma ifrån låsningar i det ena eller andra relationsmönstret och istället få systemet att flexibelt kunna växla mellan symmetri och komplementaritet i förhållande till situationens krav.

## Roller

Roller definieras huvudsakligen av de krav och förväntningar som ställs på en människa i en viss situation eller position t ex i ett visst yrke. Rollgestaltningen blir individens försök att konkretisera dessa förväntningar. Vi människor spelar många olika roller i olika sammanhang och antalet roller, vår totala "rolluppsättning", ökar ju mer komplicerat vårt samhälle är. Hur vi uppfattar oss själva påverkas till stor del av våra roller och uppgifter i samhället och hur väl vi, både av oss själva och av andra, bedöms kunna spela dessa roller.

I familjesystemet finns vissa "naturliga" roller som har att göra med den biologiska livsprocessen t ex rollerna som son, storebror, far och farfar. Andra familjeroller är *förvärvade* genom den yttre sociala situationen t ex man—hustru och yrkesrollerna. Ytterligare andra är *uttryck för interaktion och förväntningar* på visst beteende inom familjen t ex rollen som "åklagare", "polis", "domare", "fixare", "tröstare" och "älskarinna".

*Rollkonflikter*, dvs oklarheter eller olika uppfattningar om en viss roll, beror både på individens upplevelser och uppfattning av rollens funktion och hur rollen skall spelas, på hans faktiska handlande och på omgivningens uppfattningar, krav och förväntningar. Det är inte ovanligt att man inom familjen definierar samma roll på olika sätt. Kvinnan kan t ex uppfatta sin roll som hustru som den som håller mannen åjour med vad som händer i hemmet och med barnens olika behov och bekymmer, medan mannen kan uppfatta hennes hustruroll som den som underlättar hans arbete utanför hemmet och avlastar honom från bekymmer.

Det kan ofta vara nyttigt att tillsammans i familjen försöka analysera vilka olika och ibland motsatta krav som samtidigt ställs på samma person, t ex att vara både maka, mor, dotter, syster, hemmafru, yrkeskvinna, älskarinna och allas tröstare. Öppna samtal och konstruktiva konfrontationer kan ge möjlighet till förändring av rollernas innehåll och omgivningens förväntningar.

*Analysen av familjesystemet* bör hela tiden sträva efter ett helhetsperspektiv — som en kartbild — där systemets olika subsystem, gränser, relationer och roller sätts in i relation till helheten. Analysen bör både omfatta familjen och dess närmaste angränsande system — relationerna till andra familjer, släkt, grannar etc. Familjen måste dessutom alltid relateras till det övergripande systemet — familjens grupp- och klasstillhörighet, socioekonomiska status och roll i samhället.

## Målsättning och interventioner i förändringsarbete med familjesystemets struktur

Förändringsarbetets målsättning är att familjen skall kunna fungera som ett *öppet system*, med flexibla gränser mellan subsystemen och med möjligheter till flexibel anpassning av familjemedlemmarnas relationer och roller.

Man kan härvid använda olika *systeminterventioner* och omstrukturerings tekniker. Beroende på familjens aktuella situation kan man t ex arbeta med att:

- återskapa kommunikationskanaler och öppna stela gränser, genom att försöka få familjemedlemmarna att mera öppet tala med varandra,
- stärka individuella gränslinjer och klargöra suddiga gränser runt subsystemen, t ex genom att betona individuella val och personlig integritet och genom att skydda för intrång i personernas eller subsystemens "privata svärer"
- tillsammans analysera och ifrågasätta regler, meta-regler, roller och relationer,
- använda olika typer av fysisk omstrukturering under själva terapi-sessionen, t ex att inta nya positioner i hur man sitter i förhållande till varandra då man samtalar tillsammans,
- använda "familjekartor" och "familjeskulpturer" som kan ge familjen möjlighet att i en icke-verbal form få se sig själva på distans och kunna göra historiska kopplingar mellan tidigare och nuvarande familjestruktur,
- ge "hemuppgifter" (som familjen kan utföra mellan familjesamtalen) vilka innebär ett nytt sätt att förhålla sig till varandra som man konkret får pröva i vardagslivet.

(För fördjupning se Lundsbye m fl: "Familjeterapins grunder — ett interaktionistiskt perspektiv 1981, spec kap 10.)

Grundidén i omstruktureringsinterventionerna är det dialektiska förhållandet mellan upplevelse, handlingar, position i systemet och systemets struktur. Förändringar i det övergripande systemet leder till nya positioner, nya handlingsmöjligheter och förändrade upplevelser. (Se om det "strukturella påverkansförhållandet" under Del I: Kap 3.2.1 och 3.3.1.)

### 26.1.2 Familjens kommunikation

Kommunikationsteori är ett mycket stort kunskapsfält med många olika delområden t ex envägskommunikation (ex ett skrivet informationsmeddelande), masskommunikation (ex radio, TV, kommersiell och politisk propaganda), intra-personell kommunikation ("den inre dialogen") etc. I detta sammanhang skall jag dock begränsa mig till inter-personell ("mellanmänsklig") kommunikation, primärt inom familjesystemet.

Kommunikation i inter-personell, "interaktionistisk", betydelse är en process där tankar, känslor, behov, värderingar, information etc sändes och överföres från en individ eller grupp till en annan med en följande återkoppling och gensvar (feed-back). Budskapen kan vara både verbala och icke-verbala, medvetna och omedvetna, avsiktliga och oavsiktliga. Budskapet går i båda riktningarna och både "sändaren" och "mottagaren" bidrar till att utforma och pröva de tankar, attityder, beslut, relatio-



ner, mönster etc som bildas i kommunikationsprocessen. I själva verket är man därför alltid på samma gång både sändare och mottagare eftersom den som talar samtidigt registrerar mottagarens reaktioner och den som lyssnar samtidigt ofta ickeverbalt signalerar sina reaktioner på budskapet. Hos både sändare och mottagare utväljs, kodas och tolkas budskapet dels utifrån den individuella människans erfarenhetsfält och uppfattning av helhet och mening, dels i relation till det sammanhang (kontext) i vilket det framförs.

Kommunikation mellan människor fyller många olika *funktioner*:

- *informationsförmedlande* beträffande fakta, känslor, behov, värderingar etc.
- *handlingsbestämmande* — försöker både direkt och indirekt påverka mottagarens beteende för att få till stånd en viss önskad effekt.
- *relationsbestämmande* — definierar relationen till mottagaren som symmetrisk, komplementär, pseudosymmetrisk eller metakomplementär.

Mycket av vår kommunikation fyller dessutom en *social funktion*. Då man t ex säger "vacker väder idag" så räknar man vanligen inte med en djupgående meteorologisk diskussion utan uttrycker snarare en önskan om en stunds social kontakt och gemenskap. Kommunikationen kan också ha en rent *expressiv funktion* dvs innehålla spontana uttryck för känslor t ex gråt, skratt, skrik etc.

### Icke-verbal kommunikation

Interpersonell kommunikation i vid bemärkelse är egentligen allt beteende som kan registreras och tolkas av omgivningen. I denna mening är det så gott som helt omöjligt att inte kommunicera. — Att sitta tyst och inte vilja prata uttrycker också någonting t ex "jag vill inte bli störd".

Den verbala kommunikationen är oftast starkt bunden till medvetandets kontroll. Den icke-verbala kommunikationen sker däremot på ett mera okontrollerat och omedvetet plan. Den övervägande delen av vår totala kommunikation är icke-verbal.

Begreppet icke-verbal kommunikation täcker en mängd olika kommunikationsuttryck:

- *Kroppsrörelser* — hur familjen/individerna förflyttar sig och hur man använder gester, mimik, ögonrörelser etc
- *Beröring* — grad och typ av kroppskontakt, smekningar, kramar, knuffar, slag osv både mot andra och mot sin egen kropp
- *Positioner* — placering och revir, vem man vänder sig till respektive ifrån, om man sitter eller står, ligger på sängen eller sitter stramt bakom skrivbord etc

- *Kroppskaraktistika* — kroppsform, längd, vikt, hårets färg och frisyr etc
- *Utsmyckningar* — kläder, smink, smycken etc
- *Paraspråk* — röstkvalitet (tonläge, tempo, röststyrka etc), artikulation och pauser samt suckar, sväljningar, harklingar etc
- *Omgivning* — möblering, dekorationer på väggar och golv, grad av städning etc
- Förhållningssätt till *tiden* — att komma och gå för sent eller för tidigt, att snabbt bli färdig eller dra ut på tiden etc

## Verbal kommunikation

Verbal kommunikation skiljer sig kvalitativt från icke-verbal kommunikation genom att även det enklaste ord är en symbol på en hög abstraktionsnivå. — Ingenting i ordet "fågel" uttrycker t ex något "fågelmässigt" eller visar med ljudet då ordet uttalas vad en fågel är för något. En fågel skulle se ut, flyga och bete sig likadant även om den hade kallats något helt annat t ex gris eller sune.

Ord har en "yttre" mening genom att symbolisera något som gemensamt betyder i stort sett samma sak för många människor t ex en viss företelse — i föregående exempel en viss art av fåglar. Denna betydelse benämnes *denotation*. *Konnotation* avser däremot den känslomässiga "inre" betydelse ordet har för sändaren respektive mottagaren. "Fågel" kan t ex för någon symbolisera frihet, obundenhet och väcka känslor av glädje medan det för en annan symboliserar ett styrt inramat beteende som ger känslor av äckel och rädsla. Samma ord kan dessutom ha flera olika denotationer (t ex skämt — ruttet, skämt — något roligt).

## Innehåll och innebörd

I varje budskap finns både en innehållsaspekt och flera olika innebördsaspekter. Orden i sig utgör budskapets *innehåll* t ex så som det skulle registreras av en bandspelare.

*Innebörden* av det som sändaren förmedlar är däremot något mer än det som enbart orden förmedlar och kan ibland, t ex vid ironi, betyda något helt annat, mycket beroende på sammanhanget.

Om t ex mamman i en familj, där mannen sitter och läser tidningen och sonen Kalle leker med sitt tåg i vardagsrummet, säger med hög och spänd röst (utspelas kvällstid) "Klockan är nio" — så menar hon troligen något mer än enbart innehållet — i detta fall att informera om den exakta tiden.

Hon kanske menar: "Nu börjar Aktuellt och jag skulle vilja sitta med dig (min man) och dricka kaffe och se på TV. Kalle vet att han skall lägga sig nu och jag blir irriterad när han helt struntar i att vi kommit överens om detta och väntar på att jag skall säga till. — Det är förresten alltid jag som skall göra allting i den här familjen. Skall någon sätta på kaffe, laga mat, hålla ordning på tiden och se till att

barnen kommer i säng så är det jag. Jag blir så arg när jag tänker på att ni bara sitter där och väntar och tar för givet att jag skall göra allt.”

Interpersonell kommunikation, även det enklaste budskap, täcker alltså en rad olika *innebördsaspekter*:

- *Information* (ofta kompletterande) t ex nu börjar Aktuellt, nu skall Kalle lägga sig.
- *Känslor*, t ex irritation över att Kalle inte går och lägger sig och ilska över att mannen ”bara sitter”.
- *Intention*, uttryckande behov och önskningar t ex behov att få vara ensam en stund med sin man, att han skall intressera sig för relationen till henne, önskan att slippa tjata på Kalle etc.
- *Relationsdefinierande* (symmetrisk, komplementär osv). I vårt exempel uttrycker budskapet att relationen är komplementär. — Kvinnan gör allt, hon kokar kaffe, får barnen i säng etc medan mannen passivt ser på TV. Kvinnan tar ansvar — mannen tar inte ansvar.
- *Mönster*. I familjer bildas efterhand regler (både medvetna och omedvetna, uttalade och outtalade) för hur man skall bete sig och kommunicera med varandra som får karaktären av återkommande mönster i familjens interaktion. — Kvinnan uttrycker detta i budskapets innebörd ”det är förresten alltid jag som skall göra allt i den här familjen . . .” Interaktionsmönster kan ibland återfinnas över flera generationer i familjer. Det är t ex möjligt att kvinnan i vårt exempel tänker för sig själv ”Typiskt, så här (att göra allt) gjorde ju min mamma också.”

## Metakommunikation

Innehållet i ett budskap kompletteras alltid med tonfall, gester och annan icke-verbal kommunikation som visar hur budskapets innebörd skall uppfattas. Denna kommunikation *om* kommunikationen kallas *meta-kommunikation* och visar vad sändaren ”menar” med sitt budskap. Mottagaren måste alltså lyssna både till *hur* budskapet framförs och till själva innehållet för att förstå vad sändaren vill säga. Om det inte räcker med icke-verbal meta-kommunikation måste man ibland förtydliga sig genom att meta-kommunicera verbalt t ex ”jag bara skämtade”.

Ett budskap är *kongruent* om det råder överensstämmelse mellan budskapets innehåll och metakommunikationens förmedling av budskapets innebörd. Om det är dålig överensstämmelse, t ex om en man säger att han inte alls är arg och samtidigt knyter nävarna, är högröd i ansiktet och nästan skriker fram innehållet, är budskapet inkongruent. Mottagaren blir då ofta osäker på hur innebörden skall uppfattas eftersom sändaren förmedlar två olika budskap samtidigt — inte arg (med ord) — arg (icke-verbalt). Eftersom den icke-verbala kommunikationen är mer ursprunglig, ”primitiv” och svårare att viljemässigt kontrollera tenderar

vi instinktivt att "lita" mer på denna än på det verbala språket. — I exemplet ovan uppfattas sändaren troligen som arg även om han säger att han inte är det.

### Dysfunktionell kommunikation

Dåliga överensstämmelser mellan innehåll och metakommunikationens innebörd är grundläggande i all typ av dysfunktionell kommunikation. Denna kan yttra sig i många olika varianter:

- *Ofullständiga budskap* — där sändaren utelämnar delar av tanke och känslolinnehållet vilket leder till att mottagaren måste gissa budskapets innebörd. Budskapet blir t ex ofullständigt om man utelämnar sammanhanget, om man inte säger något alls (och räknar med att mottagaren är tankeläsare) eller om man t ex slutar mitt i en mening med "Hon är så där . . . du vet".
- *Ospecifika budskap* — där innebörden är oklar eftersom sändaren uttrycker sig allmänt och luddigt. "Övergeneraliseringar" t ex "typiskt fruntimmer" och att inte tala i jagform t ex "man är väl som folk är mest" är exempel på ospecifika budskap.
- *Indirekta budskap* — där sändaren talar om någon istället för till någon (kallas "skvaller") eller då budskapet riktas mot någon annan än det är avsett för. Ett indirekt budskap ger t ex hustrun som säger till grannen som är på besök "du är verkligen duktig med trädgårdsskötsel" med adress till sin man som hatar att klippa gräset.
- *Förtäckta budskap* — där det egentliga budskapet är dolt i metakommunikationen. "Skall du med hem och se på mina etsningar" brukar t ex inte alltid tyda på ett stort konstintresse.
- *Paradoxala budskap* — där meta-kommunikationen direkt motsäger det som uttrycks i ord (som i det tidigare exemplet med den arge mannen). Om budskapet samtidigt är ett krav blir mottagaren ännu mer osäker t ex barnet som hör sin mamma säga "kom och krama mig" samtidigt som hon stelnar till och vänder sig bort. Barnet får då två motstridiga budskap och hur barnet än gör "så blir det fel". Detta är grundmekanismen i fenomenet "dubbel-bindning" som upptäcktes vid studier av "schizofrena familjer".

Grundmekanismen bakom att man använder dysfunktionell kommunikation är ofta att man därigenom själv slipper "sticka ut huvudet" — man kan i nästa andetag säga "det sa jag aldrig". Samtidigt gör man mottagaren osäker vilket kan vara ett sätt att kompensera sin egen osäkerhet. Man kan dessutom kamouflera olika krav, olikheter och konflikter. — Om jag blottar mig så blir jag kanske ännu mera nertryckt? Om jag ställer krav vill han kanske inte leva med mig längre? Om vi är olika så passar vi kanske inte ihop och måste skiljas?

Effekterna av dysfunktionell kommunikation blir påtagliga både för sändare och mottagare. — För sändaren kan det lätt leda till en ond cir-

kel där dålig självkänsla leder till dysfunktionella budskap som i sin tur ytterligare undergräver självkänslan. För mottagaren kan svårigheten att tolka vad sändaren egentligen menar leda till osäkerhet och förvirring både inom individen och i relation till andra vilket leder till nya dysfunktionella budskap och gensvar etc.

## Dysfunktionella kommunikationsmönster

I familjer tenderar *sättet* att kommunicera att upprepa sig och följa vissa mönster både hos familjen som helhet och hos den enskilde familjemedlemmen.

Virginia Satir (1976) har identifierat fyra typer av *dysfunktionella kommunikationsmönster* som hon kallar blidkande, klandrande, kalkylerande och avledande. Det rör sig alltså om *mönster* i kommunikationen — inte egenskaper hos individerna (som att någon *är* en blidkare, klandrare etc).

I funktionell kommunikation innefattar man både sig själv, andra människor och sammanhanget (kontext). Gemensamt för de dysfunktionella mönsterna är att någon av dessa aspekter har utelämnats i budskapet.

Det *blidkande mönstret* tar inte hänsyn till sig själv. Det grundar sig i dåliga självkänsla — man vill alltid vara till lags, ursäktar sig, säger aldrig emot och utplånar sina egna behov och känslor. Både verbalt och icke-verbalt uttrycker man att "det är mitt fel alltihop". Kroppsställningen är ofta "nedtryckt" och typiskt åtföljande symtom är magsår.

Det *klandrande mönstret* tar inte hänsyn till andra och ibland inte heller till sammanhanget. Mönstret grundar sig i känslor av ensamhet och misslyckande vilket man döljer, både för andra och för sig själv, genom att lägga skulden på andra eller på samhället. Kroppsställningen och rösten är ofta hård och spänd och åtföljs inte sällan av muskelspänningar.

Det *kalkylerande mönstret* tar enbart hänsyn till fakta och yttre omständigheter medan både egna och andras känslor förnekas. Det behärskade "förnuftet" står i högsätet. Mönstret går nästan att likna vid en datamaskin eller ett lexikon med ett språk som är abstrakt och omständligt med många och långa främmande ord. Som exempel på detta mönster kan man ta fadern, som vid familjens planering av semesterresa, hänvisar till kostnadskalkyler, beräknad nederbörds mängd, turistfrekvens och hotellbeläggning vid bedömning av tänkta semester mål. Mönstret grudnar sig i en känsla av sårbarhet och rädsla för att förlora kontrollen om man släpper fram känslorna. Typiska åtföljande symtom brukar vara stelhet och torrhet (beträffande "kroppsvätskor").

Det kalkylerande kommunikationsmönstret är det dominerande språkbruket inom byråkrati och politik. Att behärska detta verkar nästan vara en förutsättning för karriär inom dessa områden. — Så här kan det t ex "låta": "Under förhandenvarande omständigheter beträffande byggnationssituationen i nämnda område finner undertecknad det för

lämpligt att nämnden, under förutsättning att ekonomiska medel för bestridande av nämnda utredning går att frigöra, eventuellt tidigarelägga inom ramen för kommande års-budget, förordar en utredning som tar sikte på vissa oklarheter beträffande byggnationens totala strukturella och geografiska problemkomplex, med hänsynstaganden till de aspekter av social service och adekvata fritidsaktiviteter som bör vägas in i bedömningen av boendeformerna inom nämnda bostadsområde.”

Det *avledande mönstret* förnekar både sig själv, andra och sammanhanget och fyller en avledande och distraherande funktion. Spänningar och hotande konflikter undviks genom att man t ex byter samtalsämne, skämtar, distraherar och betar sig irrelevant i förhållande till vad andra gör eller säger. Grunden till detta mönster ligger i känslan att ”ingen bryr sig om mig och vad jag tycker ändå” och detta verkar kompenseras med kroppsrörelser åt alla håll samtidigt. Ett exempel på detta mönster ges av husmodern som *samtidigt* pratar med mannen, kommenterar barnens klädsel, torkar av diskbänken, rättar till en tavla som hänger snett och säger ”nu kan vi väl prata om något trevligare vad sägs om en kopp kaffe?” Som åtföljande symptom till detta mönster brukar nervösa förvirringstillstånd uppträda.

De fyra kommunikationsmönsterna är givetvis förenklade och samma människa kan använda sig av olika mönster mot olika människor och i olika sammanhang. De visar dock på den viktiga principen att om man utelämnar sig själv, andra eller sammanhanget i sin kommunikation så blir denna dysfunktionell med olika problem som följd. Genom att lära familjemedlemmarna att ta hänsyn till den aspekt som de tidigare utelutit kan man göra kommunikationen mera funktionell och därmed bryta den onda cirkeln.

## Interaktion

Kommunikationen i en familj där flera personer samtidigt är inblandade består naturligtvis inte enbart av enskilda budskap eller kommunikationsmönster hos en individ i taget. Kommunikationen består av hela den totala interaktionen — *kommunikationsprocessen* — där varje budskap möts av gensvar och reaktioner på dessa gensvar och där alla samtidigt är både sändare och mottagare som ömsesidigt påverkar varandra.

Liksom man kan se hur vissa typiska budskap upprepas och bildar mönster så kan man också upptäcka vissa regelbundenheter i familjens kommunikationsprocess — *interaktionsmönster* — som beskriver *processen* dvs *hur* familjen kommunicerar med varandra i motsats till *vad* (vilket innehåll) man samtalar om.

Dysfunktionell interaktion grundar sig dels på de tidigare berörda dysfunktionella budskapen och mönstren dels på *dysfunktionella gensvar* dvs att man i sin feed-back till sändaren ignorerar budskapet, ignorerar

sändaren eller svarar på något annat (pseudo- eller tangentsvar). Detta leder lätt till parallella monologer där man aldrig "möts".

Då någon försöker definiera en relation (oavsett om den definieras som symmetrisk eller komplementär) kan *gensvaren* på denna *relationsdefiniering* vara av tre olika slag: bekräftande, avvísande eller förnekande.

Exempel: Familjen skall skaffa ny bil och hustrun säger till mannen: "Jag vill att vi köper en Saab vad tycker du?" — alltså ett försök till symmetrisk relation där hon önskar att båda skall vara med och diskutera på lika villkor. Oavsett om mannen svarar: "Ja, det tycker jag också" eller "Nej, jag vill hellre ha en Volvo" så *bekräftar* han hennes relationsdefiniering, dvs han accepterar på metanivån hustruns önskan om en symmetrisk relation. Om han istället säger: "Du förstår dig inte på bilar, det här sköter jag" så *avvisar* han hennes försök till symmetrisk relation och definierar istället deras relation som komplementär. Om han däremot helt ignorerar hennes budskap och relationsdefinition, och sätter sig och läser bilannonser för sig själv så *förnekas* han att det över huvudtaget existerar någon relation dem emellan.

Bekräftelse är en nödvändighet för att utveckla självförtroende och identitet och en stor del av vår kommunikation har sin grund i en önskan att bli bekräftade. Att få sin relationsdefiniering, och därmed sin självuppfattning avvisad kan ofta vara smärtsamt. Det kan dock behövas ibland (inte minst när det gäller barn) för att få en mera verklighetsanpassad och realistisk uppfattning av sig själv. Mottagaren håller inte med sändaren i dennes relationsdefinition men hon blir i alla fall "som person" tagen på allvar.

Att däremot få relationen helt förnekad, att bli "behandlad som luft", innebär att mottagaren på metanivån får budskapet att man för sändaren inte ens existerar som person. Detta leder ofta till ett ständigt sökande efter en personlig identitet. Genom att t ex bråka i skolklassen får Pelle verkligen veta att han existerar eftersom han hela tiden blir uppmärksam — "Sitt still Pelle, att du aldrig kan vara tyst Pelle, sluta bråka Pelle" etc. Om ett barn som genomgående mönster under hela sin uppväxt utsätts för oklar "dubbel" kommunikation och dessutom blir förnekad i sina relationsdefinitioner (speciellt av viktiga personer som föräldrarna) så kan detta leda till att barnet inte ens "existerar för sig själv". Den enda återstående utvägen för ett sådant barn kan vara att "fly från verkligheten" genom att "bli schizofren" — som ett sätt att undvika den ångest och avsaknad av egen identitet som familjens interaktion har skapat.

I en familjs interaktion är ofta två människors samtal åhört av en eller flera andra och varje sådant par med en "observatör" bildar en *triad*. Mängden triader ökar mycket snabbt med antalet familjemedlemmar. I en trepersoners familj finns tre triader, i en fyrapersoners — tolv, en fempersoners — trettio osv.

Interaktionen i en familj blir därför som helhet mycket komplicerad — genom att observatören påverkar paret kommunikation genom sin blotta närvaro, genom att observatören också själv påverkas vilket åter speglas i hans gensvar, genom att paret påverkas av deras bild av relationen till den observerande och vid flera observatörer också bilden av deras inbördes relationer, genom den mängd verbala och icke-verbala budskap som samtidigt finns i familjens kommunikation, genom den kontext i vilken interaktionen äger rum etc.

## Målsättning och interventioner i förändringsarbete med familjens kommunikation

Förändringsarbetets målsättning med familjens kommunikation är att denna skall bli funktionell

- att oklara, ospecifika, indirekta etc budskap blir klara, specifika, direkta etc,
- att budskapens innehåll och metakommunikationens innebörd blir kongruenta,
- att familjens kommunikationsmönster blir "hela" genom att de aspekter som tidigare utelämnats kan integreras,
- att familjens interaktionsmönster kan medvetandegöras och förändras,
- att relationsdefinieringar bekräftas eller avvisas men aldrig förnekas

Terapeuten kan använda olika *interventioner* för att förbättra familjens kommunikation:

Han bör först och främst *fungera som modell* för familjen genom att själv vara klar, direkt, specifik etc i sin egen kommunikation.

Terapeuten kan dessutom styra familjens kommunikation så att varje individ använder klara och kongruenta "jag-budskap" och att budskap möts av klara och kongruenta gensvar. Han kan härvid använda sig av en metod som kallas klarifiering.

*Klarifiering* innebär i korthet att man först fångar upp ett dysfunktionellt budskap som man arbetar med tillsammans med sändaren tills budskapet är fullständigt, kongruent etc. Man måste då använda sig själv som instrument genom att "gå samman" med sändaren och försöka sätta sig in i dennes situation — "så här skulle jag tänka, känna, tycka om jag vore i dina kläder".

Terapeuten nöjer sig emellertid inte med sitt eget konstaterande — och här följer en mycket viktig skillnad från t ex traditionellt diagnosförfarande. Terapeuten kontrollerar sedan med sändaren om det som han uppfattat verkligen stämmer med vad denne menade, kände etc. Det är härvid viktigt att acceptera det som sändaren uppger som innebörd och att inte försöka övertyga denne att han egentligen menade något annat t ex "mycket djupare" istället. Givetvis måste man som terapeut vara lyhörd för de ibland omedvetna dysfunktionella processer som avslöjas i



kommunikationen bli i familjens olika triad-konstellationer.

Omedvetna processer existerar hos alla människor och klarifiering är inte ett försök att dölja detta faktum. Vid klarifiering förlägger man emellertid helt avsiktligt arbetet till den nivå som är medveten för klienten/familjen. Familjen upplever sig förstådd, vilket skapar förtroende för terapeuten, ökad trygghet i terapisituationen och ofta leder till att tidigare förbjudet eller bortträngt material tillåts komma fram (som i sin tur kan klarifieras osv).

I klarifiering finns det egentligen inget för klienten att "försvara sig mot" så länge denna inte övergår till ett försök till tolkning inom en viss teori t ex psykoanalys. Detta innebär inte att dessa tolkningar inte i sig kan vara helt "riktiga" inom denna teoribildning. Det rör sig däremot inte längre om klarifiering som i första etappen håller samma nivå som budskapet för att först därefter höja sig en abstraktionsnivå vid kommentarer beträffande roller, mönster, relationer etc. Detta nivåbyte sker helt öppet för familjen — man kommenterar vad man faktiskt är ute efter t ex roller, mönster etc.

När man kommunicerar så förmedlar man ju, förutom information, känslor osv också en definition av relationen. Tolkning innebär att terapeuten inte längre har en frågande attityd och innebär på metanivån en komplementär relationsdefinition — "jag förstår dig bättre än du själv gör". Det är troligen så att mycket av det som brukar betecknas som motstånd och överföring i terapi inte egentligen beror på att det är omedvetet material som kommer fram vilket leder till ångest med åtföljande försvar eller att relationen skulle tyda på en viss överföringsreaktion från klient till terapeut t ex att denne väcker känslor som egentligen hör ihop med klientens fader. Ofta kan det som tolkas som motstånd och överföring vara det enda sättet för klienten att protestera mot att terapeuten (på metanivån) genom sin tolkning tar kontrollen över hela situationen. Man protesterar då inte längre mot innehållet i tolkningen utan mot att bli placerad i ett komplementärt underläge.

När sändarens budskap är klarifierat följer ytterligare steg i terapin. Terapeuten söker efter positiv intention i budskapet och ser till att budskapet som nu blivit "raffinerat" (på innebördsnivå) sänds vidare till den mottagare det var avsett för. Terapeuten måste härvid kontrollera att budskapet gått fram och att någon form av feedback från mottagaren följer. Detta gensvar kan i sin tur behöva klarifieras osv. Eftersom klarifiering innebär att terapeuten använder sig själv som instrument är det mycket viktigt att terapeuten själv är medveten om sina egna reaktioner, vad han själv känner, tänker, vill och hur han uttrycker detta både verbalt och icke-verbalt.

Samtidigt som det är nödvändigt att förstå det enskilda budskapets innebörd är det också viktigt att skaffa sig en *överblick över hela kommunikationsprocessen* i familjen. Här ligger nämligen nyckeln till förståelsen av både den övergripande strukturen (systemet) och till processerna i familjen.

Vid försök att skaffa sig en överblick över den totala kommunikationen kan det ibland vara svårt att skilja på kvantitet och kvalitet. En mor och dotter kan t ex ha många och långa dagliga kontakter. Detta säger dock inget om kommunikationens kvalitet som kan vara mycket dysfunktionell — oklar, ospecifik, indirekt etc. I en annan familj kan situationen vara den motsatta. Man har mycket liten kontakt och träffas sporadiskt, kanske bara någon gång per månad, men däremot är kommunikationen när man väl träffas förhållandevis klar och direkt.

Man måste därför ta med både kommunikationens kvalitet och kvantitet i analysen: — Pratar man mycket eller litet? Har man kanske mycket icke-verbal kommunikation även om man inte säger så mycket i ord? Är det bara en som för ordet eller pratar allihop samtidigt? Hur är kontakten i stort, träffas man varje dag eller bara någon gång om året? . . . — *Hur* kommunicerar man? Är budskapen dysfunktionella och i så fall på vilket sätt? Vilka former av icke-verbal kommunikation använder man sig av? Finns dysfunktionella kommunikationsmönster? Hur är meta-kommunikationen och hur är interaktionen, feed-back, gensvar, relationsdefiniering? etc.

Analysen av familjens kommunikation, både den verbala och icke-verbala, sker givetvis i förhållande till terapeutens egen erfarenhet. Denna bedömning blir alltså relativ och det är viktigt att terapeuten är medveten om detta så att han inte trycker på familjen sina egna normer om vad som är "normalt" och socialt accepterat. Risken finns annars att terapeuten förmedlar en dömande attityd: "Det här är verkligen en trist och tråkig familj — de säger ju ingenting till varandra och pratar aldrig om sina känslor" eller "Den här invandrarfamiljen kan tydligen inte fatta att man betar sig inte hur som helst här i Sverige — att gapa, skrika och gestikulera så där kan faktiskt inte vara normalt . . ." Det måste vara familjens egen upplevelse och önskan om förändring som skall vara avgörande för terapeutens intervention och inte hans eget normalitetsideal.

### *26.1.3 Processer i familjesystemet*

Processer i system är cirkulära och dialektiska (se vidare om generell systemteori under Del I: 3.2). Processen kan liknas vid en spiral där en oändlig mängd faktorer påverkar och påverkas av varandra. Förståelse av processen når man därför inte genom att noggrant undersöka en viss detalj i en viss situation. Man måste istället försöka höja sig en nivå och skaffa sig ett meta-perspektiv — att försöka betrakta hela spiralen på distans för att se om man kan upptäcka mönster i spiralen — *hur* processen fungerar.

System är i ständig förändring genom dialektiska processer både inom systemet och i interaktion med andra och överordnade system. Analysen måste därför innefatta hela detta perspektiv och måste dessutom sättas in i ett historiskt sammanhang. Med "historiskt" menas här inte i första

hand att studera olika tidigare händelser och detaljer utan att försöka se själva interaktionsmönsterna — hur de tidigare såg ut och fungerade, hur de ser ut nu och hur de eventuellt kan förändras.

Familjesystemets processer kan analyseras ur två olika huvudperspektiv: — i familjens aktuella interaktionsmönster och i mönsterna i familjens utveckling och livssituation i ett vidare och längre perspektiv.

### Mönster i familjens interaktion

Med interaktionsmönster avses *hur* familjens individer och subsystem kommunicerar och interagerar med varandra. Focus ligger alltså på *processerna* till skillnad från innehållet dvs vad de för tillfället har som samtalsämne.

Om en familj t ex har problem med hur man internt fördelar hushållsarbetet så är inte terapeuten huvudsakligt intresserad i om detta resulterar i att pappa diskar, mamma städar, sonen klipper gräset och dottern vattnar blommorna. Focus ligger istället på *hur* familjen agerar i kommunikationen t ex om pappa höjer rösten och skriker, mamma börjar gråta och anklagar honom för gångna års försummelser, sonen försöker medla mellan föräldrarna medan dottern skriker att "ingen är klok" och är på väg att lämna hemmet.

### Målsättning och interventioner i förändringsarbete med familjens interaktionsmönster

Den generella målsättningen är att förändra familjens kommunikationsprocesser och systemets struktur — inte att försöka lösa det just vid tillfället aktuella "problemet" åt familjen.

Överskridande förändringar (av andra ordningen) kan endast ske om processerna i systemet — *sättet* att fatta beslut, *hur* man gör upp om arbets- och ansvarsfördelning etc — kan påverkas så att de dysfunktionella kommunikationsmönsterna i familjen förändras till funktionella.

*Tillvägagångssättet* vid arbetet med familjens kommunikationsprocesser kan sammanfattas enligt följande:

- 1 Terapeuten *avgränsar ett problemområde eller tema* (ur de teman, problem, samtalsämnena som familjen själv tar upp). Efter överenskommelse med familjen om att samtala om detta speciella område, t ex problem med fördelning av hushållsarbetet, styr terapeuten samtalen och återför urspårningar, associationer etc till det avgränsade temat så att familjen "håller sig till ämnet".
- 2 Under samtalsgången *söker terapeuten efter mönster* i kommunikationen. Detta sker bl a genom att ta reda på vilka intentioner de olika familjemedlemmarna har, hur de kommunicerar sina önskemål och hur de försöker nå sina mål. Terapeuten lägger märke till vad som

händer i kommunikationen, hur familjemedlemmarna reagerar på de andras försök att förverkliga sina intentioner osv.

- 3 Terapeuten meddelar öppet sina observationer och funderingar beträffande mönster och försöker *identifiera mönsterna tillsammans med familjen*. — "Brukar det vara så här, känner ni igen det . . .?"
- 4 Samtalet lyfts nu upp "på processnivån". Man samtalar inte längre om det aktuella "problemet" utan om *hur* man interagerar. Terapeuten kontrollerar om *familjen är nöjd med nuvarande mönster* — "Vill ni ha det så här?"
- 5 Terapeuten undersöker om *familjen verkligen är motiverad till förändring*. "Vill du ändra på det?" "Vill ni fungerar annorlunda tillsammans?" Det är viktigt att viljan till förändring uttrycks öppet av var och en i familjen.
- 6 Härefter försöker familjen tillsammans med terapeuten att fastställa *målet* för förändring. OBS! Först diskuterar man målet innan man försöker beskriva vägen dit. Målet definieras så klart som möjligt och avser alltså familjens interaktionsmönster — inte (sak-) "problemet".
- 7 Efter att *målet på processnivån* är klart och överenskommet med alla inblandade är det viktigt att få till stånd ett *kontrakt* där var och en klart deklarerar att de är beredda att arbeta mot detta mål.
- 8 Först härefter är det dags att diskutera hinder på vägen och planera strategier för att nå målet.

Terapeuten är den som initierar och styr varje nytt steg. Det är emellertid hela tiden familjen som själv bestämmer om och hur deras interaktionsmönster behöver förändras. Innehållet under punkterna 1—7 definieras av familjen och det är först under punkt 8 som terapeuten kan komma med tips på strategier vilka i så fall bestäms tillsammans med familjen. Samtalet sker hela tiden i ett samarbete med familjen där terapeutens analys klarifieras och kontrolleras genom feedback från familjen på varje nytt steg.

Vid analys av mönster i interaktionen finns vissa generella "processproblem" som man särskilt kan uppmärksamma: — Hur fördelas *ansvaret* i familjen och vilken grad av ansvarstagande har de olika familjemedlemmarna — för sig själva, för de andra och för familjens relationer till omgivningen? Hur fattar man *beslut* — vem bestämmer över vad? Hur löser man *konflikter*? Känner familjen sina *resurser* och hur utnyttjar man dem? Hur *avslutar* man; relationer, teman, konflikter, sakproblem osv? Gör man något åt sina problem i *faktisk handling* eller pratar man bara om förändring?

Arbetet inriktas alltså på förändring av processerna. Genom att föra upp samtalet på processnivå försöker man istället för att lösa "problemet" medvetandegöra *hur* man fungerar i sina interaktionsmönster för att försöka förändra processerna som sådana. Om man lyckas förändra familjens underliggande interaktionsmönster så kommer man så gott som alltid att samtidigt bearbeta det "problem" som familjen ursprung-

ligen presenterade. Lösningen av detta får man alltså oftast "på köpet". Om man däremot i första hand försökt att lösa "problemet" så skulle visserligen en stark och dominerande terapeut kanske klara av att trumfa igenom en viss praktisk lösning i familjen. Familjen skulle däremot inte ändra sin interaktionsprocess utan skulle fortsätta att bete sig likartat vid varje nytt problem som de stötte på. Troligen skulle familjen varje gång på nytt fått skicka efter terapeuten för att lösa också dessa nya problem. Den slutgiltiga "lösningen" skulle bli att terapeuten själv till slut måste bli "familjemedlem".

### Mönster i familjens utveckling och livssituation

Ett familjesystem är aldrig statiskt utan befinner sig alltid i förändring och utveckling. Förutom de förändringar som skapas genom familjens "interna" interaktionsprocesser sker också förändringar i ett vidare och längre perspektiv genom påverkan från andra och övergripande system genom förändringar som är bestämda av vår biologiska natur och genom "socialt betingade" förändringar av familjens subsystem.

En familj kan ses som ett mer eller mindre öppet system. Detta är alltid utsatt för påverkan genom interaktion med *andra system* — med individer, familjer, släkt, grannar, skola, arbetsplats, föreningar etc. Alla familjer ingår ju dessutom i det övergripande *samhällssystemet* med vissa värderingar och normer och med ett visst teknologiskt, ekonomiskt och politiskt sätt att fungera. Förändringar i dessa andra system eller i det övergripande systemet kommer därför att inverka både på familjens inre situation och yttre livsvillkor. I analys och förändringsarbete måste därför alltid den enskilda individen och familjen förstås i förhållande till vad som händer i familjens närmiljö och i samhället i stort.

Familjer genomgår också olika stadier och kommer att skifta utseende i sin utveckling genom de *biologiska livsprocesser* som vi alla är underkastade med födelse, tillväxt, sjukdom, åldrande och död. I förändringsarbetet måste man naturligtvis ta hänsyn till var den aktuella familjen befinner sig i sin egen utveckling — parrelation, ett eller flera småbarn, tonåringar, vuxna, barn, barnbarn, dödsfall bland far- och morföräldrar, etc.

Under familjens historia äger dessutom vissa *socialt betingade förändringar* rum som påverkar familjens sammansättning och relationer. — Att bilda par, sammanbo, gifta sig, skilja sig och gifta om sig, att barnen lever allt mer tid utanför hemmet, att de efterhand flyttar hemifrån och bildar egna familjer, att mamman börjar yrkesarbete utanför hemmet och att pappan byter jobb eller slutar arbeta efter ett långt yrkesliv är exempel på sådana förändringar.

Att dessa förhållanden är socialt betingade innebär att de oftast är möjliga att påverka. Detta kan vara viktigt att påvisa för familjer som ibland nästan verkar betrakta dessa förändringar som för evigt naturbestämda. Det innebär också att man måste se dessa förhållanden i rela-

tion till de värderingar som finns i den aktuella familjens sociala omgivning. I vissa samhällsgrupper är t ex en skilsmässa inte speciellt ovanlig eller omstörtande utan betraktas snarare som något naturligt medan den i andra grupper kan innebära ett totalt socialt och religiöst misslyckande. För en del är det naturligt med tät och daglig kontakt mellan mor och barn även sedan dessa bildat egna familjer medan ett sådant förhållande skulle betraktas som "sjukt" av andra. Dylika motsättningar finns inom en mängd områden som påverkar familjers liv t ex rörande kvinnans ställning, yrkesarbete, studier, barnuppfostran, etc. Socialt betingade förändringar har alltså olika betydelse för olika familjer och det är viktigt i förändringsarbetet att försöka förstå den enskilda familjen utifrån dennas specifika situation och värderingar.

#### 26.1.4 Begreppet världsmodell

Vår egen verklighet, vår "värld", är alltid tolkningar av de olika intryck som vi möter. Dessa tolkningar begränsas givetvis av vårt intellekt och perceptionsmöjligheter men också av våra tidigare erfarenheter och inlärning dvs av vad vi fått lära oss är (lika med) verkligheten.

Att det vi uppfattar är en begränsning av den "egentliga verkligheten" är inga nya tankar. Detta har hävdats inom världsreligionerna och genom hela filosofins historia fram till våra dagars fysik och parapsykologi.

Två amerikanska terapeuter och forskare, Richard Bandler och John Grinder, har gjort intressanta försök att systematisera dessa begränsningar och visa hur man i psykoterapi kan arbeta med att öka människors valmöjligheter. De har genom att studera vad som faktiskt händer, verbalt och icke-verbalt, i terapier med några erkänt "framgångsrika" terapeuter (som Satir, Pearls och Ericson) skapat en meta-modell för psykoterapi.

Genom att analysera en persons verbala och icke-verbala kommunikation kan man få en uppfattning om personens "världsmodell". Denna modell är som en karta för mental representation av "verkligheten" — men den är inte "lika med verkligheten".

Bandler och Grinder visar att människors upplevelser av att sakna valmöjligheter oftast inte beror på att verkligheten i sig ger begränsade valmöjligheter utan på att vi människor själva är blockerade att se de val och möjligheter som vi faktiskt har genom att dessa inte finns med i våra mentala kartor — i våra världsmodeller.

För en mera fullständig redovisning av världsmodellsbegreppet, hur analysen av detta går till och hur det kan användas i terapi hänvisas läsaren direkt till Bandler och Grinder: "Structure of Magic" Volume I och II (1976) samt till "Att förändras tillsammans" (1979) som de skrivit tillsammans med Virginia Satir.

## Representationella system

Vi människor har fem sinnen med vilka vi upplever världen — känsel, hörsel, syn, lukt och smak. I vissa specialfall då det t ex gäller överlevnad kan lukt och smak omedelbart nå vårt medvetande (t ex vid brandluk). Generellt är det dock känsel, hörsel och syn som är våra viktigaste kommunikationskanaler genom att dessa ger information som i typfallet alltid når medvetandet. Dessa kanaler bildar tillsammans med människans verbala språk var sitt *representationellt system* — var sin speciella "karta" med vars hjälp vi kan representera våra upplevelser — kinestetiskt (känsl), auditivt (hörsel) och visuellt (syn). Det visar sig att människor oftast har ett representationssystem som dominerar över de andra både för att lagra information och för att uttrycka tankar och känslor med.

Det representationssystem som dominerar hos en individ (benämns av Bandler och Grinder för "lead-system") kan identifieras genom att observera individens icke-verbala kommunikation och genom att analysera de verb, adjektiv och adverb som personen använder i sitt verbala språk. Detta framgår av följande exempel på olika representationssystem:

*Kinestetiskt:* — Han känner sig illa till mods när hon trycker det klängande barnet hårt intill sig. (Verb: känner, trycker. Adverb: illa (till mods), hårt. Adjektiv: klängande.)

*Visuellt:* — Den lätt bländade kvinnan såg hur den svarta bilen blänkte i de glittrande reklamljus. (Verb: såg, blänkte. Adverb: bländade. Adjektiv: svarta, glittrande.)

*Auditivt:* — Han skrek högt när han hörde det tjutande ljudet från bilens däck från den i övrigt tysta gatan. (Verb: skrek, hörde. Adverb: högt, tjutande. Adjektiv: tysta.)

Samma innebörd kommer också att förmedlas på olika sätt: Budskapet "Jag förstår dig" kan t ex uttryckas med "Det du säger känns bra för mig" (kinestetiskt), "Jag kan se vad du menar" (visuellt) eller "Jag hör verkligen vad du säger" (auditivt). Uppmaningen "Beskriv mer av din upplevelse" kan t ex uttryckas med "Låt mig komma i kontakt med dina känslor" (kinestetiskt), "Visa mig en bild av hur du ser på dina problem" (visuellt) eller "Jag vill höra dig berätta mer" (auditivt). Budskapet "Det här verkar inte bra" kan t ex uttryckas med "Det här känns inte bra" (kinestetiskt) "Det här ser inte bra ut" (visuellt) eller "Det här låter inte bra" (auditivt).

## Målsättning och interventioner i förändringsarbete med individers och familjers världsmodeller

För att skapa motivation och förtroende hos en människa är det givetvis viktigt att man förstår vad hon säger och att man kan förmedla denna förståelse. Att kunna "tala hennes språk" genom att kommunicera på hennes huvudsakliga representationssystem och därigenom bättre för-

stå hennes världsmodell har därvid visat sig vara mycket väsentligt (oavsett vilken teori och psykoterapeutisk skola man bekänner sig till).

Målsättningen med förändringsarbetet är att försöka vidga individens världsmodell så att han skall se att det finns fler val och möjligheter än de han hittills sett och upplevt och att han skall utveckla resurser för att kunna utnyttja dessa möjligheter. Målsättningen kan dessutom vara att ge familjemedlemmar ökade möjligheter att kommunicera med varandra. I arbetet kan man följa en generell struktur (som här endast sammanfattas i punktform):

- 1 Skapa kontakt och förtroende genom att "matcha" sin kommunikation med det huvudsakliga representationssystemet för respektive individ.
- 2 Samla information om individens/familjens problem, önskemål, behov och förväntningar.
- 3 Skapa "referensupplevelse" genom att använda olika tekniker från t ex psykodrama, gestaltterapi och hypnos (metaforer, kroppsövningar, rollspel etc). Syftet med dessa referensupplevelser är att visa på fler perspektiv och nya möjligheter och resurser genom att få prova olika kommunikationskanaler för "samma" upplevelseinnebörd.
- 4 Referensupplevelserna generaliseras och integreras både med hjälp av nonverbala förankringstekniker och genom uppgifter som kan utföras till nästa session t ex övningar där familjen kan prova på och bli medvetna om alternativa valmöjligheter och nya sätt att fungera tillsammans.

En förutsättning för att kunna förstå andras världsmodeller och i sin kommunikation kunna "matcha" deras representationssystem är att man försöker analysera sin egen världsmodell och sitt eget huvudsakliga representationssystem och att man övar sig på att kommunicera med hjälp av andra representationssystem än det som man själv har som dominerande.

### *26.1.5 Analys av mig själv och av relationen till dem jag arbetar med*

Familjen i sig utgör ett system. I förändringsarbete med familjer kommer man emellertid att "gå samman" med familjen och bilda ett nytt system som (i analogi med andra system) är mer än summan av familjen plus terapeuten. Detta "terapeutiska system" är kvalitativt annorlunda genom den mängd interaktionsprocesser som ömsesidigt påverkar varandra mellan familj och terapeut.

Det går därför aldrig vare sig teoretiskt eller praktiskt att "utifrån" studera familjesystemets strukturer, processer och kommunikation i någon neutral och objektiv betydelse. Analysen måste alltid innefatta såväl terapeuten själv som de strukturer och processer som bildas i interaktionen mellan terapeut och familj. Oklarheter och känslor i denna rela-



tion måste därför kontinuerligt klarifieras och kontrolleras med familjen. Att själv veta var man står och vad man känner och gör är oftast en förutsättning för att genuint kunna vara känslig och intuitiv i kontakten med andra människor.

Det ömsesidiga påverkansförhållande som utgör grunden för detta förhållande gäller naturligtvis inte enbart i familjeterapi utan i all form av målinriktad mänsklig interaktion. Oavsett om det gäller psykoterapi, mentalvård eller socialt arbete och oavsett om man arbetar med enskilda individer, familjer eller med hela grupper och organisationer så måste alltså den som utför arbetet och relationer till dem man arbetar med tas med i analysen.

Om jag är i en skog och inte vet var jag befinner mig är jag inte hjälpt av en aldrig så god karta om jag står kvar i halvdunklet under träden. Det hjälper inte om jag trots träning och oklanderlig utrustning försöker springa så fort jag kan i obestämd riktning. Skulle jag enbart följa mina känslor finns risken att jag antingen tar för lätt på problemet och först inser faran när solen går ner och skuggorna blir längre eller att jag rusar runt i panik tills jag faller ner i uppgivenhet.

Kartan får "mening" först när jag vet min aktuella position och var mitt mål är beläget. Jag måste därför försöka ta mig upp på en höjd eller klättra upp i ett träd så att jag får överblick och kan reda ut var jag befinner mig. Det är först med distans och vidgat perspektiv som jag kan använda kartan, göra ett meningsfullt vägval och planera min aktivitet.

I den skog av problem som man möter i arbete med avvikande och utslagna människor är det viktigt att man analyserar sig själv som person och yrkesutövare. Utan perspektiv på var man befinner sig, vart man är på väg och hur man tänker nå de övergripande målen i sitt arbete, kommer man att gå vilse.

Analysen bör innehålla tre perspektiv:

- 1 *Meta-teoretiska värderingar:* Vilken är min världsbild, människosyn och samhällssyn? Hur kan man nå kunskap om de människor och problem med vilka jag arbetar?
- 2 *Personlig bakgrund och nuvarande livssituation:* Vad vet jag om mina egna intrapsykiska konflikter? Hur ser de strukturer och processer från min egen ursprungsfamilj ut som jag bär med mig som mönster i min nuvarande livssituation?
- 3 *Som yrkesutövare:* Vilken är den övergripande målsättningen i mitt arbete? Hur ser jag som socialarbetare, psykoterapeut etc på mitt arbete som samhällsföreteelse? Vilken funktion fyller mitt arbete i ett vidare och längre perspektiv? Vilka värderingar och vilket förhållningssätt ger jag uttryck för i relation till dem jag arbetar med? Vad har jag för uppfattning och teoretisk syn på de problem och de människor som jag möter i jobbet? Hur vill jag försöka nå de övergripande målen i arbetet och hur ser det faktiska arbetsinnehållet ut?

Att i egenerapi, teamdiskussioner, handledning och fortbildning få möjlighet att bearbeta och klargöra sina värderingar, sin personliga bakgrund och sin yrkesroll borde vara en självklarhet i alla former av förändringsarbete med människor.

## 27 Teorier på strukturell nivå

Mitt huvudsakliga val av teori på strukturell nivå — ett *dialektiskt systemperspektiv* — redovisas under "Samhällssyn" Del I Kap 3.

Dessutom använder jag, såväl i analysen av multiproblemfamiljen (Del II:3.3) som i utvecklingen av modellen (Del III), tillämpliga delar av de *sociologiska teorier* som jag presenterar och tar ställning till under Del II: Kap 6.2 och 9.1.



# Litteratur

Litteraturlistan följer i stort bokens uppläggning. Såväl referenslitteratur som kompletterande fördjupningslitteratur redovisas under rubriker som anger huvudsaklig inriktning. Idén med denna uppläggning är att litteraturlistan skall kunna fungera som en separat "uppslagsbok" för den som är intresserad av mera djupgående studier inom ett visst område. Skrifterna/författarna har placerats under den huvudrubrik som jag personligen uppfattar som mest adekvat.

Av utrymmesskäl förekommer varje enskild skrift endast *en gång* i litteraturlistan vilket kan föra med sig en olägenhet som jag hoppas att läsaren skall ha överseende med. Flera av de resonemang som jag för i avhandlingen återkommer ur olika perspektiv i de olika delarna. Det kan därför hända att en skrift eller en författare som jag refererar till i ett visst avsnitt av mig bedömts som "huvudsakligen hemmahörande" under en annan huvudrubrik i litteraturlistan. Under vissa rubriker förekommer därför hänvisningar till andra rubriker där litteratur kan återfinnas som också behandlar samma område.

## DEL I META-TEORI: ÖVERGRIPANDE PERSPEKTIV OCH GRUNDLÄGGANDE VÄRDERINGAR

### Världsbild och människosyn (kap 2)

- Adorno T. m fl, *The Authoritarian Personality*. Harper, New York, 1950
- Allport G. W., *Becoming*. Yale University Press, London, 1964
- Allardt E., *Att ha, att älska att vara — om välfärd i Norden*. Argos, Borgholm, 1977
- Anastasi A., *Differential Psychology*. Individual and Group Differences in Behavior. The Macmillan Company, New York, 1967
- Andreas P. och Kilian C. *Den fantastiska vetenskapen*. Parapsykologin — beviset för det otroliga. Bernces förlag, Malmö, 1977
- Ashby W. R. *An introduction to cybernetics*. Chapman & Hall, London, 1956
- Asplund J., *Socialpsykologiska studier*. AWE/Gebbers, Stockholm, 1980
- Bateson G., *Steps to an ecology of mind*. Ballantine Books, New York, 1972, 7:e uppl. 1978
- Becker E., *The birth and death of meaning*. Penguin Books, Harmondsworth, 1972
- Bertalanfly L. von *General System Theory*. Penguin Press, Harmondsworth, 1971
- Bettelheim B., *The Informed Heart*. Avon Books, New York, 1971
- de Beauvoir S., *Det andra könet*. Almqvist & Wiksell, Stockholm, 1973
- Bibeln* 1917 års översättning. Bibeln: Gamla Testamentet i översättning av Bibelkommissionen. EFS-förlag, Stockholm, 1979
- Bibeln*: Nya testamentet. Bibelkommissionens utgåva. Stegeland, Göteborg, 1981
- Bischof L. J., *Interpreting Personality Theories*. Harper International Edition, London, 1968

- Boyer R., *Människan — vem är hon?* En studie över den franske filosofen Emmanuel Mounier. Credo Katolsk tidskrift, 1973
- Brogger S., *Fräls oss från kärleken*. Wahlström & Widstrand, Stockholm, 1974
- Buber M., *Jag och du*. Bonniers, Stockholm, 1963
- Buber M., *Människans väg*. Aldus/Bonniers, Stockholm, 1973
- Börjeson B. (red), *Samhällsmyter*. 7 kritiska perspektiv, Almqvist o Wiksell, Stockholm, 1971
- Calder N., *Einsteins universum*. Brombergs, Uppsala, 1979
- Capra F., *Fysikens Tao*. Korpen, Göteborg, 1981
- Castaneda C., *Samtalen med Don Juan*. AWE/Gebers, Stockholm, 1974
- Castaneda C., *En annorlunda verklighet*. AWE/Gebers, Stockholm, 1974
- Castaneda C., *Resan till Ixtlan*. AWE/Gebers, Stockholm, 1975
- Castaneda C., *Berättelser om makt*. AWE/Gebers, Stockholm, 1976
- Castaneda C., *Maktens andra ring*. AWE/Gebers, Stockholm, 1978
- Castaneda C., *Örnens gåva*. AWE/Gebers, Stockholm, 1982
- Cooper D. (red), *Befrielsens dialektik*. Pan/Norstedts, Stockholm, 1970
- Foucault M., "Friheten — det är klart att den finns!", intervjuer med Foucault I, Dagens Nyheter 18.10.81
- Foucault M., *Sexualitetens historia*. 1 Viljan att veta. Gidlunds, Södertälje, 1980
- Frankl V. E., *Livet måste ha mening*, Aldus/Bonniers, Stockholm, 1977
- Frankl V. E., *The Unconscious God*. Psychotherapy and Theology, Hodder and Stoughton, London, 1977
- Frankl V. E., *Psychotherapy and Existentialism*. Selected Papers on Logotherapy, Penguin Books, Harmondsworth, Middlesex, 1978
- Fromm E., *Kärlekens konst*. Natur och Kultur, Stockholm, 1977
- Fromm E., *Flykten från friheten*. Natur och Kultur, Stockholm, 1977
- Glaserfeld H. von, *Indisk filosofi*. Studentlitteratur, Lund, 1980
- Gray W., Frederick J. D. and Nicholas D. R. (red), *General Systems Theory and Psychiatry*. Little, Brown and Company, Boston, 1969
- Green H., *Ingen dans på rosor*. Askild & Kärnekull, Stockholm, 1972
- Grof S., *Människans okända världar*. Utforskning av det omedvetna genom LSD-terapi, Prisma, Stockholm, 1977
- Heidegger M., *Varat och tiden*. Del 1 och 2, Doxa Press, Lund, 1981
- Hesse H., *Siddhartha*. Aldus/Bonniers, Stockholm, 1976
- Hesse H., *Stäppvargen*. Forum, Stockholm, 1977
- Hesse H., *Narziss och Goldmund*. Alba, Lund, 1979
- Hof H. och Stinissen W. (red), *Meditation och mystik* (antologi), Verbum, Stockholm, 1972
- Holgersson L., *Socialvården; en fråga om människosyn*. Tiden, Stockholm, 1977
- Håkanson K., *Dubbla verkligheter*. Om psykoterapi, social identitet och verklighetsuppfattning. Prisma, Stockholm, 1981
- Håkanson K., *Ovetande och vetande*, Korpen, Göteborg, 1982
- Jacobson N-O., *Liv efter döden?* Om parapsykologin, mystiken och döden. Zindermans, Stockholm, 1971
- Janov A., *Primalskriket*. Om primalterapi — en ny metod att bota neuroser, Wahlström & Widstrand, Stockholm, 1974
- Janssen, C., *Personlig dialektik — självensur, outsiderupplevelser och integration*. Liber Förlag, Stockholm, 1975
- Jung C. G., *Själens och dess problem*. Natur och Kultur, Stockholm, 1975

- Jung C. G., *Människan och hennes symboler*. Forum, Stockholm, 1978
- Kastler A., *Denna underliga materia*. Tiden, Stockholm, 1981
- Kemp P., *Språk och existens — Moderna franska filosofer*. Liber Förlag, Stockholm, 1979
- Kirkegaard S., *Skrifter i urval*. Volym II: Filosofi och teologi. Uppbyggelse och polemik. Wahlström & Widstrand, Stockholm, 1977
- Koestler A., *The Ghost in the Machine*. Pan Books, London, 1970
- Krishnamurti J., *Att vara fri*. Aldus, Stockholm, 1970
- Köhler W., *Gestalt Psychology*. Liverright, New York, 1947
- Laing R. D., *Det kluvna jaget*. Aldus, Stockholm, 1970
- Laing R. D., *Upplevelse och beteende*. Norstedts, Stockholm, 1970
- Laing R. D., *Själv och andra*. Aldus/Bonniers, Stockholm 1975
- Laing R. D., *Fakta om livet*. Aldus, Stockholm, 1976
- Laing R. D., *Familjelivet*. Norstedts, Stockholm, 1977
- Laing R. D., *Upplevelsens röst*. Upplevelse, vetenskap och psykiatri, Norstedts, Stockholm, 1982
- Lao Tse, *Tao Te Ching*. Aldus, Stockholm, 1972
- Lennér-Axelsson B. m fl, *Kärlek*. Wahlström & Widstrand, Stockholm, 1979
- Lowen A., *Förråderiet mot kroppen*. Wahlström & Widstrand, Stockholm, 1977
- Marc-Wogan K., *Filosofisk uppslagsbok*. Utbildningsförlaget, Uppsala, 1970
- Marx K., *Skrifter i urval*. Filosofiska skrifter, Cavefors, Staffanstorps, 1978
- Maslow A., *Motivation and personality*. Harper, New York, 1954
- Maslow A., *Toward a Psychology of Being*. Van Nostrand, New York, 1968
- May R., *Kärlek och vilja*. Aldus, Stockholm, 1972
- May R., *Modet att skapa*. Aldus, Stockholm, 1976
- May R., *Ångest. En utmaning*. Bonniers, Stockholm, 1980
- Muktananda S., *Play of Consciousness*. Harper & Row, San Francisco, 1978
- Naess A., *Filosofins historie*. Volym I: Fra oldtid til renessanse, Volym II: Fra renessanse til vår tid, Universitetsforlaget, Oslo, (1967) 5:e utgåvan 2 uppl. 1978
- Naess A., *Ekologi, samhälle och livsstil*. (Universitetsforlaget, Oslo 1973), svensk uppl, LTs förlag, Stockholm, 1981
- Nerman B., *Människan som språk*. Bonniers, Stockholm, 1970
- Nilsson G., *Oordning/ordning — studier i kärlekens villkor*. Korpen, Göteborg, 1976
- Pedersen S., *Människa och ting*. Wahlström & Widstrand, Stockholm, 1978
- Piaget J., *Strukturalismen*. Prisma, Stockholm, 1972
- Pirsig R. M., *Zen och konsten att sköta en motorcykel*. Alba, Stockholm, 1978
- Popper K., Eccles J., *The Self and Its Brain*. Springer International, London, 1977
- Rajneesh B. S., *The silent explosion*. Bombay, 1973
- Rajneesh B. S., *Tantra, The supreme understanding*. Bombay 1975. (Anm. Rajneesh 1973 och 1975 inköpta av mig vid Rajneesh Meditation Center, Poona, Indien. — Förlag saknas.)
- Rajneesh B. S., *No water. No moon*. Sheldon Press, London, 1977
- Rogers C., *Client-centered therapy*. Houghton Mifflin, Boston, 1951
- Rogers C., *On becoming a person*. Houghton Mifflin, Boston, 1961
- Rogers C., *Person to person*. Houghton Mifflin, Boston, 1967
- Sagan C., *Lustgårdens drakar*. Askild & Kärnekull, Stockholm, 1979
- Sartre J.-P., *Äcklet*. Aldus/Bonniers, Stockholm, 1964

- Sartre J.-P., *Existentialismen är en humanism*. Aldus, Stockholm, 1970
- Sartre J.-P., *Existentialism och marxism*. Aldus/Bonniers, Stockholm, 1971
- Sartre J.-P., *Being and Nothingness*. An essay in phenomenological ontology, New York, 1974
- Sartre J.-P., *Muren*. Alba, Stockholm, 1978
- Sekreteriatet för framtidsstudier, *Omsorg och människosyn*. 6 uppsatser om människosyn omsorg och samhälle. En delrapport från projektet "Omsorgen i samhället", Stockholm, 1980
- Skinner B. F., *Beyond freedom and dignity*. Knopt, New York, 1971
- Skinner B. F., *Alout behaviorism*. Vintage Books, New York, 1976
- Stevenson L., *Sju teorier om människans natur*. Forum, Stockholm, 1977
- Torold A., *Mot en kritisk psykiatri — vetenskapsteori, människosyn, samhällsyn*. Psykisk Hälsa nr 4, 1976
- Trungpa C., *Cutting through spiritual materialism*. Shambhala, Berkeley, 1973
- Watzlawick P., *How Real is Real?* Confusion, Disinformation, Communication, Random House, Vintage Books Edition, New York, 1977
- Watzlawick P., Weakland J., Fisch R., *Förändring*, Natur & Kultur, Stockholm, 1978
- Whitehead A. N. and Russel B., *Principia mathematica*. University Press, Cambridge, 1910
- Vernon P. E., *Personality Assessment: a Critical Survey*. Methuen and Co Ltd, London, 1966
- Wilhelm R., *The I Ching or Book of Changes*. Routledge & Kegan, London, 1968. På svenska: *I Ching*, Berghs, Stockholm, 1981
- Wright G. H. von, *Humanismen som livshållning — och andra essayer*. Rabén o Sjögren, Stockholm, 1980
- Zukav, *De dansande Wu-Li. mästartarna*. En översikt över den nya fysiken. Askild & Kärnekull, Stockholm, 1981

### Samhällssyn (kap 3)

- Allardt E., *Att ha, att älska, att vara — om välfärd i Norden*. Lund, 1975
- Ambjörnsson A. och Elzinga A., *Tradition och revolution*. Huvuddrag i det europeiska tänkandets historia. Gidlunds, Stockholm, 1968 (4:e uppl 1981)
- Arbetskyddsnämnden, *Arbetsmiljölagen*. Reltryck, Stockholm, 1978
- Argyris C., *Individen och organisationen*. Aldus/Bonniers, Stockholm, 1971
- Asplund J. (red), *Sociologiska teorier — Studier i sociologins historia*. Almqvist & Wiksell. 1967
- Asplund J., *Om undran inför samhället*. Argos, Stockholm, 1971
- Asplund J., *Inledning till strukturalismen*. Almqvist & Wiksell, Stockholm, 1973
- Berg L-E m fl, *Medvetandets sociologi*. En introduktion till symbolisk interaktionism. Wahlström & Widstrand, Stockholm, 1977
- Berner, *Teknikens värld: teknisk förändring och ingenjörsarbete i svensk industri*. Arkiv för studier i arbetarrörelsens historia, Lund, 1981
- Brunander L., *Griptången — Hur organisationen påverkar människan*. Rabén & Sjögren, Stockholm, 1979
- Cooley C. H., *Samhället och individen*. (Original: "Society and the Individual" Kapitel 1, "Human Nature and Social Order" 1902, rev. 1922). Korpen, Göteborg, 1981



- Cooley C. H., *Social Process*. Southern Illinois University Press, Carbondale, Illinois, 1966
- Dahlgren P-O och K., *Hur har du det på jobbet?* — En bok om den psykosociala arbetsmiljön. Wahlström & Widstrand, Stockholm, 1981
- Dewey J., *The Quest for Certainty*. New York, 1928
- Engelstad F. och Elster J. (red), *Marx i ett band*. Prisma, Stockholm, 1976
- Eskola A., *Socialpsykologi*. Almqvist & Wiksell, Stockholm, 1971
- Etzioni A., *Moderna organisationer*. Bonniers, Stockholm, 1966
- Fromm E., *Den destruktiva människan*. En psykologisk analys av liv på avvägar. Natur & Kultur, Stockholm, 1976
- Fromm E., *Ett friskare samhälle*. Tiden, Stockholm, 1976
- Fromm E., *Att ha eller att vara*. Natur & Kultur, Stockholm, 1978
- Galbraith J. K., *Överflödets samhälle*. Prisma, Stockholm, 1964
- Galbraith J. K., *Den nya industristaten*. Wahlström & Widstrand, Stockholm, 1969
- Galbraith J. K., *Osäkerhetens tid*. Liber Förlag, Malmö, 1978
- Gorz A., *Farväl till proletariatet, bortom socialismen*. Bokomotiv, Stockholm, 1982
- Gouldner A., *The Coming Crisis of Western Sociology*. Heineman, London, 1971
- Guillet de Monthoux P., *Doktor Kant och den oekonomiska rationaliseringen* — om det normativas betydelse för företagets, industrins och teknologins ekonomi. Korpen, Göteborg, 1981
- Gustafsson B. (red), *Karl Marx och Friedrich Engels i urval*. Wahlström & Widstrand, Stockholm, 1975
- Hall A. D. and Fagen R. E., *Definition of System*. I Bertalanffy L. V. and Rappaport A. (red), *General System Yearbook I*. Society of General Systems Research, 1956
- Hollander E. and Hunt R. (red), *Classical Contributions to Social Psychology*. Oxford University Press, London, 1972
- Holter H. m fl, *Familjen i klassamhället*. Aldus, Malmö, 1978
- Israel J., *Alienation* — Från Marx till modern sociologi. Rabén & Sjögren, Stockholm, 1971
- Lasch C., *Den narcissistiska kulturen*. Norstedts, Stockholm, 1981
- Lewin K., (edited by Gertrud Weiss Lewin, urspr. 1948) *Resolving Social Conflicts*. Selected Papers on Group Dynamics. Souvenir Press Ltd., London, 1973
- Lévi-Strauss C., *Kulturspillror*. Bonniers, Stockholm, 1968
- Lévi-Strauss C., *Det vilda tänkandet*. Bonniers, Stockholm, 1971
- Liedman S-E. *Från Platon till Mao Zedong*. De politiska idéernas historia. Aldus/Bonniers, Stockholm, 1979
- Liljeström R., *Uppväxtvillkor*, Samspelet mellan vuxna och barn i ett föränderligt samhälle. Publica, Allmänna förlaget, Stockholm, 1974
- Liljeström R., *Våra barn, andras ungar*. Samhället och barns utveckling. Liber Förlag, Publica, Stockholm, 1978
- Liljeström R., *Kultur och arbete*. I serien "Framtidsbilder" från Sekreteriatet för framtidsstudier. Liber Förlag, Stockholm, 1979
- Marcuse H., *Eros och civilisationen*. Arcana, Halmstad, 1968
- Marcuse H., *Den endimensionella människan*. Aldus, Stockholm, 1968
- Marcuse H., *Människans befrielse*. Aldus, Stockholm, 1968
- Marcuse H., *Repressiv tolerans*. I Wolff R. P., Moore B. Jr., Marcuse H.: "Kritik av den rena toleransen". Aldus Aktuell/Bonniers, Stockholm, 1968

- Marx K., *Kapitalet*. Kritik av den politiska ekonomin. Första boken. Kapitalets produktionsprocess. Cavefors, 1969
- Mathiesen T., *Det ofullgångna*. Bidrag till en politisk aktionsteori. Wahlström & Widstrand, Stockholm, 1972
- Mathiesen T., *Den dolda disciplineringen*. Essäer om politisk kontroll. Korpen, Göteborg, 1978
- Mathiesen T., *Rätt, samhälle och politisk handling* — Ett bidrag till en politisk strategi under senkapitalismen. Norstedts, Stockholm, 1980
- Mathiesen T., *Makt och motmakt*. Korpen, Göteborg, 1982
- Mead G. H., *Medvetandet, jaget och samhället* — från socialbehavioristisk ståndpunkt. Argos, Lund, 1976
- Mishan E. J., *Ekonomisk tillväxt — till vilket pris?* Wahlström & Widstrand, Stockholm, 1971
- Newcomb T. M., Turner R. H., Converse P. E., *Social Psychology*. The Study of Human Interaction. Rontledge & Kegan Paul, London, 1969
- Liedman S-E. (red): Karl Marx, *Människans frigörelse*. Aldus, Stockholm, 1965
- Ottomeyer, K., *Människan under kapitalismen*. Röda Bokförlaget, Göteborg, 1978
- Ouchi W. G., Theory Z., *How american business can meet the Japanese Challenge*. Avon Books, New York, 1982
- Parsons T., *The Social System*. Tavistock Publication, London, 1951
- Pascale R. T., Athos A. G., *Japansk företagsledning*. Vad kan vi lära? Liber Förlag, Malmö, 1982
- Peters T., Waterman Jr. R., *On search of excellence* — Lessons from America's Best-Run Companies (1982). Svensk övers: *På jakt efter mästerskapet* — vägen till det framgångsrika företaget. Svenska Dagbladet, 1983
- Richter H. E., *Solidaritet*. Norstedts, Stockholm, 1975
- Richter H. E., *Mellan allmakt och vanmakt*. Tron på människans allmakt, en idéns födelse och kris. Norstedts, Stockholm, 1981
- Rosenblueth A., Wiener N. och Biegelow J., *Behaviour, purpose and teleology*. Philosophy of science, 10, 1968
- Sandberg Å., *En fråga om makt* — demokratisk planering och förändringsstrategier i organisationer och samhälle. Prisma, Stockholm, 1976
- Schumacher E. F., *Litet är vackert*. Prisma, Stockholm, 1975
- Stierlin H., *Mänskliga relationer*. Den inre problematiken. Natur och Kultur, Stockholm, 1977
- Swedner H. (red), *Socialvård och samhällsförändring*. Almqvist & Wiksell, Stockholm, 1970
- Sysselsättningspolitik för arbete åt alla*. Sysselsättningsutredningens slutbetänkande. SOU 1979:24
- Toffler A. *Tredje vägen*. Det utmanande nya perspektivet på framtiden. Esselte Info, Nacka, 1982
- Vetenskapsteori/Paradigmbegreppet (kap 5 och 1)**
- Althusser L., *Filosofi från proletär klasståndpunkt*. Cavefors, Staffanstorps, 1976
- Anderson H. H. and Anderson G. L. (red), *An Introduction to Projective Techniques*. Prentice Hall Inc., Englewood Cliffs N. J. 1951
- Andersson S., *Positivism kontra hermeneutik*. Korpen. Göteborg, 1979
- Apel K-O., *The a priori of Communication and the Foundations of the Humanities*. Man and World Nr 5, 1972

- Apel K-O., *Towards transformation of philosophy*. Routledge and Kegan Paul, London, 1980
- Bachrach A.J. (red), *Experimental Foundations of Clinical Psychology*. Basic Books, New York, 1962
- Barnes B., *T. S. Kuhn and Social Science*. The Macmillan Press, London, 1982
- Brante T., *Vetenskapens struktur och förändring*. Doxa, Lund, 1980
- Bärmark J. m fl, *Orientering i samtida vetenskapsteori*. Institutionen för vetenskapsteori vid Göteborgs Universitet, 1973
- Engdahl H. m fl, *Hermeneutik*. Stora Tema Nova, Rabén & Sjögren, Stockholm, 1977
- Fahnér S., *Psykologi som förklaring, förståelse och kritik*. Aldus, Stockholm, 1978
- Feyerabend P., *Ned med metodologin!*: Skiss till en anarkistisk kunskapsteori. Rabén & Sjögren, Stockholm, 1977
- Ford J., *Paradigms and Fairy Tales*. An introduction to the Science of Meanings 1—2. Routledge and Kegan Paul, London, 1975
- Furberg M., *Verstehen och förstå*. Funderingar kring ett tema hos Dilthey, Heidegger och Gadamer, Doxa, 1981
- Gadamer H.-H., *Tidsavstånd, verkningshistoria och tillämpning i hermeneutiken*." (Ur "Wahrheit und Methode" 4:e uppl 1975). I Engdahl H. m fl: *Hermeneutik*. Stora Tema Nova, Rabén & Sjögren, Stockholm, 1977
- Guilford J. P., *Fundamental Statistics in Psychology and Education*. International Student Edition Fourth Edition. Mc Graw-Hill and Kögakusha, Tokyo, 1965
- Habermas J., *Knowledge and Human Interests*. Beacon Press, Boston, 1972
- Habermas J., *Theory and Practice*. Heineman, London, 1974
- Hempel C. G., *Vetenskapsteori*. Studentlitteratur, Lund, 1969
- Horkheimer M., Adorno T. W., *Upplysningens dialektik*. Röda Bokförlaget, Göteborg, 1981
- Israel J., *Om konsten att lyfta sig själv i håret och behålla barnet i badvattnet*. Kritiska synpunkter på samhällsvetenskapens vetenskapsteori. Tema, Rabén & Sjögren, Stockholm, 1972
- Johansson J., Kelleberg R. och Liedman S-E., *Positivism, marxism, kritisk teori*. Riktningar inom modern vetenskapsfilosofi. PAN/Norstedts, Stockholm, 1972
- Johansson J., Liedman S-E., *Positivism och marxism*. Norstedts, Stockholm, 1982
- Kerlinger F. N., *Foundations of Behavioral Research*. Holt, Rinehart and Winston, New York, 1964
- Kuhn T. S., *The Structure of Scientific Revolutions*. Second Edition Enlarged. The University of Chicago Press, Chicago, 1970
- Köster W., *Hermeneutikens historia — ett drama i fem akter*. Rapport nr 92. Avd. f. vetenskapsteori. Göteborgs universitet, Göteborg, 1977
- Laing R. D., Phillipson C. H., Lee A. R., *Interpersonal perception — a theory and a method of research*. Tavistock Publ., London, 1966
- Langer S., *Filosofi i ny tonart*. Almqvist & Wiksell, Stockholm, 1958
- Lesche C., *Om psykoanalysens vetenskapsteori*. Häftnen för kritiska studier nr 5. 1971
- Liedman S-E., *Marxism och dialektik*. Några anteckningar. Häftnen för kritiska studier nr 5. 1976
- Lévi-Strauss C., *Myth and Meaning*. Routledge and Kegan Paul, London, 1978

- Lindholm S., *Vetenskap, verklighet och paradigmm*. AWE/Gebers, Stockholm, 1979
- Lindström J., *Hermeneutisk vetenskapsteori för samhällsvetenskap och humaniora*. Rapport nr 106. Inst. f. vetenskapsteori, Göteborgs universitet, 1978
- Lindström J., *Dialog och förståelse*. PUMP-projektet 2. Pedagogiska institutonen vid Göteborgs universitet. MAP 1973:2
- Maslow A., *The Psychology of Science*. Harper and Row, New York, 1966
- Myrdal G., *Objektivitetsproblemet och samhällsforskningen*. Rabén & Sjögren, Stockholm, 1968
- Naess A., *The Pluralist and Possibilist Aspects of the Scientific Enterprise*. Universitetsforlaget, Oslo, 1972
- Naess A. m fl, *Vitenskapsfilosofi*. 1 utgave. Universitetsforlaget, Oslo, 1974
- Naess A., *Anklagelser mot vetenskapen*. AWE/Gebers, Stockholm, 1982
- Nunnally J. C., (red), *Psychometric Theory*. McGraw-Hill Book Company, New York, 1967
- Nygren P., *Psykologins plats i förhållandet individ — samhälle*. Artikel i Psykolognytt 1981 nr 10. "Förhållandet individ/samhälle inom den kritiska psykologin", Artikel i Psykolognytt 1981 nr 11
- Popper K., *Objective knowledge*. Oxford University Press, Oxford, 1972
- Radnitzky G., *Contemporary Schools of Metascience Vol I och II*. Munksgaard, Copenhagen, 1968 (rev uppl 1970)
- Ricoeur P., *Freud and Philosophy*. Yale University Press, 1970
- Ricoeur P., *Hermeneutics and the Human Sciences: Essays on Language, Action and Interpretation*. Cambridge Univ. Press, Cambridge, 1981
- Riley M. W. (red) (Under the General Editorship of Robert K. Merton): *Sociological Research*. Volume I. A Case Approach. Volume II. Exercises and Manual. Harcourt, Brace and World Inc., New York, 1963
- Sandberg Å. (red), *Forskning för förändring*. Arbetslivscentrum, Forskningsrapport 20, Stockholm., 1981
- Siegel S., *Nonparametric statistics: For the behavioral sciences*. International Student Edition. McGraw-Hill and Kögakusha, Tokyo, 1960
- Sjöberg L., *Kritisk psykologi och psykologisk kritik*. Psykologiförlaget, 1977
- Smedslund J., *Meanings, Implications and Universals*. Toward a Psychology of Man. Scandinavian Journal of Psychology, 1969:10 (s 1—15)
- Smedslund J., *Psychological diagnostics*. Psychological Bulletin, 1969:71 (s 237—248)
- Delegationen för social forskning. *Socialtjänsten och forskningen*. DSF:s skriftserie nr 2, Stockholm, 1982
- Swedner H., *Sociologisk metod*. En bok om kunskapsproduktion och förändringsarbete. Liber Läromedel, Lund, 1978
- Swedner H., *Ämnet socialt arbete — Ett försök att formulera en tankeram för en ny universitetsdisciplin*. Socialhögskolan, Forskningsavdelningen, Göteborg, 1980. Har senare utkommit i bokform: *Socialt arbete — en tankeram*. Liber Förlag, Lund, 1983
- Törnebohm H., *Undersökande system, paradigm och sematiska disenssioner*. Rapport nr 76. Avd. f. vetenskapsteori, Göteborgs universitet, 1975
- Törnebohm H., *En systematik över paradigmm*. Rapport nr 85, Avd. f. vetenskapsteori, Göteborgs universitet, 1976
- Törnebohm H., *Kontextuellt tänkande*. Rapport nr 89. Avd. f. vetenskapsteori, Göteborgs universitet, 1977a

- Törnebohm H., *Paradigm i vetenskapsteorin*. Del I. Rapport nr 91. Avd. f. vetenskapsteori, Göteborgs universitet, 1977b
- Törnebohm H., *Epistemiska kontexter*. Rapport nr 94. Avd. f. vetenskapsteori, Göteborgs universitet, 1977c
- Törnebohm H., *Paradigm i vetenskapsteorin*. Del II. Rapport nr 100. Inst. f. vetenskapsteori, Göteborgs universitet, 1978
- Törnebohm H., *Paradigm — och kunskapsutvecklingar*. Rapport nr 122. Inst. f. vetenskapsteori, Göteborgs universitet, 1980
- Whitehead A. N. & Russel B., *Principia Mathematica*. University Press, Cambridge, 1910
- Wittgenstein L., *Filosofiska undersökningar*. Bonniers, Stockholm, 1978
- Wright G. H. von, *Explanation and Understanding*. International Library of Philosophy and Scientific Method. Routledge and Kegan Paul, London, 1971
- Ödman P.-J., *Tolkning, förståelse, vetande*. Hermeneutik i teori och praktik. Almqvist & Wiksell, Stockholm, 1979
- Østerberg, D., *Forståelseformer*. Et teoretisk bådtag. Pax Forlag, Oslo 1972.
- Østerberg D., *Sociologins nyckelbegrepp*. Korpen, Göteborg, 1978

## DEL II TEORI: AVVIKELSE OCH UTSLAGNING

### Avvikelse, utslagning och alienation (kap 6)

- Abrahamowitz F., *Psykiatrin idag*. Wahlström & Widstrand, Stockholm, 1977
- Becker H. S., *Outsiders: Studies in the Sociology of Deviance*. Free Press, New York, 1963
- Blomqvist C., *Psykiatri*. Esselte Studium, Stockholm, 1969
- Borg A. m fl, *Prostitution*. Beskrivning. Analys. Förslag till åtgärder. Publica, Liber Förlag, Stockholm, 1981
- Börjeson B., *Om påföljders verkningar*. Almqvist & Wiksell, Stockholm, 1966
- Börjeson B., *Den nya underklassen*. Prisma, Stockholm, 1972
- Börjeson B., *Fattigdom*. Om ett socialpolitiskt dilemma. Tiden, Stockholm, 1972
- Börjeson B., *Samtal med K — en bok om identiteten*. Almqvist & Wiksell, Stockholm, 1974
- Börjeson B., *Inre och yttre tvång*. Tiden, Stockholm, 1979
- Börjeson B., Fredin E. och Holm S., *Sjukdomsmyter*. Almqvist & Wiksell, Stockholm, 1972.
- Börjeson B., Holmberg P., *Socialutredningen: Två icke önskvärda remissvar*. Almqvist & Wiksell, Stockholm, 1975
- Cederblad M., *Barn- och ungdomspsykiatri — Barnet i familjen — familjen i samhället*. Esselte Studium, Stockholm, 1977
- Cohen A. K., *Delinquent Boys — Culture of the Gang*. Free Press, New York, 1963
- Cohen A. K., *Deviant Behaviour* (artikel s 148—154) i Sills D.L. (editor) International Encyclopedia of the Social Sciences. The Macmillan Company and Free Press. New York, 1968
- Cohen A. K., *Avvikande beteende*. Wahlström & Widstrand, Stockholm, 1973
- Clinard M. B., *The Theoretical Implications of Anomie and Deviant Behavior* — artikel (s 1—56) i Clinard M. B. (editor). Anomie and Deviant Behavior. The Free Press, New York, 1965
- Cloward R., Ohlin L., *Delinquency and Opportunity: A Theory of Delinquent Gangs*. Free Press, Glencoe Ill. 1960
- Cooper D., *Psykiatri och antipsykiatri*. Aldus, Stockholm, 1970

- Daun Å., *Boende och livsform*. Tiden/Folksam, Stockholm, 1980
- Daun Å., Börjeson B., Åhs S. (red), *Samhällsförändringar och brottslighet*. Tiden/Folksam, Stockholm, 1974
- Durkheim E., *Suicide: A Study in Sociology*. Free Press, Glencoe Ill. 1951 (La Suicide, Paris, 1897)
- Eliasson R. m fl, *Klasskamp på ideologisk nivå*. Psykologi i teori och praktik nr 2. 1978
- Eliasson R., *Den nya psykiatrin i korseld*. Prisma, Stockholm, 1979
- Eliasson R., Nygren P., *Psykiatrisk verksamhet 1*. Samhälle, människosyn och modern själavård. Prisma, Stockholm, 1981
- Foucault M., *Madness and Civilization*. A history of Insanity in the Age of Reason. Vintage Books/Random House, New York, 1973
- Foucault M., *Vansinnets historia*. Aldus/Bonniers, Stockholm, 1973
- Fredin E., *Föräldern, barnet och lydnaden*. Liber, Stockholm, 1981
- Geismar L. och La Sorte M., *Understanding the Multiproblem Family*. 1964
- Goffman E., *När människor mötas*. Aldus, Stockholm, 1970
- Goffman E., *Stigma. Den avvikandes roll och identitet*. Rabén & Sjögren, Stockholm 1972
- Goffman E., *Totala institutioner*. Rabén & Sjögren, Stockholm, 1973
- Gordon H., Molin P., *Man bara anpassar sig helt enkelt*. PAN/Nordstedts, Stockholm, 1972
- Hauge R., *Gjengkriminalitet og ungdomskulturer*. Universitetsforlaget, Oslo, 1968
- Haugsgjerd S., *Nytt perspektiv på psykiatrin*. Prisma, Stockholm, 1974 (1:a uppl 1971)
- Horney K., *Den neurotiska nutidsmänniskan*. Natur och Kultur, Stockholm, 1976
- Håkansson K., *Psykisk sjukdom i illusioner och realiteter*. Prisma/Verdandidebatt, Uppsala, 1973
- Illich I., *Den omänskliga sjukvården*. Aldus, Stockholm, 1977
- Inghe G., Inghe M., *Den ofärdiga välfärden*. Tiden/Folksam, Stockholm, 1970
- Isaksson K., Norman J., Svedberg L., *Överlevnadsstrategier bland socialt utslagna och hemlösa*. Tiden, Stockholm, 1979
- Israel J. (red), *Sociala avvikelser och social kontroll*. Almqvist & Wiksell, Stockholm, 1964
- Jonsson G., *Delinquent boys, their parents and grandparents*. Acta Psychiatrica Scandinavia. Vol 43, 1967. Suppl 195. Munksgaard, Köpenhamn, 1967
- Jonsson G., *Det sociala arvet*. Tiden, Stockholm, 1969
- Jonsson G., *Fattigarvet i Åkerman N. m fl (red). "Den nya underklassen"*. Prisma, Stockholm, 1972
- Jonsson, G., *Flickor på glid — en studie i kvinnoförtryck*. Tiden, Stockholm, 1977
- Jonsson G., *Flickor på glid — en studie i kvinnoförakt*. Tiden, Stockholm, 1980.
- Jonsson G., och Kälvesten A. M., *222 stockholmspojkar*. Almqvist & Wiksell, Stockholm, 1964
- Kringlen. *Psykiatri*. Universitetsforlaget, Oslo, 1980
- Kälvesten A-L., Meldahl G., *217 stockholmsfamiljer*. Tiden, Stockholm, 1972
- Laing R. D., Esterson A., *Mentalsjukdom och miljö*. Aldus, Stockholm, 1971
- Lewis O., *Fem familjer*. En studie av fattigkulturen i Mexico. Rabén & Sjögren, Stockholm, 1970

- Levnadsförhållanden*, SCB Rapport 5. Ekonomiska förhållanden. Liber Förlag, Stockholm 1977
- Lohman H., *Psykisk hälsa och mänsklig miljö*. Liber Förlag, Stockholm, 1978
- Låginkomstutredningen*. Allmänna förlaget, Stockholm, SOU 1970:34
- Långtidsutredningen*. SOU 1975:89. SOU 1980:52. Liber Förlag, Stockholm
- Løchen Y., *Idealer och realiteter i et psykiatrisk sykehus*. Universitetsforlaget, Oslo, 1965
- Matza D., *Delinquency and Drift*. Wiley, New York, 1964
- Merton R. K., *Social Theory and Social Structure*. Free Press, Glencoe, 1957 (1:a uppl 1949)
- Minuchin S., Montalvo B., Guerney B. G., Rosman B. L. och Schumer F., *Families of the slums, An exploration of their structure and treatment*. Basic Books, New York, 1967
- Nygren P., *Den sociala grammatiken*. Esselte studium, Stockholm, 1979
- Ojämligheten i Sverige*. Levnadsförhållanden i Sverige. SCB Rapport 22, Stockholm, 1981
- Philip A. F., *Family Failure*. Artikel från Family Service Units i London. 1963
- Rubington E., Weinberg M. S. (red): *The Study of Social Problems*. Five Perspectives. Second Edition. Oxford University Press, New York, 1977
- Scheff T. J., *Being mentally ill*. A sociological theory. Weidenfeld & Nicholson, London, 1966
- Scheff T. J., *Mental illness and social process*. Harper & Row, New York, 1967
- Scheff T. J., *Catharsis in Healing, Ritual and Drama*. University of California Press, Berkeley, Calif. 1979
- Schlesinger B., *The Multi-Problem Family — A Review and Annotated Bibliography*. University of Toronto Press, Toronto, 1965
- Schulze R., *Vård och behandling av sociala avvikelser*. Rabén & Sjögren, Stockholm, 1976
- Sechehaye M., *I två världar*. En schizofren flickas upplevelser. Natur och Kultur, Stockholm, 1974
- Shaw C., McKay H., *Juvenile Delinquency in Urban Areas I A Study of Rates of Delinquents in Relation to Differential Characteristics of Local Communities in American Cities*. University of Chicago Press, 1942
- Spencer J. C., *The Multi-Problem Family*, University of Toronto Press, 1963
- Sundin B., *Individ, institution, ideologi*. Aldus/Bonniers, Stockholm, 1976 (6:e uppl)
- Sysselsättningsutredningen. *Arbete åt alla*. Allmänna förlaget, Stockholm, SOU 1975:90
- Szasz T., *Psykisk sjukdom — en myt*. Aldus, Stockholm, 1970
- Szasz T., *Psykiatrins slavar* Almqvist & Wiksell, Stockholm, 1979
- Thomas W., Znaniecki F., *The Polish Peasant in Europe and America*. Dover, New York 1958 (1:a uppl, 1920)

*Se även litteratur under Del I "Samhällssyn". Litteratur som mera specifikt behandlar multiproblemfamiljen (Kap 7) återfinns också under Del III "Hemmas arbete — rapporter, beskrivningar, utvärderingar etc".*

### Missbruk

- Jonasson L., Svedberg L., *Vart tar gubbarna vägen? Rapport om grupparbete bland alkoholmissbrukare*. Studentlitteratur, Lund, 1979

- Löfgren B., *Alkoholismen, människan och samhället*. Aldus/Bonniers, Stockholm, 1978
- Löfgren B., Nelson-Löfgren I., *Alkohol. Rus, missbruk, behandling*. Prisma, Stockholm, 1980
- Nygren P., *Varför blir man knarkare?* Prisma, Stockholm, 1978
- Ramström J., *Narkomani, orsaker och behandling*. Tiden/Folksam, Stockholm, 1979
- Åberg M., Kihlbom M. (red), *Konsten att bekämpa människor. Om verklighetsförfalskningen i narkotikadebatten*. Liber, Stockholm, 1977

### DEL III MODELL: HEMMA-HOS-ARBETE

#### Socialt förändringsarbete — generellt

- Ahlberg L. m fl . . . *revolution på tjänstetid . . .* — om ett samhällsarbete i Aspudden. Eget förlag, Stockholm, 1975
- Alinsky S., *Rules for Radicals — A Pragmatic Primer for Realistic Radicals*. New York, 1971
- Bailey R., Brake M. (red), *Radikalt socialt arbete*. Rabén & Sjögren, Stockholm, 1977
- Beckman S., *Kärlek på tjänstetid. Om amatörer och professionella inom vården — särskilt socialvården*. Arbetslivscentrum, Stockholm, 1980
- Berglund H. (red), *Ideal och verkligheter i svensk socialvård*. Wahlström & Widstrand, Stockholm, 1976
- Båge C., *Ett spel om syndabockar. Utstötning — Familjebehandling I*. Aldus/Bonniers, Stockholm, 1972
- Casework Notebook, *Familycentred Project*. 1959 (rev. uppl 1970)
- Cederblad M. o Wedel P. (red), *Förortsfamiljer*. Wahlström & Widstrand, Stockholm, 1975
- Egidius H. (red), *Psykosocialt arbetssätt*. Natur och Kultur, Stockholm, 1978
- Flemström C., Ronnby A., *Kan samhället förändras genom socialt arbete? — en rapport samt diskussion om principiella problem i socialt fältarbete*. Studentlitteratur, Lund, 1972
- Freire P., *Pedagogik för förtryckta*. Gummessons, Stockholm, 1972
- Freire P., *Utbildning för befrielse*. Gummessons, Stockholm, 1975
- Göransson I., *Socialassistenters arbetsmiljö*. Arbetarskyddsfondens projektprogram, 1979
- Hermansen O., *Socialt arbete i närsamhället*. Wahlström & Widstrand, Stockholm, 1977
- Hessle S., *Att arbeta med människor. Riktlinjer för psykosocialt arbete*. Awe/Gebbers, Stockholm, 1982
- Hillgaard L., Reiser L., *Social (be)handling. Teori och metod i socialt arbete*. Awe/Gebbers, Stockholm, 1982
- Johnsson R., Ohlsson T., *Att ta ansvar för sig själv*. Wahlström & Widstrand, Stockholm, 1977
- Jonsson G., *Att bryta det sociala arvet*. Tiden, Stockholm, 1973
- Jonsson G., *Familjer frågor*. Tiden/Folksam, Stockholm, 1975
- Larsson B. m fl, *Rapport från en barnavårdsbyrå*. Almqvist & Wiksell, Stockholm, 1973
- Lennér-Axelsson B., Thylefors I., *Arbetsgruppens psykologi*. Natur & Kultur, Stockholm, 1979



- Lennér-Axelsson B., Thylefors I., *Psykosocialt behandlingsarbete*. Natur & Kultur, Stockholm, 1982
- Lindholm K., Askeland K. (red), *Vad är socialt arbete?* Liber, Stockholm, 1981
- LVU *Lagen med särskilda bestämmelser om vård av unga*. 1980:621
- Manocchio T., Pettitt B., *Kejsarens nya kläder*. Wahlström & Widstrand, Stockholm, 1978
- Norström C., Thunved A., *Nya sociallagarna med kommentarer*. Lagar och författningar som de lyder den 1 jan 1982. Publica — Rätt och Samhälle, Stockholm, 1982
- Ny sociallagstiftning 82. Ett arbetshäfte att använda inför socialtjänstreformen 820101. Kommunförbundet, Stockholm, 1980
- Overton A., Tinker K., *Casework Notebook*. C. C. C., St. Paul Minnesota, 1959
- Richmond M., *Social Diagnosis*. New York, 1917. What is Social Work? An Introductory Description. New York, 1972
- Roos H-E., Swedner H., *Samhälleligt förändringsarbete*. Traditioner i Sverige, USA, Canada och Latinamerika. Bygghörsningsrådet, Stockholm, Rapport R19:1981
- Sociala metoder II. *Samförstånd eller konflikt?* Om samhällsarbete inom socialvården. Liber, Stockholm, 1978
- SoL, *Socialtjänstlagen* 1980:620. Om Socialtjänsten, Regeringens proposition 1979/80:1. Socialtjänsten SOU 1979/80:44.
- Socialtjänst* — översikt över socialtjänstreformen. Utbildningsproduktion AB, Malmö, 1980
- Sunesson S., *När man inte lyckas*. Om hinder, vanmakt och oförmåga i socialt arbete. AWE/Gebbers, Stockholm, 1981
- Thelander A., *Hasselakollektivet*. Prisma, Stockholm, 1979
- Vinterhed K., *Kampen*. Gustav Jonsson på Skå. Förlags AB Marieberg, Stockholm, 1980
- Vinterhed K., *Visionen*. Förlags AB Marieberg, Stockholm, 1980
- Hemma-hos-arbete-rapporter, beskrivningar, utvärderingar etc.**
- Andreasson A., Hjertonsson I., *Att bedriva och vara föremål för hemma-hos-terapi*. 3-betygsuppsats vid Socialhögskolan i Göteborg. 1976
- Andrén G., *Hemma-hos-arbete*. Hemvårdarinnan, nr 2 (s 10–13), 1979,
- Axelsson E. m fl, *Hemma-hos-arbete i skurhink, paragrafer, terapi*. Rapport om hemma-hos-verksamheten 15/10 -75–1/10 -76. Skåneprojektet.
- Börjesson B., *Att återupprätta en identitet* — Familjebehandlingen på Barnbyn Skå. Stockholms Socialförvaltning (stencil). 1974
- Börjesson B., *Behandlingen*. Familjeterapi med alkoholskadade föräldrar. AWE/Gebbers, Stockholm, 1977
- Börjesson B., och Winther T., *Barnbyns familjearbete*. Barnbyn Skå's rapportserie nr 40, 1978
- Carlsson L., *Speciella åtgärder för multiproblemfamiljer*. Sociala avd. Göteborgs socialförvaltning, 1972
- Carlsson L., *Hemma-hos-terapi*. Sociala avd. Göteborgs socialförvaltning, 1975
- Ceder B. m fl, *Hemma-hos-terapi*. Inventering av hemma-hos-verksamheten bedriven av Lunds socialförvaltning åren 1976 t o m 1978. Lunds socialförvaltning, 1978
- Cederblad M., *Att nå multiproblemfamiljen*. Psykisk hälsa, 1967:1
- Ehnsjö-Erixson A., Hallqvist B., *Hemterapi — en värdefull behandlingsform i*

- dagens socialvård? Trebetygsuppsats i sociologi.* Uppsala universitet. Örebro-filialen, 1974
- Eliasson R., Hessle S. och Nygren P., *Familjebilder* — En rapport från Skå om tre familjer, deras möte med samhället och vårdapparaten och deras kamp för att överleva. Prisma, Stockholm, 1977
- Gottberg E., Åkerstedt Å., *Familj i kris.* Dagbok från en hemma-hos-terapi. Wahlström & Widstrand, Stockholm, 1975
- Hansson B. m fl, *Familjeterapi i Eskilstuna.* Socialkontoret, Eskilstuna, 1974
- Hansson B., *Kontaktcentrum.* Miljö- och familjeterapi. Socialkontoret, Eskilstuna, 1974
- Hessle S. och Eriksson S., *Barnbyn Skå från insidan* — Några upplevelser av familjearbetet på Skå. Barnbyn Skå's rapportserie nr 34, 1978
- Isaksson A-L., *Psykotterapi i en multiproblemfamilj.* Svenska föreningen för psykisk hälsa, monografiserie nr 6, 1974
- Johansson K., Wendel C., *Beskrivning av hemterapeutverksamheten vid socialbyrå 5 i Västra Frölunda.* CD1-uppsats, Psykologiska inst. Göteborgs universitet, 1978
- Jonsson G., *Bort från asfalten* — in i familjen. Läkartidningen 1969:1 (33—36)
- Jonsson G., *Att bryta det sociala arvet.* Tiden/Folksam, Stockholm, 1973
- Jonsson G., *Anförande vid presskonferansen "Att bryta det sociala arvet"*, i Folksamhuset. Stockholm den 14 febr. 1973 (stencil)
- Kjems H., *Problemfamilier og deres behandling.* Århus socialkontor, Sociallaegens kontor, 1968
- Kjems H., *Praktiskt koordinert familiebehandling.* Socialmedicinsk tidskrift, 1968:10 (563—569)
- Kjems H., *Multiproblemfamilien som begrepp.* Socialmedicinsk tidskrift 1968:10, (557—562)
- Kjems H., *Anförande vid presskonferansen "Att bryta det sociala arvet"*, i Folksamhuset, Stockholm den 14 febr 1973, (stencil)
- Knutsson O., Liedholm A., *Hemma-hos-terapi.* Nödvändigheten att ta ställning till av vem, för vem och hur. Tvåbetygsuppsats vid Socialhögskolan vid Lunds universitet. 1979
- Lindstrand A., *Försöksverksamhet med särskilda insatser för multiproblemfamiljer på socialbyrå 4 och 5, s k hemma-hos-terapi.* Sociala avd. Göteborgs socialförvaltning, 1974
- Månsson S-A. m fl, *"Kamrat på tjänstetid"*. Rapport om hemma-hos-verksamheten inom Skåneprojektet 1975/76, Sociologiska inst. Lunds universitet, 1977
- Olsson U-J., Skoglund G., *Hemma-hos-terapi* — en alternativ vårdform. Psykolognytt, nr 5, 1975
- Reeder J. m fl, *Att vara familjebehandlare.* Barnbyn Skå's rapportserie, nr 19, 1976, nr 42, 1980. Stockholms Socialförvaltning
- Sociala metoder I *Vård eller solidaritet* — om hemma-hos-arbete i familjen. Liber, Stockholm, 1977
- Sociala metoder III *Att se och bli sedd.* Om familjebehandling inom socialvården. Liber, Stockholm, 1980
- Stark K., *Vägen ut går genom dörren.* Om hemma-hos med utgångspunkt i Huddinge. Socialt forum 1973:10 (606—613)
- Söderbergh, *Hemma-hos-arbete.* Ett nytt arbete och en ny behandlingsmetod. Socialt forum 1973:10 (595—605)
- Wester U., Johansson S-O., *Hemma-hos-terapi i Eskilstuna.* Socionomen, nr 12, 1970

Västberg L. m fl, *Att vara familjebehandlare*. Skå-rapport nr 19, 1976. Skå-rapport nr 42, 1980. Metodbyrå 1, Stockholms socialförvaltning

### **Omhändertagandeproblematiken (kap 12,5)**

Barnbyn Skå's rapportserie, nr 49. *Barn i fosterhem*, En konferensrapport. Metodbyrå 1, Stockholms socialförvaltning, 1980

"*Barnens rätt — om föräldransvar*". SOK 1979:63

*Barn och vuxna*. Barnomsorgsgruppens slutbetänkande om föräldrautbildning. SOU 1980:27

Bohman M., *Adoptivbarn och deras familjer*. En undersökning av adoptivbarn, deras bakgrund, miljö och anpassning. Proprius, Stockholm, 1973

Bowlby J., "*Attachment*". Volume One of Attachment and Loss. The Hogarth Press and The Institute of PsychoAnalysis. Pelican Books (Penguin Education), London, 1971

Bowlby J., "*Separation*". Volume Two of Attachment and Loss. The Hogarth Press and The Institute of PsychoAnalysis. Pelican Books (Penguin Education), London, 1973

Bowlby J., "*Loss*". Volume Three of Attachment and Loss. The Hogarth Press and The Institute of PsychoAnalysis. Pelican Books (Penguin Education), London, 1980

Börjeson B. m fl, *I föräldrars ställe*. Almqvist & Wiksell, Stockholm, 1976

Cederström A., Hessle M., *Yt- och djupanpassning hos fosterbarn*. Barnbyn Skå's Rapportserie nr 50. Stockholms Socialförvaltning, Metodbyrå 1, 1980

Dahl L. m fl, "*Två fosterbarn*", 1978, "*Fyra fosterbarn*", 1979, "*Sex fosterbarn*", 1980. Stockholms socialförvaltning. Delrapporter från familjevårdssektionen

Fanshel D., Shinn E. B., *Children in foster care*. A longitudinal investigation. Columbia University Press, New York, 1978

*Fosterbarnsutredningen*, SOU 1974:7

*Fosterbarnsvård i utveckling — idéer och erfarenheter*. Kommunförbundet. Kommunsamköp, 1980

Goldstein J., Freud A. och Solnit A., *Barnets rätt — eller rätten till barnet?* Natur och Kultur, Stockholm, 1978

Hedebj B., *Barnmisshandeln i Sverige*. Zindermans, Stockholm, 1975

Kälvesten A-L. m fl, *40 fosterfamiljer med Skåbarn*. Almqvist & Wiksell. Stockholm, 1973

Kälvesten A-L. och Meldahl G., *Familjepsykologi*. Liber. Stockholm, 1982

Lindén G., *Byta föräldrar — en bok om familjevårdens möjligheter och omöjligheter*. Liber Förlag. Malmö, 1982

Mahler M., *The Psychological Birth of the Human Infant*. — Symbiosis and Individuation. Hutchinson. London, 1975

Spitz R., *The First Year of Life*. A Psychoanalytic Study of Normal and Deviant Development of Object Relations. International University Press, New York, 1965

Triseliotis J. (ed), *New Developments in Fostercare and Adoption*. Routledge and Kegan Paul, London, 1980

"*Vilsebarn i välfärdsland*". Rapport från PRK-projektet. Liber Förlag, Malmö, 1979

Vinterhed K. (red), *Barn i kris*. En bok om barn och separation. Almqvist & Wiksell. Stockholm, 1981

Se även litteratur under Appendix: "Teorier på intrapsykisk nivå — Psykoanalytisk utvecklingsteori".

### Handledning (kap 15)

- Bruch H., *Att lära sig psykoterapi*. Natur och Kultur, Stockholm, 1978
- Ekstein C., Wallerstein R. S., *Handledning och utbildning i psykoterapi*. Natur och Kultur. Stockholm, 1977
- Fleming J., Benedek T. F., *Psychoanalytic Supervision*. Grune and Stratton, New York, 1966
- Gordon T., *Arbetsbok för metodträning*. Askild & Kärnekull, Stockholm, 1977
- Hall (red), *Att handleda — mot utveckling genom utbildning*. Psykologiförlaget, Stockholm, 1976
- Handledning och psykosocialt arbete*. Socialmedicinsk tidskrift nr 10, 1981
- Hessle S., Höjer K., *Handledning och psykosocialt arbete*. Barnbyn Skå's rapportserie nr 47, 1979
- Holmström B., *Handledningens pedagogik och tillämpningens konst*. Temabilaga i Psykolognytt nr 15, 1979
- Jansson V., *Psykologihandledningens pedagogik*. UKÄ-rapport, 1975:23
- Killén Heap K., *Handledning i socialt arbete*. ALMA 96. Wahlström o Widstrand. Stockholm, 1979
- Laurell A., Svensson L., *Att gå i handledning*. Natur och Kultur. Stockholm, 1978
- Lundsbye M., Sandell G., *Handledning i psykosocialt arbete*. Särtryck ur Socialmedicinsk tidskrift nr 10, 1981
- Nycander G., *Handledning i öppen socialvård*. Psykolognytt 10, 1976
- Petitt B. och Mannochio T., *Direkthandledning i psykoterapi — en handbok*. Wahlström & Widstrand. Stockholm, 1981
- Rioch M. J., Coulter W. R. och Weinberger D. M., *Dialogues for therapists*. Jossey-Bass Inc., San Fransisco, 1976
- Szecsödy I., *Handledning i psykoterapi*. Psykisk Hälsa nr 1, 1974
- Tarachow S., *An Introduction to Psychotherapy*. Int. Univ. Press, New York, 1963
- Truax C. B. and Carkhuff R. R., *Toward Effective Counseling and Psychotherapy*. Aldine Publishing Company, Chicago, 1968
- Utbildning i psykoterapi och psykosocialt arbetssätt*. UKÄ-rapport 1975:24
- Urdal B., Haugsgjerd T., *Supervisionsprocessen i psykoterapi*. Nordisk psykologi 1975:1

### Utbildning i hemma-hos-arbete

- Ahlström G., Nilsson G., *Utvärdering av försöksverksamhet med utbildning av vissa personalgrupper i hemma-hos-arbete*. Ledningsgruppen för försöksverksamheten inom socialvården. 1976
- Egidius H., *Psykoterapiutbildningen i framtiden*. Natur och Kultur. Stockholm, 1976
- Hemterapi — förslag till fortbildning för hemterapeuter*. Arbetsgruppen för försöksverksamhet inom barna- och ungdomsvården. PM 1975
- Läroplan för fortbildning i hemma-hos-arbete*. Skolöverstyrelsen. Ox 2. 90, 31, 1976
- Utbildning i psykoterapi och psykosocialt arbetssätt*. UKÄ-rapport 1975:24

## DEL IV UTVÄRDERING AV MODELLEN

### Forskning i socialt arbete — generellt (Kap 18.1)

Se litteratur under Del I "Vetenskapsteori".

### Forskning om hemma-hos-arbete (Kap 18.2)

Se litteratur under Del III "Hemma-hos-arbete — Rapporter, beskrivningar, utvärderingar etc".

Principresonemang om forskningsmetoder återfinns även i litteratur under Del I "Vetenskapsteori".

### Psykoterapiforskning

Armelius B-Å. (red), *Ger behandlingen resultat?: Rapport från ett symposium om klinisk utvärderingsforskning*. Norstedts, Stockholm, 1980

Lenngren S-Å., *Psykoterapiforskning, en litteraturgenomgång och problemformulering*. Pedagogiska inst. Lunds universitet, Rapport nr 20, 1980

Meltzoff J., Kornreich M., *Research in psychotherapy*. Atherton P, New York. 1970

Smith M. E., Glass G. V. & Miller T. J., *The benefits of Psychotherapy*. John Hopkins University Press, Baltimore, 1980

### Metod (Kap 20)

Bogdan R., Taylor S. J., *Introduction to Qualitative Research Methods. A Phenomenological Approach to the Social Sciences*. John Wiley and Sons, New York, 1975

Ekholm M. och Fransson A., *Praktisk intervjuteknik*. AWE/Gebbers, Stockholm, 1975

Hessle S., *Att forska med utsatta*. En etikdiskussion utifrån intervjuer med intervjuare. Barnbyn Skå's rapportserie nr 32, 1977

Kahn R. L., Cannell C. F., *The Dynamics of Interviewing*. Wiley International. New York, 1957

Kerlinger F. N. *Foundations of Behavioral Research*. Holt, Rinehart and Winston, New York, 1971

Magnusson D., *Testteori*. Almqvist & Wiksell, Stockholm, Tredje uppl 1969

Nygren P., *Social Grammatik*. Stockholms socialförvaltning. Stockholm, 1977

Römmetveit R., *Språk, tanke og kommunikasjon*. En innføring i språkpsykologi og språklingvistikk. Universitetsforlaget. Oslo, 1972

Smedslund J., *Becoming a psychologist*. Universitetsforlaget, Oslo, 1972

Stukat K.-G., *Pedagogisk forskningsmetod*. Almqvist & Wiksell, Stockholm, 1968

Sullivan H. S., *The Psychiatric Interview*. W. W. Norton, New York, 1954

Trankell A., *Kvarteret Flisan*. Om en kris och dess övervinnande i ett svenskt förortssamhälle. Norstedts. Stockholm, 1973

Westin C., *Existens och identitet*. Invandrades problem belysta av invandrare i svårigheter. IMFO-gruppens forskningsrapport nr 1. Rotobekman, Stockholm, 1973

## APPENDIX: TEORIER FÖR PSYKOSOCIALT FÖRÄNDRINGSARBETE

### Teorier på intrapsykisk nivå (kap 25)

#### KOGNITIV UTVECKLINGSTEORI (kap 25.1)

- Berkowitz L., *The Development of motives and values in the child*. Basic Books, New York, 1964
- Bratt N., *Den tidiga jag-utvecklingen*. Bonniers, Stockholm, 1975
- Bruner J., *På väg mot en undervisningsteori*. Gleerups, Lund, 1971
- Elkind D., *Barns utveckling och uppfostran ur Piagets perspektiv*. Natur och Kultur, Stockholm, 1978
- Langer J., *Theories of Development*. Holt, Rinehart and Winston, New York, 1969
- Mussen P. H., Conger J. J., Kagan J., *Child Development and Personality*. Harper International, London, 1969
- Piaget J., *Intelligensens psykologi*. Natur och Kultur, Stockholm, 1971
- Piaget J., *Psychology and Epistemology*. Towards a Theory of Knowledge. Penguin University Books, Middlesex, England, 1972
- Piaget J., *Språk och tanke hos barnet*. Gleerups, Lund, 1973
- Piaget J., *Psykologi och undervisning*. Aldus, Stockholm, 1972
- Piaget J., Inhelder B., *The psychology of the child*. Routledge and Kegan Paul, London, 1973
- Rasmussen K., *Utvecklingspsykologi*. Wahlström & Widstrand, Stockholm, 1976
- Sandgren B., *Kreativ utveckling*. Almqvist & Wiksell, Stockholm, 1974
- Werner H., *Comparative Psychology of Mental Development*. International Universities Press, New York, 1948
- Vygotsky L. S., *Thought and Language*. M. J. T. Press. New York, 1962

#### PSYKOANALYTISK UTVECKLINGSTEORI (kap 25.2)

- Blanck G. och Blanck R., *Borderline — Teori och behandling*. Jagpsykologins uppkomst, utveckling och tillämpning. Wahlström & Widstrand, Stockholm, 1976
- Cullberg J., *Kris och utveckling*. Natur och Kultur, Stockholm, 1976
- Dewald P., *Psykoterapi*. Natur och Kultur, Stockholm, 1976
- Erikson E. H., *Barnet och samhället*. Natur och Kultur, Stockholm, 1963 (1:a sv. uppl. 1954)
- Erikson E. H., *Insikt och ansvar*. Natur och Kultur, Stockholm, 1970
- Erikson E. H., *Ungdomens identitetskriser*. Natur och kultur, Stockholm, 1977
- Freud A., *Barnets psykiska hälsa*. Prisma, Stockholm, 1967
- Freud A., *Jaget och dess försvarsmekanismer*. Natur och Kultur, Stockholm, 1969 (ny rev. uppl. 1980)
- Freud S., *Orientering i psykoanalys*. Natur och Kultur, Stockholm, 1977
- Freud S., *Drömydning*. Aldus, Stockholm, 1974
- Freud S., *An Outline of Psycho-Analysis*. Hogarth Press, London, 1973
- Freud S., *The Future of an Illusion*. Hogarth Press, London, 1973
- Freud S., *Beyond the Pleasure Principle*. Hogarth Press. London, 1973
- Fromm E., *Det glömda språket*. En första vägledning i konsten att förstå drömmar, sagor och myter. Natur och Kultur, Stockholm, 1974
- Janov A., *Det hämmade barnet*. Hur man förhindrar neuroser hos barn. Wahlström & Widstrand, Stockholm, 1975

- Karlsson E., *Barn och sorg. En studie kring sorgearbete under barndomen*. Natur och Kultur, Stockholm, 1977
- Larsson A., Sandberg R., Sandell G., *Barnpsykoterapi — en processtudie*. Psykologuppsats vid Psykologiska inst. vid Göteborgs universitet. 1974
- Mahler M., *The Psychological Birth of the Human Infant*. Symbiosis and Individuation. Hutchinson, London, 1975
- Mangs K., Martell B., *0—20 år enligt psykoanalytisk teori*. Studentlitteratur, Lund, 1976
- Miller A., *Det självutplånande barnet och sökandet efter en äkta identitet*. Wahlström & Widstrand, Stockholm, 1980
- Miller A., *I begynnelsen var uppfostran*. Wahlström & Widstrand, Stockholm, 1982
- Schedin G., *Ungdomsutveckling och psykoterapi*. Natur och Kultur, Stockholm, 1976
- Spitz R., *The first Year of Life. A Psychoanalytic Study of Normal and Deviant Development of Object Relations*. Inst. Univ. Press, New York, 1965
- Sylvander J., *Barnpsykoterapi*. Natur och Kultur, Stockholm, 1979
- Vernon P. E., *Personality assessment. A Critical Survey*. Methuens and Co., London. 1964
- Wimicott D. W., *Collected Papers. Through Pediatrics to Psychoanalysis*. Tavistock Publications, London, 1958
- Wolff S., *Barn i kriser och konflikter*. Norstedts, Stockholm, 1973

*Se även litteratur under Del III "Omhändertagandeproblematiken"*

#### **Teorier på interpersonell nivå (kap 26)**

#### **SYSTEM-, KOMMUNIKATIONS- OCH PROCESSTEORI**

- Andersson S., *Dubbla budskap*. Almqvist & Wiksell, Stockholm, 1980
- Ashby W. R., *An Introduction to Cybernetics*. Chapman & Hall, London, 1956
- Bandler R., Grinder J., *Structure of Magic*. Science and Behavior Books. Palo Alto. Volume I: 1975. Volume II: 1976
- Bandler R. and Grinder J., *Frogs into princes*. Neurolinguistic programming. Real People Press, Moab, Utah, 1979
- Bandler R., Grinder J., Satir V. *Att förändras tillsammans*. Wahlström & Widstrand, Stockholm, 1979
- Bateson G., Jackson D., Haley J., Weakland J., *Communication, Family and Marriage*. Science and Behavior Books, Palo Alto, 1968
- Berger M. M. (ed), *Beyond the double bind*. Communication and family systems, theories and techniques with schizofrenics. Brunner/Mazel, New York, 1978
- Båge C., *Familjeterapi — teori och tillämpning*. Aldus/Bonniers, Stockholm, 1972
- Chomsky N., *Människan och språket*. Pan/Norstedts, Stockholm, 1975
- Erikson M. H., Rossi E. L., Rossi S. I., *Hypnotiska verkligheter*. Natur och Kultur, Stockholm, 1978
- Ferreira A. J., *Family myth and homeostasis*. Arch Gem. Psych. 1963:9 s 457—63
- Foley V. D., *An Introduction to Family Therapy*. Grune and Stratton, New York, 1974
- Giffin K. & Patton B. R., *Fundamentals of Interpersonal Communication*. Harper & Row, New York, 1971
- Haley J. (ed), *Changing families*. Grune and Stratton, New York, 1971

- Haley J., *Psykoterapi — strategi och teknik*. Natur och Kultur, Stockholm, 1975
- Haley J., *Familjeterapi — hur man löser problem*. Natur och Kultur, Stockholm, 1979
- Haley J., *Flytta hemifrån*. Familjeterapi med störda ungdomar. Natur och Kultur, Stockholm, 1982
- Haley J. and Hoffman L., *Techniques of Family Therapy*. Basic Books, New York, 1967
- Hall A. D. & Fagen R. E., *Definition of System*. I Bertalanffy L. V. & Rapaport A. (ed). General Systems Yearbook I. Society of General Systems Research, 1956
- Hayakawa S. I., *Vårt språk och vår värld*. Om språkets inflytande över vårt sätt att tänka och handla. Aldus/Bonniers, Stockholm, 1973
- Jackson D. D. (ed), *Human communication*. Vol. I: Communication, family and marriage. Vol. II: Therapy, communication and Change. Science Behavior Books, Palo Alto, Calif. 1968
- Laing R. D., Phillipson C. H. and Lee A. R., *Interpersonal perception — a theory and a method of research*. Tavistock Publ. London, 1966
- Lederer W., Jackson D., *The mirages of marriage*. W. W. Norton, New York, 1968
- Lundsbye M., Sandell G., Ferm R., Währborg P. och Petitt B., *Familjeterapins grunder — ett interaktionistiskt perspektiv*. Natur och Kultur, Stockholm, 1982
- Luthman S., Kirschenbaum M., *Familjeterapi och familjedynamik*. Natur och Kultur, Stockholm, 1977
- Manocchio T., Petitt W., *Families under stress*. Routledge and Kegan Paul. London, 1975
- Minuchin S., *Familjer i terapi*. Wahlstrand & Widstrand, Stockholm, 1976
- Minuchin S., Rosman B. L., Baker L., *Psychosomatic Families*. Anorexia nervosa in context. Harvard University Press, Cambridge, Mass, 1978
- Minuchin S. and Fishman H. C., *Family therapy techniques*. Harvard University Press, Cambridge, Mass, 1981
- Mishler E., Waxler N., *Family process and schizophrenia*. Jason Aronson, New York, 1975
- Napier A., Whitaker C., *Familjen i smältdegeln*. Wahlström & Widstrand, Stockholm, 1979
- Satir V., *Familjeterapi*. Wahlström & Widstrand, Stockholm, 1973
- Satir V., *Familjeliv*. Wahlström & Widstrand, Stockholm, 1975
- Selvini Palazzoli M., Boscolo L., Cecchin G. och Prata G., *Paradox och motparadox*. En ny modell för behandling av familjer i schizofrent samspel. Natur och Kultur, Stockholm, 1982
- Walrond-Skinner S., *Familjeterapi*. Rabén & Sjögren. Stockholm, 1978
- Watzlawick P., Beavin J., Jackson D., *Pragmatics of Human Communications*. W. Norton, New York, 1967
- Watzlawick P., Weakland J. (ed), *The Interactional View*. W. Norton, New York, 1977

*Litteratur som behandlar systemteoretiskt perspektiv återfinns också under Del I "Samhällssyn".*



## INTERAKTIONSORIENTERAD LITTERATUR MED ANNAN INRIKTNING ÄN SYSTEMTEORETISK.

- Ackerman N., *The psychodynamics of family life*. Diagnosis and treatment of family relationships. Basic Books, New York, 1958
- Berne E., *Så bär vi oss åt*. Studier i mänskliga attityder. Aldus, Stockholm, 1973
- Berne E., *Transactional Analysis in Psychotherapy*. Souvenir Press, London, 1975
- Boszormenyi-Nagy I. and Framo J. L. (ed), *Intensive family therapy*. Harper & Row, New York, 1965
- Cartwright D., Zander A., *Group Dynamics — Research and Theory*. Third Edition. Harper & Row Publ, New York, 1968
- Fredriksson M., Hansson B., *Kärlek, jämlikhet, äktenskap?* Wahlström & Widstrand, Stockholm, 1976
- Greenberg J. A. (ed): *Psychodrama. Theory and Therapy*. Souvenir Press, London, 1975
- Hedström J., Persson K., *Kris i familjen*. Studentlitteratur, Lund, 1976
- Kempler W., *Gestaltterapi med familjer*. Almqvist & Wiksell, Stockholm, 1975
- Kilbom M., *Den eviga familjen*. Familjepsykologi ur psykoanalytisk synvinkel. Natur och Kultur, Stockholm, 1981
- Lowen A., *Förråderiet mot kroppen*. Wahlström & Widstrand, Stockholm, 1977
- Matthis I., *Orden som fångslar oss*. Norstedts, Stockholm, 1980
- Pearls F., Hefferline R., Goodman P., *Gestaltterapi*. Rabén & Sjögren, Stockholm, 1975
- Richter H. E., *Den sjuka familjen*. Norstedts, Stockholm, 1971
- Richter H. E., *Gruppen — nya möjligheter att befria sig själv och andra*. Pan/Norstedts, Stockholm, 1973
- Stierlin H., *Mänskliga relationer*. Natur och Kultur, Stockholm, 1977
- Stierlin H., *Psykoanalys och familjeterapi*. Natur och Kultur, Stockholm, 1979
- Sullivan H. S., *The interpersonal theory of psychiatry*. W. Norton, New York, 1953
- Svensson E. och Wadenmark E., *Att skiljas och tvista om barnen*. Pan/Norstedts, Stockholm, 1978
- Zuk G. and Boszormenyi-Nagy I., *Family therapy and disturbed families*. Science and Behavior Books, Palo Alto, Calif. 1967
- Öberg G. och Öberg B., *Nu går jag!* Wahlström & Widstrand, Stockholm, 1978

### Teorier på strukturell nivå (kap 27)

Se litteratur under

— Del I "Samhällssyn"

— Del II "Avvikelse, utslagning och alienation".

**Tidskrifter som i vid bemärkelse behandlar psykosocialt arbete**

Kritisk psykologi

Läkartidningen

Nordisk psykologi

Nordisk Sosialt Arbeid

Psykisk Hälsa (Svenska föreningen för psykisk hälsovård)

Psykologtidningen

Pockettidningen R

Social Casework

Social debatt

Socialmedicinsk tidskrift

SocialNytt

Socialt arbete

Sociologisk forskning

SSR-tidningen/Socionomen